يادگار

سنڌي ٻوليءَ جي سکيا

سي- ٽي ڪورس لاءِ

مصنف

ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي
ايم- اي (سنڌي) پي- ايڇ- ڊي

يادگار پبلشرز
يادگار لين حيدرآباد
فون: ٢٤٤٩٨

يادگار

سنڌي ٻوليءَ جو سڪيا

(سي-ٽي) ڪلاس ل

Ishaque Ursani Library
ڪتاب نمبر 263
تاريخ
محمد اسحاق عرساڻي

مصنف

ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي
ايم-اي (سنڌي) پي-ايڇ-ڊي

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

يادگار پبلشرز
يادگار نين حيدرآباد
فون ٢٤٤٩٨

پيش لفظ

سنڌيءَ ٻولي هميشه کان اسان کي ساهه سان ۽ جان سان جڙيل رهي آهي. هزارن سالن جي تهذيب جدوجهد ۽ ڪوشش جي نتيجي ۾ ٿي ههڙي مٺڙي ۽ املهه ٻوليءَ جي "حاصلات" ٿي اٿئون! ۽ هاڻي سنڌي ٻولي اسان جي معاشرت ۽ تمدن جي هڪ اهڙي عزيز ۽ قيمتي ميراث آهي، جنهن تي اسين بجا طور تي فخر محسوس ڪري سگهون ٿا. انڪري اسان جي خود داريءَ جي اها تقاضا آهي ته اسين نه رڳو ان جو پورو پورو قدر ڪريون بلڪ ان جي هرڪا حفاظت به ڪريون. نهايت خوشيءَ جو مقام آهي، جو هن دور ۾ سنڌي زبان کي اڳتي وڌائڻ جي خواهش پيدا ٿي چڪي آهي ۽ خاص ڪري تعليمي ميدان ۾ ته ان جي اهميت ڏينهون ڏينهن وڌندي وڃي ٿي، انڪري اسان تي لازم ٿئي ٿو ته پنهنجي ٻوليءَ کي هر ميدان ۾ اهميت ۽ وسعت ڏيون ۽ ان ۾ هر قسم جي مفهوم کي بيان ڪرڻ جي قابليت ڏانهن متوجه ٿيون.

اها ڳالهه به ياد رکڻ گهرجي ته غير ٻوليءَ کي اختيار ڪري سنڌي ماڻهو ڪڏهن به پنهنجون ضرورتون پوريون ڪري نه سگهندا. انڪري اسين مادريءَ ٻوليءَ جي ترقيءَ کان لاپرواهه ٿي نه ٿا سگهون. مختلف علمن ۽ فنن جو استعداد تڏهن پيدا ٿيندو، جڏهن اسين پنهنجي ٻوليءَ ۾ انهن جي تعليم ڏينداسون.

گهڻي وقت کان مادري ٻوليءَ جي تعليمي اصولن جو ڪو به ڪتاب سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل موجود نه هو، جنهن جي ڪري سي-ٽي ۽ پي-ٽي-سي ڪلاسن جا شاگرد ۽ انهن سان وابسته استاد مشڪلات سان دو چار ٿي رهيا هئا. انهيءَ ڳالهه

کي مدنظر رکندي هي ڪتاب تصنيف ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ خاص طرح سان سي. ٽي ڪلاسن جي شاگردن جي نصاب مطابق مادري ٻولي پاڙهڻ جا اصول بيان ڪيا ويا آهن ليڪن هي ڪتاب ساڳي وقت پي.ٽي.سي پڙهندڙ لاءِ به ڪارآمد ثابت ٿي سگهي ٿو. هن ڪتاب ۾ هر قسم جو ضروري تفصيل ڏنو ويو آهي ۽ توقع آهي تہ سنڌي زبان جا شايق ۽ تعليم ۽ تدريس سان تعلق رکندڙ استاد ۽ شاگرد هن تصنيف کي پنهنجي واسطي هڪ نهايت مفيد ۽ مددگار ڪتاب لهندا.

اهڙي دعويٰ تہ ڪنهن بہ ڪتاب لاءِ نٿي ڪري سگهجي تہ اهو ڪو هر لحاظ کان تڪميل تي رسيل آهي، ان ڪري مان بہ پنهنجي ڪوشش کي اجا اڻ پورو سمجهان ٿو ۽ يقيناً ان ۾ ڪي نقص بہ رهجي ويا هوندا، تاهم ايترو ضرور چوندس تہ مون گهڻي محنت ۽ خلوص دل سان هي پورهيو فقط پنهنجي ٻوليءَ سان بي انتها محبت سببان ئي ڪيو آهي.

هن تصنيف ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ماهيت ۽ بناوت توڙي ان جي واڌاري ۽ اوسر تي روشني وجهڻ لاءِ هڪ علحده باب تحرير ڪيو هئم، ڇاڪاڻ تہ عام پڙهندڙن توڙي استادن لاءِ جيڪي سنڌي ٻوليءَ جي سکيا سان وابستہ آهن، تن لاءِ اهڙي معلومات حاصل ڪرڻ نهايت ضروري آهي. ليڪن منهنجي ڪتاب جي ضخامت وڌي وڃڻ باعث اهو باب ڪتاب ۾ شامل ٿيڻ کان رهجي ويو. انشاءالله تہ ٻي ايڊيشن ۾ ان کي شامل ڪرڻ جي هر ڪا ڪوشش ڪئي ويندي.

پروفيسر شمس الدين عرساڻي

مورخہ ١٨-٢-٨٦

فهرست

باب	عنوان	صفحو
پهريون	مادري زبان ڇا کي چئجي؟ ان جي اهميت ۽ مقصد بيان ڪريو.	۱۹-۱
ٻيون	مادري زبان جو ٻين نصابي مضمونن سان ڳانڍاپو.	۲۴-۲۰
ٽيون	مادري زبان پاڙهڻ جا مقصد	۲۹-۲۵
چوٿون	ٻڌڻ	۳۴-۳۰
پنجون	ڳالهائڻ	۴۸-۳۵
ڇهون	پڙهڻ	۵۹-۴۹
ستون	مطالعو ۽ ان جا مسئلا	۷۲-۶۰
اٺون	سنڌي ڪيئن پڙهائجي	۸۶-۷۳
نائون	لکڻ	۹۴-۸۷
ڏهون	سکيا جون امدادي شيون	۱۰۷-۹۶
يارهون	لساني ڪم ۽ مشغوليون	۱۱۸-۱۰۸
ٻارهون	سبق جو خاڪو	۱۴۱-۱۱۹
تيرهون	جائزو (ڇڪاس)	۱۵۰-۱۴۲
چوڏهون	سنڌي ذريعہ تعليم جي واڌاري ۾ چند رڪاوٽون ۽ انهن جو سد-باب	۱۵۶-۱۵۱

بِسۡمِ اللّٰهِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِيۡمِ

باب پهريون

مادري زبان، ڇا کي چئجي؟ ان جي اهميت ۽ مقصد بيان ڪريو

تعليم ۽ سکيا ۾ مادري زبان هڪ وڏي اهميت رکي ٿي، پر سڀ کان پهرين اهو معلوم ڪنداسون ته تعليم جو بنيادي طور صحيح مفهوم ڪهڙو آهي؟ اسان جي ملڪ ۾ تعليمي ترقي ۾ ڪهڙا قومي مقصد شامل ڪيا ويا آهن، جنهن کان پوءِ اها ڳالهه خودبخود ظاهر ٿي پوندي، ته ملڪي ترقيءَ توڙي تعليمي ڦهلاءَ ۾ مادري زبان هڪ اڻ ٽر ۽ ضروري وسيلي جي حيثيت رکي ٿي.

تعليم جو مفهوم

علم اها واحد شيءِ آهي، جنهن ڪري انسان ذات جي تهذيب ۽ تمدن ۾ واڌارو آيو آهي ۽ انسان، ترقيءَ ۽ ڪمالات جي اوچي منزل تي رسيو آهي. علم پرائڻ کان سواءِ انسان ڪامل بڻجي نٿو سگهي، بي علمي بدترين جهالت آهي. صرف تعليم ئي آهي جيڪا انسان جي دل ۽ دماغ کي منور ڪري ٿي. حضرت محمد صلى الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته ”علم حاصل ڪريو، پوءِ ڇو نه ڪٿي چين ولائت وڃڻو پوي“ يا علم پرائڻ

”پينگهي ڪان قبر تائين“ حضرت علي ڪرم الله وجهه جن جو قول آهي ته ”حڪمت مسلمانن جي وڃايل وٿ آهي، جيڪا جتان به هٿ لڳي اتان حاصل ڪجي.“

تعليم جو مفهوم اهو آهي ته مادي ترقيءَ کان علاوه انسان روحاني عظمتن مان بهرور ٿئي. هو دنيا ۾ رهڻ ۽ زندگي گهارڻ جو بهتر ڍنگ سکي انسان اهڙي ته خوشگوار ماحول جو طالب ٿئي، جتي زندگيءَ جون خوشيون ۽ آسائشتون ته هجن پر ساڳي وقت اتي اخوت ۽ رواداريءَ وارو جذبو به هجي انسان ۾ انفراديت سان گڏ اجتماعي ذميوارين جو احساس به پيدا ٿئي. تعليم جو مقصد رڳو زندگي گهارڻ جو سليقو سکڻ ناهي، بلڪ هڪ پرپور ۽ ڪامياب خوشين سان ڀريل زندگي گهارڻ آهي. افلاطون جو چوڻ آهي ته: ”تعليم اهو نور آهي جيڪو دل ۽ دماغ کي ڪيترن نون طرفن کان آشنا ڪري ٿو ۽ اهڙي روشني آهي، جيڪا جهالت ۽ ڪٽرپڻي جي غبار کي ڪافور ڪريو ڇڏي.“ رسڪن جو چوڻ آهي ته: ”تعليم جو مقصد رڳو ماڻهن کي اڻڄاتل شين ۽ واقعن بابت علم عطا ڪرڻ ناهي، بلڪ کين خوشگوار زندگيءَ جو ڍنگ ٻڌائڻ آهي، جنهن کان هو محروم آهن.“

اسان وٽ تعليمي نصاب جو مکيه مقصد اهو بيان ڪيو ويو آهي، ته نئين نسل کي پنهنجي تهذيب ۽ تمدن کان روشناس ڪجي ۽ کين ان جو هيراڪ بڻائجي. اهڙيءَ طرح جو نوجوان پنهنجي زندگيءَ کي ملڪ جي تهذيب سان هم آهنگ ڪري سگهن، نه رڳو ايترو بلڪ هو ان جي بقا، حفاظت ۽ اوسر کي پنهنجو نصب العين ڪري ڇڏين دراصل اها زبان ئي آهي، جيڪا ڪنهن علائقي اندر اتي جي رهاڪن جي خيالن عقيدن، پسند ۽ نا پسند جي معيار کان سواءِ رسم رواج، طور

طريقن ۽ فڪر ۽ عمل جي طرز جي آئينهدار ، ٿئي ٿي.

زبان ۽ تعليم جو رشتو

انسان جو ٻار فطرت جو نيپاج آهي. هو جڏهن چرڪان ٿي سکڻ شروع ڪري ٿو. هو ٻالڪپڻ کان ئي ماءُ جي گود ۽ ماحول مان پنهنجي رغبتن ۽ احساسن جي سهاري سکندو رهي ٿو. جڏهن هو پاڻ پرو ٿئي ٿو. تڏهن خود بخود زبان ڳالهائڻ سکڻ لڳي ٿو. اها زبان آهي، جيڪا حيوانن ۽ انسانن درميان حد حاصل قائم ڪري ٿي، علم بيشڪ انساني ڪمالات جو سرچشمو آهي، ليڪن اهو به فقط زبان جي حاصلات آهي. جيڪڏهين ٻولي ۽ لفظ ڪيڏي چڏجن ته علم جو ڪوبه وجود باقي نه رهندو. دنيا جي هر علم جي زندگي، هستي ۽ ان جي ساري حقيقت رڳو زبان جي تعلق سببان قائم آهي، علمن کان سواءِ لطيف فن، جهڙوڪ مصوري ۽ سنگتراشي وغيره اهي پنهنجي خاموشيءَ سان ڪجهه نه ڪجهه اظهار ضروري ڪن ٿا جنهن کي وري هرڪو فرد رڳو پنهنجي زبان ۾ ئي تصور ڪري ٿو. انسان جا تجربا ۽ يادداشتون هڪ زبان ۾ محفوظ رهن ٿيون. تعليم، ڳالهائڻ، پڙهڻ، لکڻ ۽ سمجهڻ ذريعي ئي پرائي سگهجي ٿي، جيڪو زبان بغير ناممڪن آهن. فهم ۽ ادراڪ، ٿوڙي هدايت ۽ توسيع لاءِ ٻولي درڪار رهي ٿي معلومات ۽ تعليم جو عام وسيلو ڪتاب ٿئي ٿو، جيڪو ڪنهن نه ڪنهن ٻوليءَ ۾ قلمبند هوندو آهي، جنهن جي سمجهڻ کان سواءِ ڪجهه به حاصل ڪري نٿو سگهجي.

مادري زبان جي سماجي اهميت

هر ڪنهن فرد جي پنهنجي سماج ۾ صرف مادري ٻولي ئي آهي، جيڪا لهه وچڙ جو فطري وسيلو آهي. حقيقت ۾

سکڻ سکيارڻ جو واسطو انسان جي سموري زندگيءَ سان ٻڌل ٿئي ٿو، جيڪو مادري ٻوليءَ جي رشتي ۾ ڳنڍيل آهي. بلاشڪ باقاعدي تعليم جو نظام اسڪول ۽ ڪاليج جهڙن ادارن سان منسلڪ آهي. مگر انهن جي چارديواريءَ کان ٻاهر به گهڻو ڪجهه پرايو وڃي ٿو. عملي زندگيءَ جي سموري سکيا صرف فطري ٻوليءَ تي منحصر آهي، ڇو ته سکيا جا هزارين عمل آهن، جيڪي صرف هر علائقي جي پنهنجي ٻوليءَ ۾ تڪميل وڃن ٿا.

مثال طور: هڪ ماءُ پنهنجي ٻار کي ڳالهائڻ سيکاري ٿي. هڪڙو ملهه پنهنجي شاگرد کي زير ڪرڻ جا انگ سيکاري ٿو. يا ڪو داروغو ڪنهن مزدور کي نهر صاف ڪرڻ ۽ کاٽي کڻڻ لاءِ هدايتون ڏئي ٿو. يا ڪو بزرگ ٻارن کي وندرائڻ لاءِ آکاڻي ٻڌائي ٿو. هاري پنهنجي ڇوڪر کي ٻج ڇٽڻ يا ٻني ٻاري جي سمجهاڻي ڏئي ٿو. انهن سڀني عملن ۾ مشترڪ قدر ڪهڙو آهي؟

ڏٺو ويندو ته روزمره جي سڀني فطري عملن ۾ انسان جو ڳانڍاپو، پنهنجي علائقي ۾ رهندي مادري ٻوليءَ سان گهڻو رهي ٿو. ۽ اها مادري ٻوليءَ جي غير رسمي سکيا عملاً ساري زندگيءَ ۾ ڄمڻ کان وٺي مرڻ تائين قائم رهندي اچي ٿي.

ٻار جڏهن اڃا ننڍڙو معصوم آهي، تڏهن کان ئي سکڻ شروع ڪري ٿو. هن کي پنهنجي وجود جو ٿورو گهڻو احساس ٿيڻ لڳي ٿو. هو پنهنجي خواهشن جو اظهار ڪرڻ لڳي ٿو. کيس ڪو هاڪار ۾ جواب ملي ٿو ته اڃا به هو وڌيڪ پنهنجي قوت ارادي کي عمل ۾ آڻي ٿو. ننڍپڻ ۾ ئي هو ڪاميابي يا ناڪامي، محرومي يا حاصلات سان دو چار ٿئي ٿو. هو هر حال ۾ تحمل، خوف، محبت، خوشي ۽ تند خوئيءَ جو سبق

سگهندو رهي ٿو ۽ انهن جو اظهار پنهنجي هلڪن ڦلڪن ٻولن ۾ ڪرڻ لڳي ٿو. ڄڻ ته اتان انسان جي ذهني تعمير جو آغاز ٿي وڃي ٿو! اها تعليم ظاهر ۾ ته ڪجهه به ناهي، ليڪن اها ٻار جي نس نس ۾ گهر ڪري وڃي ٿي ۽ هڪ ٻوليءَ جي صورت ۾ ٻار جي ذهن ۾ ان جا نقش گهڙجي وڃن ٿا! گويا ٻار جي نفسيات ۽ فطرت ۾ سمايل مادري ٻولي ٿئي ٿي، جنهن وسيلي ڪي اڳا ترقي وڌائي، باقاعدي تعليمي ٻولي بڻائڻ سان، ٻار جي ذهني نشو و نما ۾ خودبخود واڌ ايندي رهندي. جيئن شڪم مادر ۾ ٻار جو تخم ڄمي وڌي ٿو ۽ اتي سندس بدني تڪميل ٿئي ٿي، تهڙيءَ طرح گويا انساني ذهن ۽ نفس به مادري ٻوليءَ جا گهوارا آهن، جتي تخليقي خيالات ۽ سوچ ويچار پرورش پائين ٿا. غيرملڪي زبان ۾ علم ۽ فن جي سکيا جاري رکڻ بابت هڪ انگريز عالم سي-جي يارو جو چوڻ آهي ته:-

This Method of Teaching renders the Master Half dumb and the pupil half deaf

يعني ته ”غير مادري زبان ۾ سکيا جو طريقو استاد کي اڌ گونگو ۽ شاگرد کي اڌ ٻوڙو ڪري ڇڏي“

هاڻي جيڪڏهن مادري ٻوليءَ کي اسان تعليمي زبان بڻائي، شاگردن کي عملي زندگيءَ ۾ آڻينداسون ته هو پنهنجي فڪر ۽ تخيل کي جلد ارتقا پذير بڻائي سگهندا. اي-اين-وائٽن پنهنجي معروف ڪتاب ”ايمس آف ايڊيوڪيشن“ ۾ تعليم جي مقصد تي روشني وجهندي چيو آهي ته: ”تعليم مان اهڙي انسان پيدا ڪرڻ جو مقصد هئڻ گهرجي، جيڪو ثقافت جو حامل هجڻ سان گڏوگڏ ڪنهن خاص شعبي ۾ ماهرانه ڄاڻ رکندو هجي، اها ڄاڻ ۽ ثقافت جو رچاءُ، منجهس اتم خوبي

پيدا ڪري ڇڏيندو. هو پنهنجي چاڻ، وسيلي زندگيءَ جو آغاز ڪاميابيءَ سان ڪري سگهندو ۽ ثقافت وري ڪيس ايتري ته گهراين ۾ وٺي وڃڻ جو سبب بڻبي، جيترو فلسفو گهرو ٿئي ٿو ۽ سندس تخيل جي آڏام کي ايترو ته بلند وٺي ويندي جيترو آرٽ بلند ٿئي ٿو!"

شاگرد کي پنهنجي ثقافت سان انسيت ۽ ان جي رنگ ۾ رڱڻ لاءِ ضروري آهي ته سندس تعليم جي ابتدا مادري ٻوليءَ کان ڪريون ۽ هو سچ پچ ته ماهرانه لياقت به رکو ان جي وسيلي سان، ڏي جلد به جلد پرائي سگهي ٿو. ڌارين زبان ۾ تعليم حاصل ڪيل، رکو ڏلهو ۽ سڪڻو پڙهيل هوندو، جيڪو پنهنجي ثقافت کان ڪٽيل هوندو ۽ ان جي معلومات به اڌوري ڇڻبي. جنهن جي لاءِ ساڳي مصنف چئي ٿو ته: "اهو سڪڻو پڙهيل سڀ کان زياده بيسود قسم جو ڏڪائيندڙ انسان آهي، جيڪو هن خدا جي ڌرتيءَ تي پاڻو وڃي ٿو" ڇو ته هو سڄي عمر ۾ صرف پنهنجي پ رايل تعليم جي آڌار تي ٽڪي ٿو ۽ رکو جهڙي تهڙي معلومات تي ڪڍي ۽ هلي ٿو! پر تخليقي مادو اهڙن ماڻهن ۾ وڏي عمر ڏاڍين به مشڪل سان پيدا ٿئي ٿو، جنهن جي ڪري هن جي تخليقي صلاحيت هڪ هنڌ ڄمي وڃي ٿي. ان ڪري مادري ٻوليءَ کي تعليمي ميدان ۾ اڳيان وڌائي ذهني سنڌيڻي جي خطري کي هميشه لاءِ روڪي سگهون ٿا ۽ اهڙيءَ طرح ٻار جي فڪر ۽ عمل جي تربيت جو بندوبست صرف هن جي پنهنجي ماحول جي ٻوليءَ ۾ بخوبي انجام ڏئي سگهجي ٿو.

ٻار جي سماجي ماحول ۾ صحتمندانه پرورش جو ٻهريون ڏاڪو اهو آهي ته هن جي ابتدائي تعليم جو بندوبست مادري ٻولي ۾ ڪيو وڃي. ٻار جي معيار جو ٻهريون ڏاڪو سندس

مادري زبان ۾ مهارت حاصل ڪرڻ آهي، جنهن جي ذريعي هو شين جي درجه بندي ۽ ورڇ ڪري ٿو ۽ انهن تي غور ۽ فڪر ڪري سگهي ٿو ۽ پنهنجي ماڻهن سان جذباتي لاڳاپن جي اظهار ڪرڻ واسطي زبان کي هڪ وسيلي طور مضبوطيءَ سان جهلي ٿو.

ننڍڙو ٻار جڏهن نابالغيءَ يعني ته ڇوڪرائي عمر کي رسي ٿو، ته اهو سندس هڪ نهايت رنگين دور هوندو آهي. يعني ته جڏهن سندس عمر ٦ يا ١٠ يا ١٣ سالن جي درميان هوندي آهي. هن عمر ۾ ٻئي هو تصورن، حقائق، لاڳاپن، ڪهاڻين، تاريخن، امڪانن، الفاظن، آوازن، شڪلين ۽ رنگن جهڙن فنڪارين سندس زندگيءَ ۾ مڙئي اچن ٿيون. اهڙيون شيون سندس احساسن کي حرڪت ۾ آڻين ٿيون، هن جي وڌڻ کي پڙڪائين ٿيون. مطلب ته هن کي گهڻيون ئي شيون پاڻ ڏانهن ڇڪين ٿيون. اهو ڪيڏو نه غمناڪ تصور آهي جو اهڙي سونهري دور ۾ ٻار کي مادري ٻوليءَ ذريعي تعليم نه ڏجي ۽ هن کي ڪنهن ڌارين ٻوليءَ ۾ سيکارجي، جنهن جو انحصار صرف رٽڻ تي وڃي ٿو بچي. ان ڪري ٻار جي ذهني نشو و نما ۽ اوسر کي تقويت رسائڻ لاءِ صرف مادري ٻوليءَ جي ذريعي تعليم جو سلسلو جاري رکڻ عين فطري تقاضائن جي مطابق ٿيندو.

وڏن ڪلاسن يا ڪاليجن جي تعليم ڌارين ٻوليءَ جا ڪيترائي مقصد آهن. اها معلومات ۾ اضافي آڻڻ جو هڪ اوزار به هوندي آهي ته ساڳي وقت علائقائي ضرورتن، ملڪي يڪجهتي ۽ قومي امنگن ۽ تقاضائن سان هم آهنگي پيدا ڪرڻ جو ذريعو به بنجندي آهي. ليڪن اها اٽل حقيقت آهي ته ڪنهن به خطي جي مهذب ۽ ترقي يافته مادري زبان انهن ڪمن واسطي هڪ بهترين وسيلو ثابت ٿي سگهي ٿي. ۽ شايد ان کان زياده پيو

ڪوبہ مؤثر ذريعو موجود ٿي نٿو سگهي.

جيڪڏهين مادري ٻوليءَ ۾ علمي ذخيرو وافر مقدار ۾ ميسر آهي تہ پوءِ ان کي ٻڌائن ڪنهن ڪنڪي جي اعليٰ ليول تائين، تعليمي ذريعي طور اختيار ڪري سگهي ٿو، جوئي صحيح معنيٰ ۾، ڪنهن قوم کي علم جي روشنيءَ سان منور ڪرڻ ۽ ترقيءَ جي منزل سان همڪنار ڪرڻ جو هڪ آزادانہ ۽ خودڪار وسيلو آهي. جيستائين سماجي نظام ۾ تعليم جو ذريعو عام ماڻهن جي فطري مذاق آهر نہ هوندو تيستائين ڪنهن خاص رٿابنديءَ سان زندگي گذارڻ ۽ ڪابہ لاڳيتي جدوجهد اختيار ڪرڻ هنن لاءِ سودمند ثابت ٿي نہ سگهندي.

سنڌي زبان جو اعليٰ تعليمي مقام:

پاڪستان ۾ انگريزي زبان، اعليٰ تعليمي ذريعي طور اڃا تائين بہ برقرار هلندي اچي ٿي ۽ خاص ڪري سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جي ميدان ۾ ان کي يڪتائي حاصل آهي. ان کان پوءِ اها صرف قومي زبان اردو آهي، جيڪا ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ تعليمي زبان طور جاري ۽ ساري آهي. ملڪ جا اهم ادارا ۽ دانشور ان کي اعليٰ معيار تائين رسائڻ ۾ ڪوشان آهن، پر علائقائي ۽ ديسي ٻولين ۾ اهڙو اعزاز صرف سنڌي ٻوليءَ کي حاصل آهي. سنڌي زبان، وطن جي هڪ حصي اندر، سنڌ ۾ تعليمي ٻوليءَ جي حيثيت ۾ رائج آهي. اها درسگاهن ۾ هڪ تعليمي ميڊيا طور باضابطگيءَ سان اسان استعمال ٿي رهي آهي جنهن سلسلي ۾ ان جي ترقيءَ جا امڪان اڃا بہ روشن نظر اچن ٿا. هيئنر هزارن جي تعداد ۾ شاگرد، سنڌي ٻوليءَ کي تعليمي ذريعي طور استعمال ۾ آڻي رهيا آهن، ليڪن چند سالن بعد، درسي ادارن وڌڻ سان، اهو تعداد لکن تائين وڃي پهچندو.

هن وقت سنڌي ٻولي ايم- اي تائين امتحاني ٻولي ۽ گريجوئيشن تائين ذريعہ تعليم بڻيل آهي. مئٽرڪ تائين آرٽس کان علاوه سائنس جا شاگرد بہ ان کي تعليمي ذريعي طور استعمال ۾ آڻي رهيا آهن. ان کان سواءِ ٽيڪنيڪل ادارن ۾ بہ سنڌي زبان وسيلي امتحان ڏيڻ جي اجازت آهي.

انهن حقيقتن بيان ڪرڻ سان معلوم ٿيندو تہ سنڌي زبان تعليمي نظام ۾ اهم مقام رکي ٿي. شاگردن جو وڏو تعداد صرف مادري زبان ذريعي ئي ثانوي ۽ اعليٰ ثانوي تعليم حاصل ڪري رهيو آهي، سنڌي زبان ترقيءَ جون مختلف منزلون طيءِ ڪرڻ بعد، انهيءَ قابل بڻجي چڪي آهي، جو ان جي ذريعي تعليم ڏيڻ ۽ علم پرائڻ جا سڀئي ڪم سر ڪري سگهجن ٿا. سنڌي زبان ۾ آهي سڀئي صلاحيتون پيدا ٿي چڪيون آهن، جيڪي هڪ علمي ۽ ادبي زبان لاءِ ضروري سمجهيون وڃن ٿيون، جديد علمن جي لساني ۽ اصطلاحي مونجهارن کي سلجهائڻ جي قابل بڻجي چڪي آهي. اچڪلهہ ڪيترا اديب، ماهر تعليم دان ۽ هر ڪنهن شعبي سان واسطو رکندڙ چاڙهو فرد، مادري زبان جي اهميت کي محسوس ڪندي، سنڌي ٻوليءَ جي تعليم ۽ تحصيل ۾ گهري دلچسپي وٺي رهيا آهن ۽ اهوئي سبب آهي، جو سنڌي زبان بہ ٻين سڌريل ٻولين وانگر زندگيءَ جي هر شعبي ۾ رواج وٺي رهي آهي.

سنڌي زبان جو ادبي سرمايو

سنڌي زبان ادبي سرمايي جي لحاظ کان بہ گهڻي اهميت رکي ٿي. سنڌي ادب، نثر توڙي نظم ۾ ڀرپور ترقي ڪئي آهي. آڳاٽي شاعريءَ ۾ قاضي قاضن، شاهہ ڪريم، شاهہ لطيف، شاهہ عنايت، سچل سرمست، ساميءَ ۽ خليفي نبي بخش قاسم جهڙا باڪمال شاعر ملن ٿا، جن جي ڪلام کي ڪلاسيڪي

شاعريءَ جو درجو حاصل آهي. اسان وٽ اصل کان عروضي فن ۾ به بليغ گو شاعر ٿي گذريا آهن، جن غزل، مثنوي، مسدس، مرثيا، نظم، رباعي مطلب ته هر صنف سخن ۾ ڪاميابيءَ سان طبع آزمائي ڪئي ۽ سخن سنجيءَ سان سنڌي زبان کي لطافت ۽ شيريني بخشي. سانگي، واصف، اڀوجهو، بلبل، بيوس عزيز وغيره ڪيترن ئي شاعرن جون ڪليات ۽ ديوان پنهنجو مٽ پاڻ آهن. موجوده دور ۾ مزيد تجربن سان سنڌي شاعريءَ جي فن ۽ هيئت ۾ تمام گهڻي وسعت پيدا ٿي آهي ۽ نون شاعرن پنهنجي جذبن، ڪيفيتن، تجربن ۽ مشاهدن لاءِ مختلف صورتون نروار ڪيون آهن. هن دور ۾ آڳاٽين صنفن وائي ۽ بيت جي به تجديد ٿي آهي. غزل ۽ نظم جي به روايتي واٽ ڇڏي نئين انداز کان لکيا ويا آهن. ازانسواءِ گيت ۽ دوهلي کي به وري اجاريو ويو آهي. ازانسواءِ جتـــي، ٽيڙو، چونڪ ۽ پنجڪڙا جهڙيون نيون شاعريءَ جون صنفون ايجاد ڪيون ويون آهن، اتي وري غير ملڪي ٻولين جي بعض، صنفن، ترائيل، سانيٽ هائيڪو ۽ بلئنڪ ورس وغيره کي ڪمال خوبيءَ سان اپنايو ويو آهي.

سنڌي زبان جي نثري ادب جو خزانو به مالا مال آهي. ان ۾ طبعزاد ادب توڙي ترجمو ڪيل، ٻنهي قسمن جو نثر شامل آهي، جديد نثر جون ڪيتريون ئي صنفون آهن، جن ۾ ناول مختصر ڪهاڻي، ڊرامن کان سواءِ مضمون نگاري، انشاءِ لطيف، تحقيقي مقالا ۽ تنقيد وغيره خاص طور تي شامل آهن. انهن سڀني ۾ سنڌي اديبن جا ڪارناما موجود آهن، جن پنهنجي تصنيفن ۽ تاليفن ذريعي قلمي جوهر ظاهر ڪيا آهن. چند اوائلي قلمڪار، جن انهن صنفن کي زور وٺايو، تن ۾ مرزا قليچ بيگ، ديوان ڪوڙومل، ڊاڪٽر گربخشاڻي، مولانا وفائي،

عثمان علي انصاري، محمد صديق مسافر، نارائڻداس ڀمڀاڻي، ڀيرومل عبدالخالق مورائي، جيٺمل پرسرام، کانچند درياڻي ۽ ميلارام واسواڻي وغيره جا نالا قابل ذڪر آهن. ازانسواءِ سنڌي زبان ۾ لوڪ ادب، تاريخ، سماجي علمن، فلسفي ۽ مذهبيات جي ڪتابن جو هڪ وڏو ذخيرو گڏ ٿي چڪو آهي. مختلف ٻولين جي ڪيترن ئي معروف اديبن جي ڪاوشن کي به سنڌي زبان جو لباس ڍڪايو ويو آهي. انهن ۾ مولانا روم جي مثنوي، حافظ شيرازي ۽ سعدي جو ڪلام، عمر خيام، شيڪسپيئر، خليل جبران، گوئٽي، لانگ فيلو، ٽئگور، اقبال، سر آرٿر ڪانن ڊائل، شرت چندر، بيڪن، ٻڪر واشنگٽن، چيخوف، گورڪي ٽالسٽا ۽ موپاسان وغيره جهڙيون شخصيتون شامل آهن، جن، سان اسان جي ادب ۽ زبان کي ڪافي تقويت رسي آهي. هن دور ۾ سنڌي صحافت جي به عاليشان ترقي ٿي آهي، جنهن ڪري ٻوليءَ کي زبردست سگهه حاصل ٿي آهي. مختصر طور ائين ڪٿي چئجي ته سنڌي زبان هن دور جي هر لحاظ کان هڪ هڪ شاهوڪار علمي ۽ ادبي زبان آهي.

لساني ۽ ثقافتي اهميت

اسان جي شاندار ۽ نهايت هردلعزيز زبان، سنڌيءَ جي نالي سان صدين کان وٺي عالم آشڪار آهن. اها سنڌو ماٿريءَ جي هيٺين علائقي جي عوامي زبان ۽ پاڪستان جي اهم زبان ليکجي ٿي، جنهن کي تهذيبي ۽ علمي ميدان ۾ بلند مقام حاصل آهي. سنڌي زبان جي بڻ بنياد، صرفي ۽ نحوي بناوت، صوتياتي ترڪيب ۽ ٻين مختلف لساني پهلوئن تي ڪيترن ئي ملڪي ۽ غيرملڪي عالمن محققانه انداز ۾ ليکو آهي. هاڻوڪي دور ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر غلام علي الانا،

پروفيسر علي نواز جتوئي، سراج الحق ميمڻ، جيڪي ۽ ٻين لساني ماهرن ڪافي قدر ڪم ڪيو آهي ۽ سندن ڪتاب ۽ مقالا ان سلسلي ۾ وڏي اهميت رکن ٿا. زبان جي لسانياتي مطالعي ۾ جيڪي شاگرد دلچسپي رکندا هجن، تن کي سندن علمي ڪاوشن تان ضرور استفادو ڪرڻ گهرجي. هتي مختصر طور صرف اهو بيان ڪرڻو آهي ته لساني ماهيت ۽ خاصيتن ڪري سنڌي زبان ڪهڙن خاندانن وارين زبانن سان رشتو رکي ٿي، جنهن ٻين ٻولين جي ڀيٽ ۾ ان جي اهميت واضح ٿي سگهي.

هندو پاڪستان، افغانستان ۽ ايران هڪ وسيع ارضي خطو آهي، جنهن ۾ گهڻيون ئي مختلف زبانون ڳالهيون وڃن ٿيون، تاهم نسل ۽ بنياد جي لحاظ کان، انهن مان اڪثر هڪڙي ئي آريائي خاندان جون شاخون تسليم ڪيون وڃن ٿيون. هندو پاڪ ۾ ويدن جي زبان ۽ ايران جي قديم زبان ازويستا ڪيترن ئي خاصيتن ڪري پاڻ ۾ هڪجها آهن. ازانسواءِ جديد زبانون، هندي، گجراتي، مرهٽي، بنگالي ۽ پنجابي وغيره به پاڻ ۾ گهڻيقدر مشترڪ خاصيتون رکن ٿيون. زبانن جي ان گروهه کي "ڏکڻ ايشيائي آريائي ٻوليون" چئي سگهجي ٿو. پاڪستان ۽ ايران ۾ وري فارسي، پشتو ۽ بلوچي زبانون اهڙيون آهن، جي پاڻ ۾ گهڻي مماثلت رکن ٿيون، چنانچه ان گروهه کي "ايران پاڪ آريائي زبانون" چوڻ مناسب ٿيندو. ننڍي کنڊ ۾ زبانن جو هڪ ٻيو سلسلو به ملي ٿو، جو وري يڪسان خصوصيتن جي بنا تي، هڪ انفرادي گروهه جي حيثيت رکي ٿو، اهي زبانون، سنڌي، ڪشميري لهندا ۽ ڪوهستاني زبانون آهن، جن ۾ ٻهريون به جديد زبانون آهن. ان گروهه کي "اتر اولهه آريائي زبانون" سڏينداسون. مثال طور فارسي زبان

وانگر ضميري پڇاڙيون ۽ پريوگ پاوي Neuter Construction سنڌي زبان ۾ به آهي، پر ڏکڻ ايشيا جي ٻين زبانن ۾ اهي نامعلوم آهن بلڪ ڪنهن حد تائين ته ضميري پڇاڙين جي وصف سنڌيءَ ۾ فارسيءَ ۽ ڪشميريءَ کان به ڪشادي آهي. ساڳيءَ ريت ڏکڻ ايشيا جي زبانن جون ڪي عام خصوصيتون سنڌي زبان جو به جز بنيل آهن. مثلاً مور ڌني آواز جهڙوڪ ٽ، ٺ، ڊ، ڍ، ڙ. مگر ساڳيا آواز ايراني زبانن سان مشابهت رکندڙ ٻولين ۾ نامعلوم آهن. فارسيءَ ۽ پراڻي ايراني زبان ۾ پري پوزيشن Pre-Position رائج آهي جيئن درخانہ. مگر سنڌي، هندي ۽ گجراتي زبانن ۾ Post-Position جيئن گهر ۾، استعمال ٿئي ٿي. ازانسواءِ ان دفعي جي ٻولين ۾ عام گفتگو دوران مونث ۽ مذکر جي تخصيص عام آهي. مثلاً مرد وڃي ٿو ۽ عورت وڃي ٿي. ساڳين جملن کي فارسيءَ ۾ چئبو زن مي رود، مرد مي رود، يعني ٻنهي ۾ صورت ساڳي رهندي جوڙڻ بناوٽ ۾ يا ٻين لفظن ۾ نر ۽ مادي جي وجود کي بطور خاص نمايان ڪرڻ جو رجحان سنڌيءَ ۽ ٻين هندو پاڪ جي زبانن جي گرامر جو امتيازي نشان آهي، جا ڳالهہ فارسي ۽ ازويستا ۾ موجود نہ آهي.

دراصل سنڌي زبان پاڪ هند جي زبانن کي ايراني ٻولين سان ڳنڍيندڙ ڪڙي آهي ۽ ان ۾ ٻنهي وڏن گروهن جون لساني خصوصيتون پيل آهن، نہ صرف ايترو بلڪ سنڌي زبان انهن کان علاوه به امتيازي وصفون رکي ٿي. خصوصاً ان جو صوتياتي نظام تہ ٻين ٻولين جي مقابلي ۾ قابل رشڪ حدتائين ڪشش رکي ٿو. خاص ڪري ٻ - ڏ - ح - ڳ - ڱ - ٻنهي گروهن جي زبانن ۾ عدم موجود آهن. سنڌي ٻوليءَ جي لغت به تمام وسيع آهي، ان ۾ هزارين تمدني الفاظ شامل آهن

جيڪي سنڌ جي مختلف تمدني پهلوئن سان واسطو رکن ٿا. انهن ۾ نباتات، حيوانات ۽ ڏٿـڏن ڏاڙهين متعلق انيڪ اڏوکـا لفظ آهن. تنهنڪري چوڻو پوندو ته سنڌي زبان جو عربي زبان سان رشتو اوائلي ۽ قديم آهي، برصغير جي ٻين ٻولين عربي زبان جـي لفظن جو پاڻ ۾ هترادو پيوند لڳايو آهي، جنهن کي محض لساني ۽ علمي استفادو شمار ڪري سگهجي ٿو، پر ان جي مقابلي ۾ عربي ٻوليءَ جا ڪيترا ڏاتو ۽ لفظ منجهي سنڌيءَ جا جز بنجي پيا آهن، ان ڪري عربي ۽ سنڌيءَ جـو ڳانڍاپو هڪ فطري عمل آهي ۽ ان سبب سنڌي ٻوليءَ ۾ نسبتاً زيـاده لچڪ ۽ قوت رکيل آهي. سنڌي زبان اندر پنهنجي ذاتـي وصفن کان سواءِ سامي ۽ آريائي ٻنهـي گروهن جون لسانـي خصوصيتون سمائجي چڪيون آهن، ان ڪري ان ۾ اڳواڻين پيچاڙين سان لفظن ٺاهڻ جو لامحدود نظام موجود آهي، بوقت ضرورت علمي اصطلاح ٺاهي سگهجن ٿا. ٻيو ته ڌارين زبانن جا لفظ به آسانيءَ سان سنڌيءَ ۾ جذب ٿي ان جو حصو بنجي وڃن ٿا. انهـن خوبين باعث سنڌي زبان اڄوڪي دور جي نهايت هڪ سگهاري زبان آهي، جنهن مان نئين زماني جون سڀئي ضرورتون پوريون ڪري سگهجن ٿيون.

سنڌي زبـــان ۾ سامي، ايراني ۽ ڏکڻ ايشوائي، ٽنهي گروهن جي ٻولين جا عنصر شامل آهن. جنهن مان اها ڳالهه ثابت ٿئي ٿي ته وچ اوڀر، ايران ۽ هند پاڪ ٽنهي خطن جي نسلن جي سنڌ گهوارو رهي چڪي آهي، جتي آڳاٽي زماني ۾ ٽنهي زبانن جو ربط ۽ ميل ميلاپ ٿيو هو. ويدڪ ڌرم، ٻڌ ڌرم ۽ اسلامي افڪار ۽ روحانيت جو، سنڌ جو علائقو سنگم بڻيل آهي. صوفي بزرگن ۽ ديني عالمن اسان جي زبان ۾ محبت ۽ ڀائيچاري، امن ۽ آشتي جو پيغام ڏنو. هنن جي تبليغ باعـث

غير مذهبن جا ماڻهو جوق در جوق اسلام جي حلقي ۾ شامل ٿيا. انڪري سنڌي زبان اصل کان ديني افڪار ۽ تبليغ جو جو ذريعو رهي آهي. ان ۾ ڪيترو صوفيانه ۽ ديني لٽريچر موجود آهي ۽ انهيءَ باعث پاڪستان جي ٻين علائقائي ٻولين سان به خاص قرابت اٿس. گويا سنڌي زبان ۽ ادب جي تحصيل سان قوم ۽ ملڪ جي اتحاد جي مضبوطي حاصل ٿئي ٿي ٻيو ته قومي ٻولي يعني ته اردو زبان تي به مادري ٻوليءَ جي وسيلي آسانيءَ سان عبور حاصل ڪري سگهجي ٿو.

باب ٻيون

مادري زبان جو ٻين نصابي مضمونن سان ڳانڍاپو

جهڙيءَ طرح انساني زندگي هڪڙي ايڪي ۾ ڳنڍيل آهي، تهڙيءَ طرح مختلف نصابي مضمون به هڪڙي ايڪي ۾ ڳنڍيل آهن، ڇو ته سڀئي علم انساني تجربن جو نچوڙ آهن ۽ هڪ‌ٻئي تي دارومدار رکن ٿا. آهي دراصل هڪ‌ٻئي وڻ جون شاخون اهن، جن کي جدا جدا ڪري نٿو سگهجي. هر علم جا بظاهر مختلف اطراف ڏسڻ ۾ اچن ٿا، پر اندروني طور اهو ٻين کان جدا ناهي. شاهه لطيف جو هيءُ بيت علمي مطالعي جي حقيقت تي به صادق اچي ٿو.

جيءُ سڀ ڪنهن جيءَ سين، درسن ڏارو ڏار!

جهڙيءَ طرح تصوير جا ڪي مختلف رنگ ۽ زاويا هوندا آهن، ته به ڏسڻ سان انساني ذهن ۾ ان جو پورو تصور جمي ويندو آهي. ان ڪري مختلف نصابي مضمونن جي سکيا کي مادري زبان سان مربوط ڪري، ان کي ايڪي جي صورت وٺائي سگهجي ٿي. سنڌي زبان ته وري سنڌ ۾ ذريعهٔ تعليم طور رائج آهي ۽ اسين زندگيءَ جي مختلف شعبن ۾ ان کي استعمال ڪريون ٿا ۽ مختلف مضمون ان جي وسيلي ئي پاڙهيون ٿا، جنهن ڪري ڪيترائي علم سنڌي زبان ۾ منتقل ٿي رهيا آهن ۽ ان ڪري سنڌيءَ کي به ترقي حاصل ٿي رهي آهي ۽ ٻين علمن جي تدريس ۽ سکيا به آسان ٿيندي پئي وڃي.

دراصل هر ڪلاس جو نصاب هڪ وسيع بنياد تي قائم هوندو آهي. ۽ سڀئي علم ۽ مضمون هڪٻئي سان باهمي اشتراڪ عمل سان ڳنڍيل هوندا آهن، جن سڀني ۾ زبان کي زبردست اهميت حاصل آهي. ٻين ڪمن جي سکيا کي جيڪڏهن مادري زبان جي امداد رستي پاڙهيو وڃي ته اها مؤثر طور ذهن نشين ٿي سگهندي. سماجي علمن توڙي سائنس پاڙهڻ ۾ فطرت جو مشاهدو ۽ مطالعو درڪار هوندو آهي ۽ شاگردن ۾ انهن واسطي فني چاهتون ۽ ادبي رغبتون پيدا ڪرڻ ضروري هوندو آهي. جيئن ته انساني احساس ۽ زبان جي وچ ۾ اڳيئي هڪ نازڪ قسم جو رشتو استوار ٿيل آهي، تنهن ڪري ان جي مدد سان، ٻي ڪنهن علم ۾ ڪاميابي حاصل ٿي سگهي ٿي. اسڪولي شاگرد جيئن ته سڀني مضمونن ۾ مادري زبان وسيلي اظهار ڪندا ۽ جدا جدا قسمن جا مسئلا ۽ سوال پيش ڪندا رهن ٿا، ان ڪري هر استاد پنهنجي مضمون پاڙهڻ وقت، جيڪڏهن سنڌيءَ جي وسعت اظهار جو خيال ڪندو ته اها ڳالهه سکيا ۾ نهايت مفيد ثابت ٿيندي ۽ ٻين سڀني علمن سان ڳانڍاپي جي ٻ. اهائي واحد صورت آهي.

سماجي علم، سائنسي نصاب توڙي درسي ۽ ادبي مضمون پاڙهڻ ۾ گڏيل مقصد شامل هوندو آهي، جيڪو شاگردن ۾ عام تصورن ۽ تخليقي قوتن کي اڀارڻ ۽ منجهن جمالياتي قدر شناسيءَ جي صلاحيت کي وڌائڻ وارن خاص نڪتن تي ٻڌل ٿيندو آهي." هر مضمون ۾ ڪنهن هڪ پهلوءَ تي زور ڏيڻ بدران شاگردن جي انهن سڀني ڳالهين ۾ تربيت ڪرڻ مطلوب هوندي آهي ۽ معلومات کي دماغ جي جن ڪيفيتن ڏانهن منتقل ڪيو وڃي ٿو، تن جو سنئون سڌو ٻوليءَ سان ئي رشتو هوندو آهي، ان ڪري ڪنهن به معلوميت کي زبان جي

ڪاميابيءَ سان گڏوگڏ استعمال ڪرڻ جي نتيجي ۾ شاگردن جون قوتون بيدار ٿين ٿيون. هوئن به دنيا جي ساري حڪمت ٻولين جي شاهڪارن ۾ ئي محفوظ ٿيل آهي.

سائنس ذهانت کي آياري ٿي، ان ۾ اهڙن عام قاعدن کي معلوم ڪيو ويندو آهي، جيڪي گهڻين شين ۾ هڪجهڙا هوندا آهن. مفروضن کي تجربن جي روشنيءَ ۾ جانچيو ۽ پرکيو ويندو آهي، ۽ اٽل اصول ڳولها ويندا آهن. اهوئي سبب آهي جو سائنسي تشريح لاءِ ٻوليءَ جي موزون استعمال جي اشد ضرورت پوي ٿي. استاد ڪٿي ڪهڙو به سائنسي ذخيرو رکندو هجي، پر آسانيءَ سان تڏهن پاڙهي سگهندو جڏهن پنهنجي معلومات، مشاهدا ۽ تجربا مادري ٻوليءَ ۾ بيان ڪري سگهڻ جو اهل هوندو.

رياضيءَ جو علم به ذهانت ۽ انگن سان تعلق رکي ٿو، ان ڪري مشڪل سمجهو وڃي ٿو، مگر رياضيءَ کي به عام تعليم سان هم آهنگ ڪري آسان بڻائي سگهجي ٿو. ان کي اهڙيءَ ريت پاڙهيو وڃي، جو ان ۾ ڪوبه مونجهارو نه رهي. فقط اهو خيال رکيو وڃي جو سيڌن سنڌي ۽ سادي انداز ۾ دوررس اهميت وارن عام نتيجن کي سلسليوار ظاهر ڪيو وڃي ۽ جيڪي مثال پيش ڪيا وڃن سي ڏکين تفصيلن بدران وسيع معلومات وارا هجن. اهڙيءَ طرح استاد اگر چاهي ته رياضيءَ جي مضمون کي سماجي زندگيءَ جي مثالن ۽ موزون ٻوليءَ جي مدد وسيلي وڻندڙ بڻائي سگهي ٿو.

سماجي اڀياس ۾ ته سمورن سڌو انساني معاشري جا تفصيل درڪار رهن ٿا، جن ۾ تهذيب، رسم رواج ۽ اخلاقيات سڀ ڪجهه اچي وڃي ٿو. انهن سڀني ۾ وري به ٻوليءَ کي مرڪزي حيثيت حاصل آهي. حقيقت به اهائي آهي ته سماجي

اڀياس جي استاد کي پنهنجي مضمون کي ٻين مضمونن سان ڳنڍڻ جا نسبتاً گهٽا موقعا دستياب رهن ٿا مثال طور تاريخ پاڙهيندي هو بادشاهن جي تاريخي عمارتن جون تصويرون پيش ڪري سگهي ٿو، جنهن سان نه رڳو سندس سکيا ڪشش انگيز بنجي پوي ٿي، بلڪ اهڙي تدريسي عمل مان، شاگردن کي پنهنجي مضمون سان گڏ اضافي طور مصوريءَ جي به واقفيت ملي ٿي. ليڪن ٻولي ۽ ادب جي وسيلي سماجي اڀياس جي ڪمن کي سڀ کان زياده آسانيءَ سان دلچسپ انداز ۾ استاد پڙهائي سگهي ٿو. عملي سبق دوران، مواد جي مناسب سان ”ادب“ مان ڪو مثالي شعر يا بيت پڙهي ٻڌائڻ سان يا تاريخ پاڙهيندي موزون نصيحت ڀري آکاڻي بيان ڪرڻ سان شاگردن جي دلچسپيءَ کي چوٽ چاڙهڻ ۾ تمام گهڻي مدد ملي وڃي ٿي.

درس ۽ تدريس ۾ ڪي مشترڪ اصول ڪار فرما هوندا آهن، جيڪي سڀني نصابي ڪمن جي تحصيل سان لاڳو آهن. تعليمي سکيا جو هڪ اهم اصول ڪل کان خبر ڏانهن قدم کڻڻ به آهي. خود ”زبان“ جي سکيا به تڏهن اثرائتي رهي ٿي، جڏهن ان کي ماحول سان ڳنڍيو وڃي ٿو. سنڌيءَ جي سکيا کي به محض ٻوليءَ جي تدريس ۽ درسي ڪتابن تائين محدود رکي نٿو سگهجي، ڇو ته ائين ڪرڻ سان اها ٻارن لاءِ بوجو بنجي پوندي. شاگرد زبان جي سکيا ۾ ڪابه دلچسپي نه وٺندا ۽ سبق جي افاديت کان محروم رهجي ويندا انهيءَ خشڪ سکيا جي خاميءَ کي مادري زبان جو ٻين مضمونن ۽ فنن سان رابطو ڳنڍي دور ڪري سگهجي ٿو. ٻين نصابي ڪمن کان ڳانڍاپي باعث خود مادري زبان جي پڙهائي دلچسپ، بامقصد ۽ جاندار ٿي پوي ٿي. تدريسي تعليم لاءِ جديد ٽيڪنڪ کان سواءِ ٻيو ڪوبه چارو رهيل ناهي. ڪابه رواجي سيکا يا ٻي پڙهائيءَ

سان مضمون رکو ۽ اڻانگهو بڻجي پوندو، جيڪو شاگردن لاءِ قدم قدم تي مونجهارا پيدا ڪري ڇڏيندو. اگر هڪ درسگاه کي حقيقي زندگيءَ جو نمونو بڻائڻو آهي ته پوءِ ذهني ۽ جسماني سڀني شغلن جي جدا جدا شعبن کي هڪٻئي کان ڌار ڪرڻو ناهي. بلڪ تعليمي سکيا اهڙي هجي جنهن ۾ هر قسم جو مواد جذب ٿي وڃي.

مٿين بحث مان اها ڳالهه آشڪار ٿئي ٿي ته تعليم جو مکيه واهڻ ۽ پرجهلو فقط ٻولي ئي آهي. اسان وٽ سنڌي ٻولي اظهار خيال جو اهم وسيلو آهي. انڪري هر استاد جي ڪاميابيءَ جو انحصار به ان ڳالهه تي آهي ته منجهس مادري زبان جي ڪيتري قدر لياقت آهي ۽ هو پنهنجي مضمون جي مسئلن کي ڪيترو خوبيءَ سان بيان ڪري سگهي ٿو. تعليمي نظام ۾ سنڌيءَ جي مرڪزي حيثيت باعث استاد تي فرض عائد ٿئي ٿو ته هو نه رڳو پنهنجي پنهنجي مضمون سان چڱيءَ طرح بهرور ٿين، بلڪ ساڳئي وقت پنهنجي مادري زبان تي به ڪڙو حاصل ڪن. هن دور ۾ سنڌي ٻوليءَ جي سکيا جا مقصد زياده مضبوط، بلند ۽ اتل بڻجي پيا آهن. اسان کي "سنڌي ٻولي" فقط "ادب" جي حيثيت ۾ پاڙهڻي ناهي، بلڪ ان جي ذريعي شاگردن کي سڀئي علوم و فنون پاڙهڻا پون ٿا. انڪري هاڻي رواجي طرح لکڻ پڙهڻ مادري ٻولي سکڻ جو مقصد نه رهيو آهي، بلڪ ان ۾ هرڪا تسلي بخش مهارت حاصل ڪرڻ جي ضرورت آهي.

باب ٻيون

مادري زبان پاڙهڻ جا مقصد

سنڌي ٻوليءَ جي اهميت:

مادري زبـان پاڙهڻ جـا عام ۽ خـاص مقصد ٻيستائين پوريءَ ريت سمجهڻ ۾ نـہ ايندا جيستائين اسين خـود پنهنجي علائقي اندر سنڌي ٻوليءَ جي درجي ۽ مقام کان واقف نہ ٿيون ۽ مادري زبان جي حيثيت ۾ ان جي اهميت کي نہ سمجهون ان ڪري اول ان نڪتي تي روشني وجهجي ٿي.

سنڌي ٻولي اسان جي تهذيب ۽ ثقافت جي آئينہ دار آهي، نہ رڳو ايترو بلڪ سنڌ جو علائقو نہ ڪي ڪنڊ ۾ اسلامي تمدن جو سڀ کان آڳاٽو گهوارو بہ رهيو آهي، ان ڪري سنڌي ٻولـي فطري طور اسلامي تهذيبي قدرن جي عڪاس پڻ رهي آهي. ليڪن سنڌي ٻوليءَ کي خاص مقام ان ڪري حاصل آهـي، جـو اهـا سنڌ صوبي جي اڪثريتي عوام جي مادري ٻولـي آهي ۽ هـر هنڌ سمجهي ۽ ڳالهائي وڃي ٿي. ازانسواءِ ادبي ۽ علمـي لحاظ کان بہ اها ترقي يافتہ ٻولي آهي، جنهن ۾ جديد ۽ سڌريل ٻـولين جون مڙئي خاصيتون سمائجي چڪيون آهن. هن زبان ۾ مختلف علمن ۽ فنن تي ڪتاب لکيا وڃـن پيا ۽ ڏينهون ڏينهن انهن ۾ وڌيڪ اضافو ايندو پيو وڃـي. سنڌي ٻولـيءَ ۾ الفاظن جو ذخيرو ڪافي آهي ۽ اها پاڻ منجهہ اهڙي صلاحيت پيدا ڪري چڪي آهي، جو ان ۾ نوان اصطلاح جڙي سگهن ۽ علمي بحث ۽ باريڪيون سولائيءَ سان بيان ٿي سگهن.

پاڪستان جي قيام کان بـہ گهڻو اڳ سنڌي ٻولـي،

سنڌ اندر تعليمي ذريعي طور استعمال ٿيندي اچي پئي ۽ آزاديءَ بعد ته ان سلسلي ۾ حالتون وڌيڪ سازگار ٿيڻ لڳيون. چنانچه هن وقت اها پرائمري کان وٺي ثانوي ۽ اعليٰ ثانوي درسگاهن ۾ ڪاميابيءَ سان تعليمي ذريعي طور استعمال ٿي رهي آهي ۽ اعليٰ تعليم ۾ پڻ اها قدم وڌائي چڪي آهي ۽ اهو ڏينهن پري ناهي جو سنڌي زبان ذريعي مڙني علمن ۽ فنن جي تعليم ڏيڻ مشڪل ڳالهه نه رهندي. تعليم کان سواءِ اها زندگيءَ جي ٻين شعبن جهڙوڪ ادب ۽ صحافت ۾ به پنهنجو سڪو ڄمائي چڪي آهي. ازانسواءِ اها آئيني طور سنڌ جي سرڪاري زبان آهي ۽ دفترن ۽ عدالتن ۾ ان جو استعمال جاري آهي. انهن سببن ڪري سنڌي ٻوليءَ جي اهميت کي پيش نظر رکندي صوبائي سرڪار ١٩٧٢ع ۾ ٻوليءَ جو بل منظور ڪري سنڌ ۾ سڀني فردن لاءِ ان جو سکڻ لازمي قرار ڏنو آهي.

مادري زبان پاڙهڻ جا عام مقصد:

سڀ کان وڏو مقصد آهي ته ٻار وڏو ٿي، معاشري لاءِ ڪارائتو انسان ۽ ملڪ جو هڪ سٺو شهري بڻجي وڃي. اهو تڏهن ٿي سگهندو، جڏهن هو پنهنجي ڪٽنب، ملڪ ۽ قوم جا فرض سڃاڻي سگهندو. ازانسواءِ معاشري ۾ رهڻ جا اصول سکڻ کان پوءِ ئي هو ان قابل بڻجي سگهندو، جو مختلف فردن سان لڳ لاڳاپا ۽ خوشگوار تعلقات قائم رکي سگهي. مادري زبان سيکارڻ جو مقصد آهي ته ٻار وڏي هوندي، هڪ سمجهدار ۽ هوشيار انسان بڻجي سگهي ۽ محل ۽ موقعي جي لحاظ کان ڪيس سهڻائيءَ سان زبان استعمال ڪرڻ اچي، ازانسواءِ هو پنهنجي ضمير جي آواز کي تحرير ۽ تقرير جي صورت ۾ بيان ڪري سگهي ۽ ٻين جي لکيتن ۽ بيانن مان فائدو به پرائي سگهي.

مادري زبان جي سکيا ۽ ان کي ترقي ڏيارڻ جي ڪوشش، پنهنجي ثقافت سان لڳاءُ ۽ وطن جي محبت پيدا ڪرڻ خاطر به ضروري آهي، ڇو ته انسان پنهنجي زبان مان خاص قسم جا جذباتي اثرات حاصل ڪري ٿو ۽ ان مان منجهس پاڻ تي ڀاڙڻ، ترقيءَ ۽ خود داريءَ جا جذبا جاڳن ٿا.

”زبان جو مطالعو اصل ۾ “ادب” جو ئي مطالعو ٿئي ٿو ۽ ادب مان ئي ذهني نشونما جي تربيت ٿئي ٿي. ادبي ڪتابن پڙهڻ مان ادراڪ، فهم ۽ فڪر، حافظي ۽ فيصلي جون قوتون سگهاريون ٿين ٿيون. بري ۽ ڀلي ۾ فرق پيدا ڪرڻ جي قوت وڌي ٿي. تخيل ۾ گهرائي اچي ٿي. انهن جبلتن جي تربيت سان انسان ۾ صاف سٿرو ذوق اسري ٿو ۽ انسانيت ۽ اخلاق جا گڻ بيدار ٿين ٿا.

اها مادري زبان ئي آهي، جا ڪنهن ملڪ جي رهاڪن جي ماضيءَ کي حال سان جوڙيندي آهي، ماڻهن ۾ سوچڻ، محسوس ڪرڻ ۽ عمل ڪرڻ جي قوتن ۾ يڪسانيت پيدا ڪندي آهي. مادري زبان وسيلي ماڻهن ۾ آسانيءَ سان علم پکيڙي سگهجي ٿو ۽ جدا جدا ايجادون ۽ نيون نيون دريافتون عام فهم ڪري سگهجن ٿيون. ان ڪري مادري زبان جي سکيا جو اهو به مقصد آهي ته عوام واسطي اڪيچار موقعا فراهم ٿي سگهن، جو عام ماڻهو مختلف ادارن ۽ ڪمن ڪارين ۾ مستعديءَ سان فرض نڀائي سگهي ۽ آساني سان معاشري ۾ زندگي گهاري سگهي. هن ترقي يافته دور جي پيدا ڪيل عام ابلاغي سهولتن کان مادري زبان وسيلي گهڻو فائدو پرائي سگهجي ٿو ۽ هر ڳالهه جو عوام ۾ تيزيءَ سان ڦهلاءُ ٿي سگهي ٿو. ان ڪري جيڪو به ڪو ماڻهو ڪنهن اجتهادي ڪم ۾ رڌل رهي ٿو، تنهن لاءِ مادري زبان جي تعليم نهايت ضروري آهي.

مطلب تہ مادري زبان جي تدريس ۾ سکيا جو عام مقصد آهي ته تعليم جي حاصلات کي آسان بڻائڻ، جيئن هر کو انسان پنهنجي تخليقي قوتن کي اپارڻ جو وجهہ پائي سگهي، جنهن کري وطن جي تهذيب ۽ تمدن ۾ اوسر جا يقيني آثار پيدا ٿي وڃن ٿا ۽ علمي چاڻ ۾ ڏينهون ڏينهن واڌارو ايندو رهي ٿو. ملڪ ۽ قوم تيزيءَ سان ترقي جي راهہ تي گامزن ٿي وڃن ٿا.

وسطاني سطح يا ثانوي درجن ۾ سنڌي پاڙهڻ جا مقصد:

تعليم ۽ زبان جو پاڻ ۾ گهاٽو رشتو آهي ۽ ٻئي هڪٻئي لاءِ لازم ۽ ملزوم جي حيثيت رکن ٿا. مٿي مادري زبان جا عام مقصد سمجهايا ويا، جيڪي مجموعي طور سموري تعليم سان گنڍيل آهن، ليڪن ياد رکڻ گهرجي تہ تعليم تي حاصلات ۽ تڪميل مختلف ڏاڪن ۾ ورهيل آهي، جيڪا بنيادي يا پرائمري کان شروع ٿئي ٿي ۽ اعليٰ تعليم تائين وڃي پهچي ٿي. ان کري مادري زبان جي تحصيل بہ درجيوار ٿئي ٿي ۽ هر ڏاڪي يا منزل تي پڙهائيءَ جي مقصد ۾ ٿوري ٿوري تبديلي ۽ اضافو ايندو رهي ٿو. ساڳيءَ ريت ثانوي يا وسطاني منزل تي بہ مادري زبان جي پاڙهڻ جي مقصد ۾ ڪي خاص ڳالهيون ۽ نوان نڪتا شامل ٿي وڃن ٿا.

ابتدائي منزل يا پرائمري ڏاڪي تي سنڌي سکيا جو شروعاتي مقصد اهوئي هوندو آهي تہ ٻار ۾ ڳالهائڻ، ٻڌڻ سمجهڻ ۽ پڙهڻ ۾ ايتريقدر صلاحيت پيدا ڪئي وڃي، جو آئنده تعليم ۾ کيس ڪابہ دقت محسوس نہ ٿئي. ٻار ۾ ايترو استعداد پيدا ٿئي جو هو نظم خواه نثر کي صحيح طور اچاري ۽ پڙهي

سگهي. ٻاراڻن ڪتابن ۽ رسالن جو خاموش مطالعو به ڪري سگهي. اهڙيءَ طرح ثانوي منزل ۾ شاگردن جي پرائمري ڏاڪي تي حاصل ڪيل قابليت کي اڳتي وڌائڻو آهي، جيئن شروعاتي مشق کي مستحڪم بنائي سنڌي ٻوليءَ ۾ معيار بلند ڪري سگهي. ازانسواءِ ثانوي ڪلاسن ۾ مطالعي ذوق کي بهتر بنائڻ سان گڏ شاگردن ۾ تقرير ۽ تحرير جو ملڪو پڻ پيدا ڪرڻو آهي. ازانسواءِ ٻوليءَ جي سهڻين وصفن جي آگاهيءَ لاءِ ڪين عبارت نويسيءَ (ڪمپوزيشن) جي اصولن جي ڄاڻ به، هن ئي منزل ۾ ڏيڻ ۾ اچي ٿي، جنهن ڪري شاگرد سهڻي سنڌي ۽ انشاپردازيءَ جي فن سان بهرور ٿي ٻوليءَ جو صحيح معيار قائم رکي سگهن ٿا. هن ڏاڪي تي مباحثن جو ترتيبوار انتظام به لازمي طور ڪيو وڃي ٿو، جنهن سان شاگردن ۾ خود اعتمادي جو جذبو ۽ تقرير جو ملڪو پيدا ٿئي ٿو. بهرحال ثانوي ڪلاسن ۾ درجي بدرجي سنڌي ٻوليءَ جي سکيا کي زياده وسيع بنائڻو آهي، جيئن شاگردن جي لساني مهارت ايتريقدر ته وڌي جو هو ٻين مضمونن جي تحصيل لاءِ به پنهنجي ٻوليءَ کي قابليت سان استعمال ۾ آڻي سگهن.

باب چوٿون

پڙهڻ

(ٻوليءَ جي سکيا ۾ پڙهڻ جي اهميت)

ٻوليءَ جي تدريس ۽ سکيا جا چار معروف جزا ٿين ٿا، جي آهن ڳالهائڻ، پڙهڻ، لکڻ ۽ سمجهڻ. اهي گويا چارئي هڪ زنجير جهڙون ڪڙيون آهن. پڙهڻ ۽ لکڻ ٻئي گڏوگڏ سهڪاريا ويندا آهن، ڇو ته ٻنهي جو هڪٻئي تي انحصار آهي، ليڪن ڳالهائڻ وري به هر فعل جي تڪميل ۾ بنيادي ڪردار ادا ڪري ٿو. هونئن ته ماحول جو مشاهدو ڪندي ۽ سماجي آزمودو پرائيندي بلاشڪ هرڪو ٻار سمجهڻ ۽ ڳالهائڻ ۾ پختگي حاصل ڪندو رهي ٿو. ڏٺو ويو آهي ته ڪي اڻ پڙهيل ماڻهو به ڳالهائڻ ۾ ڀڙ ٿين ٿا. پر اڪثر انهن جو ڳالهائڻ اچاترو هوندو آهي نه ڪي مهذبانه ڍنگ ايندو آهي ۽ نه ڪو وري گفتگو ۾ نڪته سنجي ۽ معامله فهمي هوندي اٿن. ليڪن ٻوليءَ جي تحصيل اهڙي وٿ آهي، جنهن سان انسان صحيح طور تي اونهي سمجهه پرائي ٿو جيڪا سندس ٻول ۽ ڪلام ۾ هڪ انوکي سهڻائي ۽ توازن پيدا ڪري ٿي، تعليم ۽ تحصيل انسان جي شخصيت کي نکاري ۽ ان کي پر وقار بنائي ٿي.

جيئن جيئن شاگرد جي پڙهڻ لکڻ ۾ واڌارو ٿيندو وڃي ٿو تيئن تيئن سندس ڳالهائڻ ۾ رواني ۽ تسلسل ايندو وڃي ٿو، اهڙيءَ طرح تعليمي ڏاڪن چڙهڻ سان پڙهندڙ لکندڙ شاگرد جي "سمجهه" ۾ رفته رفته اضافو ٿيندو رهي ٿو تان ته هو مطالعي جي گهراڻيءَ وسيلي علم جي ڳنڀيرن سمجهائڻ جي قابل بنجو وڃي.

بلاشڪ زبان جي تدريس جو بنيادي ۽ اهم مقصد ڳالهائڻ ٻولهائڻ، لکڻ پڙهڻ ۽ سوچڻ سمجهڻ جي صلاحيتن کي پيدا ڪرڻ ۽ آسرائڻ ئي هوندو آهي ليڪن سچ پڇو ته انهن سمورن جزئيات ۾ فقط ٻڌڻ جو عمل ئي اهڙو قدر آهي، جو سڀني سان ڳنڍيل ۽ نهايت ئي اهم آهي جنهن ۾ نقص رهجي وڃڻ سان شاگردن جي ذهني ۽ علمي اوسر ۾ رڪاوٽ ڪڙي ٿي وڃي ٿي.

انسان جي حواسن مان ٻڌڻ جي حواس کي اوليت حاصل آهي. معصوم ٻار پنهنجي بي‌سمجهي واريءَ عمر کان ئي ان تي پاڙڻ لڳي ٿو ۽ سجاڳيءَ دوران هو ٻڌڻ جي حواس کي متحرڪ رکي ٿو ۽ ڪجهه محسوس ڪرڻ ۽ سمجهڻ جي ڪوشش ۾ جنبيو رهي، ٿو. ٻوڙو ماڻهو جو فطري طور "قوت سماعت" کان- وانجهيل هوندو آهي، سو ڪنهن به محفل ۽ مجلس مان خط وٺڻ کان محروم هوندو آهي. دراصل ڪنهن به نڪتي کي سمجهڻ ۽ ورجائڻ لاءِ سڀ کان پهرين ڳالهه کي غور سان ٻڌڻ هڪ لازمي امر بڻجي پوي ٿو. تيز فهمي ۽ حاضر جوابي اهڙن شخصن ۾ پاتيون وڃن ٿيون، جن جي قوت سماعت غير معمولي طور تي تيز هوندي آهي. هو هر ڳالهه کي غور سان ٻڌي هڪدم سمجهي پرزري ان جي تهه تائين پهچي ويندا آهن ۽ سوال جو بر محل جواب ستدن دماغ ۾ گهڙجي ايندو آهي، جنهن کي ترت ورجائيندا آهن. انٽرويوز، جواب طلبي ۽ زباني امتحانن ۾ حاضر دماغي درڪار هوندي آهي، جنهن ۾ سمورو دارو مدار سوال کي ٻڌڻ ۽ سمجهڻ تي هوندو آهي.

سڀني ٻارن جي ٻڌڻ جو حواس هڪجهڙو ۽ هڪجيترو نه هوندو آهي. هر ڪنهن ٻار جي قوت سمعي نرالي ۽ نياري

ٿينديون آهن. ٻارن جن ۾ اها قوت تيز ٿيندي آهي، سي هر ڳالهه جو سولائيءَ سان جواب ڏيندا آهن، ڪي ٻار استاد جي ڳالهه ٻڌي دليءَ سان ٻڌندا آهن. ۽ سوال پڇڻ تي منجهي بيهي رهندا ۽ هڪ جو ٻيو جواب ڏيندا آهن. دادلا ٻار اڪثر اڻ پورو جواب ڏيندا آهن ۽ ڪي وري اهڙا موڪو ٿين جو وري ووي دورانڻ سان به سوال کين ذهن نشين ٿي نه سگهندو آهي. ڪن ٻارن جي ٻڌڻ جي اوزار (ڪن) ۾ ڇاڻي ڇم ڪان نقص ٿيندو آهي ۽ ولن آواز جي صحيح رسائيءَ ۾ ڪا ڪا رڪاوٽ ٿيندي آهي. جن ٻارن ۾ اهڙي گهٽتائي محسوس ڪجي، تن کي فوراً ڊاڪٽر کان معائنو ڪرائڻ جي هدايت ڪجي ٻارن جو سبق ۾ ڌيان نه ڏيڻ جا ڪيترا سبب ٿي سگهن ٿا ليڪن ڏٺو ويو آهي ته عموماً آهي ٻار، جيڪي ڪند ذهن رهجي وڃن ٿا يا سبق ۾ پوري دلچسپي نه ٿا وٺن، تنهن جو سبب اهوئي هوندو آهي، جو هو پنهنجي ”ٻڌڻ جي حواس“ کي ڀرپور طريقي سان استعمال ڪرڻ جا هيراڪ بنجي نه سگهندا آهن. ان ڪري تعليم جي ڪاميابيءَ ۽ ڀرپور نتيجن جي حاصلات لاءِ شاگردن جي ”قوت سمعي“ خاص ڌيان لهڻي ٿي. ٻارن جي ٻڌڻ جي حواس کي درست ۽ سگهارو ڪرڻ لاءِ خاص اپاءَ وٺڻ ضروري ٿي پون ٿا، جيئن قدرت جي عطا ٿيل انهيءَ سگهه کان هو پوريءَ ريت لاڀ وٺي دينوي فائدن مان بهرور ٿي سگهن. سنڌيءَ ۾ سخنورن جو چوڻ آهي ته:

”ڪن ڏئي ٻڌ جي ۽ هيئن سان هنڊائجي“

مٿين بيان جو لب لباب اهو ٿيو ته علمي مقاصد ۾ ”ٻڌڻ“ جو مطلب رڳو ڳالهه کي رواجي طرح ٻڌڻ، ناهي بلڪ ان جي تقاضا آهي ته ڳالهه کي پوري ڌيان سان ٻڌجي ۽ ان ني پهرين سٽ کان وٺي آخري لفظ تائين توجه

ڪجي، جيئن سچو مفهوم دماغ ۾ ويهي وڃي. حقيقت ۾ ٻڌڻ جي عمل ۾ چار ضروري جزا گڏجي مقصد جي تڪميل ڪن ٿا.

(١) ڌيان (٢) حافظو (٣) اڳوڻي معلومات (٤) نئين معلومات کي پراڻي معلومات سان ڳنڍڻ جي ذهني صلاحيت. يعني ته اول ڳالهه کي ڌيان يا توجه سان ٻڌجي، جنهن بعد ٻڌل ڳالهه کي ياد رکڻ ضروري آهي ۽ پوءِ ان جي مفهوم کي اڳ پرايل معلومات سان ڳنڍڻ ۽ ٻنهي ۾ تعلق معلوم ڪرڻ لازمي ٿئي ٿو. اهو ٻڌڻ جو عمل ئي آهي، جنهن جي صحيح معنيٰ ۾ تڪميل شاگرد جي ذهني صلاحيت کي اڀارڻ جو سبب بڻجي ٿي.

قوت سمعي لاءِ فائديمند مشقون

هيٺ چند مشقون درج ڪجن ٿيون، جن کي اختيار ڪرڻ سان شاگردن جي ٻڌڻ جي قوت کي ترقي وٺائي ۽ ان کي زياده مضبوط بڻائي سگهجي ٿو. اهڙن طريقن جي لاڳيتي استعمال سان ڪلاس جي تعليمي معيار بلند ٿيڻ جا امڪان روشن ٿي وڃن ٿا.

١- ڪنهن به ڳالهه ٻڌائڻ کان پوءِ آها ڳالهه ٻارن کان زباني طور ورجائجي.

٢- ڪنهن به ٻڌل آکاڻي يا ڳالهه جو اختصار ياتت ڪيرائڻ.

٣- ٻڌايل ڳالهه بابت سوال پڇڻ.

٤- ٻڌايل ڳالهه يا آکاڻي بابت ٻارن کان رايا معلوم ڪرڻ.

٥- شاگردن کي چئجي ته هو ريڊيو تي ٻارن جو پروگرام باقاعدگيءَ سان ٻڌندا ڪن ۽ ڪلاس ۾ سيني اڳيان ٻڌائين.

٦- ٽيپ رڪارڊر تي چونڊ تقديرون ٻارن کي ٻڌرايون وڃن ۽ پوءِ کانئن ٻڌين وڃن.

٧- ادبي محفلن، سگهڙن جي ڪچهرين ۽ ثقافتي مجلسن ۾ ٻارن جي شرڪت به مفيد ٿيندي. هو اُن مان محفوظ ٿيندا ۽ خود به خود هڪٻئي کي نقل نظير ٻڌائيندا.

٨- ننڍين ڪلاسن ۾ ٻڌڻ جي مشق ڪرائڻ لاءِ دلچسپ رانديون به ڪرائي سگهجن ٿيون مثال طور "پيغام رساني جي راند" جيڪا هن ريت ٿئي ٿي. ڪجهه ٻارن کي قطار ۾ بيهاريو وڃي. استاد پهرين ٻار کي ڪا ڳالهه چوي، اهو ٻار ٻئي کي ٻڌائي، پوءِ ٽئين کي اهڙيءَ طرح آخري ٻار اُها ڳالهه استاد کي ٻڌائي.

آهي ٻار جن جي ٻڌڻ جي حواس ۾ ڏاڍو وائڙو نقص معلوم ٿئي ۽ پڻ ٻارن کان طبعي طور ڪمزور معلوم ٿين، تن لاءِ الڳ طور تي تدبيرون اختيار ڪرڻ گهرجن.

١- اهڙي ٻارن جي والدين سان ترت رابطو رکي کين ٻارن جي علاج جي تاڪيد ڪجي.

٢- ٻارن کي هدايت ڪجي ته آهي استاد ۽ پڻ ساٿي شاگردن جي ڳالهائڻ وقت اُنهن جي چپن جي چرپر کي غور سان ڏسن ۽ اُن چرپر جي مدد سان ڳالهه کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪن.

٣- اهڙن ٻارن کي استاد پنهنجي سامهون ويهاري ۽ ٻارن کي متوجه ٿيڻ جون مشقون ڪرائي. ان سلسلي ۾ استاد کي اها خبرداري ڪرڻ ضروري آهي ته ڪمزور سماعت وارن ٻارن کي اهو هرگز محسوس ٿيڻ نه ڏي ته ساڻن غير رواجي يا نامناسب سلوڪ ڪيو پيو وڃي.

باب پنجون

ڳالهائڻ

جيڪڏهن تهذيب ۽ تمدن جو بنياد انسان جي "ٻولي" آهي ته پوءِ اها ڳالهه به ظاهر آهي ته ٻوليءَ جو علمي انداز ۽ نمونو، گفتگو ۽ ڪلام تي بيٺل آهي. ڳالهه ٻولهه جو ڇهچٽو، ڪچهرين جو رس ۽ چس، گڏجاڻين جا بحث مباحثا، تقريرون ۽ اجتماع. اهي سڀئي زندگيءَ جي علامت جو ڏس ڏين ٿا. پر جنهن ڳالهه جو منهن نه مٿو سا ڪير سمجهندو؟ بي تڪي، بي سري، بي ڍنگي ۽ بي وقتي گفتگو ڪنهن تي ڇا اثر ڪندي؟ ان ڪري سياڻن چيو آهي ته حسين ڪلام ئي انسان جو حقيقي زيور آهي.

معاشري ۽ فردن جي لهه وچڙ جو دارو مدار فقط ڳالهائڻ ٻولهائڻ تي آهي. موجوده ترقي يافته دنيا ۾ انساني تعلقات، ادارا ۽ مشغوليون تمام پيچيده ٿيندا وڃن ٿا، ان ڪري جيڪو به انسان پنهنجو مافي الضمير صحيح طور ادا نٿو سگهي ۽ پنهنجو مطلب ڪنهن سبب کان اثرائتي ۽ دلنشين گفتگو ۾ ادا ڪرڻ کان قاصر آهي، سو نه فقط ٻين جي توجه کان محروم رهي ٿو بلڪ ڪيس زندگيءَ جا مسئلا سلجهائڻ به مشڪل ٿي پون ٿا. ٻولي ته هرڪو ڄاڻي ٿو، پر ڳالهه ٻولهه جو صحيح انداز ڪن ٿورن کي اچي ٿو.

ٻوليءَ ۾ ڳالهائڻ جي اهميت

ٻار ۾ ڳالهائڻ جي صلاحيت "جبلي" ٿيندي آهي، جيڪا گهرو ماحول ۽ معاشري جي اثر پذيري سان جلدي

واڌارو ڪندي ويندي آهي ۽ ٻار تمام جلد ۽ سولائيءَ سان روزمره جي ڳالهه ٻولهه ۽ گفتگوءَ تي عبور حاصل ڪري وٺندو آهي. جڏهن ڪو ٻار پنهنجي ڳالهه ٻين تائين پهچائيندو آهي ته من ۾ هڪ قسم جي خوشي ۽ اطمينان محسوس ڪندو آهي ۽ پنهنجو پاڻ تي اعتماد ڪرڻ لڳندو آهي ۽ ان باعث ڪيس زبان جي افاديت ۽ عملي زندگيءَ ۾ ان جي اثر رسوخ جو احساس مضبوط ٿيندو آهي. اهو ٻوليءَ جو چاهه ئي هوندو آهي جو ٻار کي لکڻ پڙهڻ جو شوق پيدا ڪندو آهي ۽ اڳتي هلي ٻار لاءِ عالم فاضل بنجڻ جون راهون هموار ڪندو آهي. درحقيقت صحيح لکڻ ۽ صحيح پڙهڻ جو دارومدار صحيح ڳالهائڻ تي آهي.

جيتوڻيڪ سکيا ۽ تدريس ۾ پڙهڻ ۽ لکڻ کي ئي فوقيت ڏني وڃي ٿي، جو اهو ئي تعليم جو خاص مقصد ٺهرايل آهي، تاهم انهن ٻنهي صورتن جو رشتو به فقط "ڳالهائڻ" سان ئي ڳنڍيل آهي، جنهن کان سواءِ ڪو به تعليمي عمل ممڪن ناهي. اهو آزمودو آهي ته جنهن ٻار کي صحيح ڳالهائڻ ۽ ٻولهائڻ اچي وڃي ٿو، سو پڙهڻ لکڻ جي راهه تي به جلدي گامزن ٿي وڃي ٿو. ان ڪري تعليمي ماهر ان راءِ جا آهن ته شاگردن کي پڙهڻ سان گڏ درست نموني ٻولي ڳالهائڻ ڏانهن رهنمائي ڪرڻ به نهايت ضروري آهي. ڪي استاد ائين سمجهندا آهن ته ٻار جيئن ته گهر مان ئي گفتگو سکي اچن ٿا ۽ خود به خود ماحول مان به ٻولي پرائي وٺن ٿا، ان ڪري هنن جي ڳالهائڻ ٻولهائڻ تي ڌيان ڏيڻ وقت جو زيان ٿيندو، مگر اهڙي سوچ سراسر منفي ٿيندي.

ڳالهائڻ جا عضوا

عام طرح ائين خيال ڪيو ويندو آهي ته ڳالهائڻ ۾

فقط "زبان" ئي استعمال ٿئي ٿي، پر اها حقيقت نه آهي، زبان سان گڏ ٻيا به گهڻائي عضوا آهن، جيڪي ڳالهائڻ ۾ مددگار ٿين ٿا. مثلاً چپ، ڏند، مهارون، تارون، نڙي ۽ نڪ وغيره. انهن مان هر هڪ عضوو زبان سان ملي جدا جدا قسمن جي آوازن پيدا ڪرڻ جو سبب بڻجي ٿو. مثلاً پ-ڦ، ب-ڀ آواز چپن جي مدد سان نڪرن ٿا. ت-ٽ د-ڏ جا آواز وري ڏندن تي زبان لڳڻ سان پيدا ٿين ٿا. م-ن آوازن ناهڪ ۾ وري نڪ ڪم اچي ٿو. اهڙيءَ طرح زبان جدا جدا عضون سان گڏجي مختلف آوازن ڪڍڻ جي قابل بڻجي ٿي.

ان ڪري جيڪڏهن زبان کان علاوه مٿين عضون مان ڪنهن به عضوي ۾ ڪا خرابي ٿيندي ته ان جو اثر ڳالهائڻ تي پوندو ۽ ڪانه ڪا اٽڪ ٿيندي ۽ آواز صاف ۽ روان ڪونه نڪرندو.

پڙهڻ لکڻ جو ڳالهائڻ سان تعلق

صحيح ڳالهائڻ ۽ گفتگو سيکارڻ سان ازخود پڙهڻ ۽ لکڻ ۾ مدد ملي ٿي. گفتگوءَ جي قابليت مان ئي شاگردن ۾ لفظي ذخيري جو واڌارو ٿئي ٿو ۽ کين پڙهڻ ۾ باقي ڪابه دقت نه ٿي رهي. گهر کان ٻار جڏهن اسڪول ۾ داخل ٿئي ٿو ته ڪنهن نه ڪنهن نموني ۽ نوع جو ڳالهائڻ سکي ايندو آهي. ليڪن ٻار مختلف حيثيت جي خاندانن ۽ جدا جدا طبقن سان تعلق رکندڙ هوندا آهن ۽ هر ڪو پنهنجي پنهنجي گهريلو ماحول ۽ ترتيب جي زير اثر جدا جدا قسمن جو لب لهجو ۽ انداز تڪلم ورثي ۾ کڻي ايندو آهي. تنهنڪري ٻارن جي گفتگو ۾ فرق نمايان هوندو آهي، ليڪن اسڪول ۾ اچڻ بعد درست ڳالهائڻ جي ترغيب ۽ سکيا ملڻ سان شاگردن مان ٻوليءَ جا فرق ۽ تضاد ميٽجي وڃن ٿا ۽ هو جلد از جلد تعليمي ماحول

۽ زبان سان مانوس ٿي جدا جدا مضمون پڙهڻ ۽ سمجهڻ جي قابل ٿي وڃن ٿا. ننڍي عمر ۾ ٻار جيڪا زبان ڳالهائين ٿا سا ڪچي ڦڪي هوندي آهي، جنهن ڪري پڙهڻ ۾ ٻار کي لامحاله مشڪلاتون پيش اينديون آهن. عموماً ابتدائي ۽ ثانوي درجن جي شاگردن ۾ لفظي استعمال، جملن جي ترڪيب، تذڪير تانيث ۽ جمع واحد جون انيڪ خاميون معلوم ٿينديون آهن. ڳالهائڻ سيکارڻ واحد طريقو آهي، جنهن سان اهڙا عيب شاگردن منجهان دور ٿي وڃن ٿا ۽ ٻوليءَ تي دسترس پيدا ٿيڻ سان هو آسانيءَ سان تعليمي مرحلا طيءِ ڪندو هلي ٿو. ڳالهائڻ سيکارڻ سان ٻار صحيح اچار ۽ تلفظ سان ڳالهائي سگهندو. هو درست ۽ صحيح ٻوليءَ تي عبور حاصل ڪري سگهندو. مهل ۽ موقعي جي لحاظ کان گفتگوءَ جو صحيح ڍنگ اچي سگهندس مافي الضمير جو اظهار ڪري سگهندو ۽ ان سلسلي ۾ هرڪا ججهڪ دور ٿي ويندس. گفتگوءَ ۾ تسلسل ۽ رواني پيدا ٿيندي. خيالات ۾ ربط ايندس. ڳالهه ٻولهه ۾ صفائي، چٽائي ۽ موزونيت پيدا ٿيندس. لفظن جي ذخيري ۾ اضافو ٿيندو رهندس ۽ سهڻي گفتگوءَ جي عادت پوڻ سان منجهس جمالياتي احساس جي نشو نما جاءِ وٺندي. مطلب ته ڳالهائڻ ۽ گفتگوءَ ۾ صفائي ۽ پاڪيزگي شاگرد ۾ علم و ادب لاءِ چاهت وڌائڻ جو سبب بڻجي ٿي، جنهن ڪري هو اڳتي هلي معاشري ۾ بلند مقام تي رسي ٿو.

تدريسي عمل سان گفتگوءَ جو تعلق

پڙهڻ لکڻ سيکارڻ ۾ ڳالهائڻ کي ته بنيادي حيثيت آهي ئي، ليڪن ان کان سواءِ به سکيا ۽ تدريس جو هرڪو عمل موزون گفتگو وسيلي ئي احسن طريقي سان تڪميل تي رسي ٿو.

جيڪڏهن ڪلاس ۾ گفتگو جي چهر ۽ رونق نه هوندي ته سبق شاگرد لاءِ ناقابل برداشت بوجهو ٿي پوندو. شاگرد بت بڻجي ويٺا رهندا سبق دوران ڳالهائڻ ۽ ڪڇڻ تي شاگردن کي آماده نه ڪبو ته سموري سکيا بي ڪيف ۽ بي مزي ٿي پوندي. استاد سوالن جي ذريعي ئي جائزو وٺندو آهي ته شاگرد زير بحث موضوع کي ڪيستائين سمجهي سگهيا آهن. شاگردن وري جوابن وسيلي پنهنجي ذهن نشيني ظاهر ڪن ٿا. ان کان علاوه شاگرد کي ڪا ڏکيائي ٿي ته هو سوال ڪري ٿو ۽ استاد جواب سان ئي شاگرد کي مطمئن ڪري ٿو. سکيا دوران انهيءَ قسم جو طرز عمل اڻ ٽر آهي، جيستائين شاگرد گفتگوءَ جي جرئت ۽ ان تي ضابطو حاصل نه ڪندو تيستائين تدريسي عمل مان چڱيءَ ريت فائدو وٺي نه سگهندو. سکيا ۽ عملي سبق ۾ سبق جو اهوئي مقصد هوندو آهي ته جيڪا ڳالهه شاگردن تائين پهچائي وڃي سا ڪين چڱيءَ طرح ذهن نشين ٿي وڃي ۽ ان لاءِ گفتگو تمام ضروري آهي ڇو ته اهڙي عمل ۾ شاگردن ۽ استاد جو اشتراڪ ٿئي ٿو.

ڳالهائڻ جي ترقي ۽ سکيا لاءِ اسڪول هڪ موزون ۽ مفيد تربيت گاهه آهي. ڳالهه ٻولهه جي تربيت مان ئي شاگردن کي اظهار خيال جي قوت حاصل ٿئي ٿي. سکيا ڏيڻ جي جيئن ته سموري ذميواري استاد تي اچي ٿي ان ڪري خود سندس شخصيت توڙي گفتگو تو زياده اهميت جي حامل آهي. استاد جو انداز تخاطب نهايت اثرائتو هئڻ گهرجي، سندس منهن تي مشڪ ۽ مرڪ جي رونق هجي ۽ گفتار مان خوش دلي بکندي هجي ۽ ٻڌندڙن تي هرلحاظ کان هڪ وڻندڙ تاثر ڇڏي. استاد کي جڳائي ته ڪلاس ۾ با معني ۽ موقعي مطابق ڪارآمد گفتگو ڪري استاد لاءِ ضروري آهي ته هو عمر ۽ ذهن آهر

شاگردن سان آسان ۽ مانوس ٻولي چال ۾ ڳالهائي. جيڪڏهن استاد جي گفتگو سليس ۽ سلوڻي هوندي ته هو ڪڏهن به بي توجهيءَ يا بي چسائيءَ جو شڪار نه ٿيندا. ٻار فطرتاً گهڻو ٻڌڻ پسند نه ڪندا آهن، ان ڪري گفتگوءَ کي طول ڏيڻ نه گهرجي. وندرائيندڙ ۽ دلچسپ انداز شاگرد پسند ڪندا آهن، جيڪو شاگردن جي دلين ۾ لهي وڃي ٿو.

ڳالهائڻ جي درجيوار تدريس

ڳالهائڻ به هڪ باقاعده هنر آهي، جنهن جو استعداد حاصل ڪرڻ لاءِ، ٻين فنن وانگرڏي مسلسل مشق ۽ لڳاتار توجه جي ضرورت رهي ٿي. اهوئي سبب آهي جو ڳالهائڻ کي ٻوليءَ جو مقدم پهلو سمجهندي ان جي تربيت کي درجي به درجي اڳتي وڌايو وڃي ٿو. مختلف تعليمي منزلن ۾ ڳالهائڻ جا هيٺيان درجا مقرر ڪيا ويا آهن.

١- رواجي ٻول چال.
٢- صحيح گفتگو ۽ تقرير.
٣- فصيح بليغ گفتگو ۽ تقرير.

رواجي ٻول چال:

ابتدائي منزل يعني ته پرائمري درجن ۾ صرف ايتري گفتگو سيکارڻ تي اڪتفا ڪئي ويندي آهي، جو ٻار ۾ اظهار جي جرئت ۽ بي تڪلف پيدا ٿي سگهي. گفتگوءَ جي روانيءَ لاءِ ٻارن ۾ ڪي قدر لفظن جو ذخيرو وڌيءَ، منجهن ٿورو گهڻو تسلسل ۽ خيال جو ربط پيدا ٿي سگهي.

صحيح گفتگو ۽ تقرير

ثانوي ڪلاسن ۾ رواجي ٻول چال کان ڳالهائڻ جو درجو ڪجهه وڌيڪ بلند ٿئي ٿو. ان ۾ اچارن ۽ تلفظ جي

صحت کان سواءِ زبان ۽ بيان سڌارڻ مقصود هوندو آهي. نه فقط ايترو بلڪ جملن جي صحيح ترڪيب، لهجي جي درستي، خيالات جو لاڳيتو سلسلو، وضاحت ۽ بيان جي ادائگي، رواني ٻوليءَ جو فهم، معلومات آهر لفظن جو ذخيرو وڌائڻ وغيره وغيره جا سڀئي مقصد ٻولي سيکارڻ ۾ شامل هوندا آهن.

فصيح ۽ بليغ گفتگو

ڳالهائڻ جي اعليٰ منزل ۾ فصيح ۽ بليغ گفتگو شمار ڪئي وڃي ٿي. شاگردن ۾ ادب شناسي ۽ ٻوليءَ جون اعليٰ وصفون پيدا ٿيڻ گهرجن. اظهار و بيان ۾ صفائي، خيالات ۾ منطقي ربط، لفظي ترڪيبن ۽ اصطلاحن جي سوجهه ۽ پرک، وضاحت ۽ سمجهاڻيءَ ۾ گهرائي اچڻ گهرجي ايتريقدر جو شاگرد جي تقرير ۽ گفتگو علمي انداز ۽ رنگ اختيار ڪري بيهي.

شاگردن ۾ ڳالهائڻ جا نقص ۽ سبب

ٻار موافق ۽ چاتل سڃاتل ماحول ۾ ته بي ڌڙڪ ڳالهائيندو آهي ۽ جيڪي دل ۾ ايندو اٿس سو چئي ڏيندو آهي. سندس زبان رڪبي ڪانهي. هن لاءِ خاموش رهڻ فطرتاً ڏکيو آهي، پر اهو ئي ٻار جڏهن مجبوريءَ جي حالت ۾ اچي ٿو ته مٿس ماٺ طاري ٿي وڃي ٿي ڄڻ ته ڪي مڱ وات ۾ پئجي ويا هجنس! ٻار جڏهن اسڪول ۾ داخل ٿئي ٿو تڏهن مٿس اهائي ڪيفيت طاري هوندي آهي، ڇو ته نئون فضا کيس گهريلو ماحول کان مختلف ڏسڻ ۾ اچي ٿي. ازانسواءِ چارديواري اندر ٻارن جو ميڙ، استاد جي موجودگي ۽ نظم و ضبط جو مظاهرو مرعوب ڪن ٿا. ٻيو ته ڪلاس ۾ جنهن ڍنگ سان گفتگو ٿئي ٿي، تنهن کان هو بلڪل ناواقف آهي. اهڙي مجبورين

آهن جيڪي نہ رڳو ٻار جي ڳالهائڻ ۾ روڪ وجهن ٿيون، پر منجهس هٻڪ ۽ جهجهڪ بہ پيدا ڪن ٿيون. ان جو نتيجو نڪري ٿو ته اهو ٻار جو هڪ تيز ڳالهاءُ ٻار بہ خاموشي اختيار ڪري ڇڏي ۽ جيڪڏهن کيس حوصلہ افزا حالتون ميسر نٿيون اچن تہ پوءِ اها خاموشي سندس عادت بنجي فطرت ثاني ٿيو پوي ٿي ۽ وڏي هوندي تائين بہ ٻار ۾ بي ٻاڪانہ گفتگو جي جرئت ۽ حوصلو پيدا ٿي نٿو سگهي.

عموماً ابتدائي ۽ ڪنهن حد تائين ثانوي ڪلاسن جي ٻارن ۾ ڳالهائڻ جا جيڪي نقص ڏسجن ٿا سي هي آهن. مثلاً صاف آواز ۾ نہ ڳالهائڻ، حرف جو آواز صحيح مخرج سان ادا نہ ڪرڻ، لفظن جو اچار غلط ڪرڻ، تمام ڏاڍيان ڳالهائڻ، جهيڻو ۽ جهڪو ڳالهائڻ، جهلي جهلي ڳيتون ڏئي ڳالهائڻ، هڪڙائپ سان ڳالهائڻ، ٻاتاڻ سان ڳالهائڻ ۽ ٿوتلو ڳالهائڻ (بعض اهي خاميون جسماني نقص ڪري نہ بہ هونديون آهن) جلدي جلدي پريشانيءَ ۾ ڳالهائڻ، لفظ بار بار ورجائڻ، ٽڪيو ڪلام ڪرڻ، بيزاري ۽ غير دلچسپيءَ سان ڳالهائڻ، ڳالهائڻ وقت بت بنجي بيهي رهڻ يا متي ۽ هٿن کي چرپر نہ ڏيڻ وغيره شاگردن ۾ ان قسم جون خاميون يا غير معتدل حرڪتون اڪثر اسڪول جي نئين ماحول کان خوفزده ٿيڻ باعث پيدا ٿينديون آهن. ائين بہ ڏٺو ويو آهي تہ گهرو ماحول ۾ مشفقانہ هلت نہ هئڻ سبب يا وري مناسب پرورش نہ ٿيڻ باعث بہ ٻارن ۾ ڳالهائڻ جون ڪچايون ۽ نقص پيدا ٿي پوندا آهن ۽ اسڪول ۾ اهڙا ٻار اچن ٿا تہ پنهنجي ڪمزورين باعث وڏيڪ احساس ڪمتريءَ جو شڪار ٿين ٿا ۽ گفتگو ڪرڻ کان ڪيٻائيندا رهن ٿا. گهڻين گالهين ۾ راند روند ڪرڻ باعث گندا ۽ برا لفظ ڳالهائڻ بہ ڪن ٻارن جي عادت ٿي ويندي

آهي. بهرحال صاف سٺري، خامين کان پاڪ معياري ٻولي ۽ بي تڪلفانه ۽ مهذبانه گفتگو شاگردن کي سيکارڻ استاد جي ذمي آهي، جنهن لاءِ خاص طريقن استعمال ڪرڻ جي ضرورت پوي ٿي.

ڳالهائڻ سيکارڻ جا اصول ۽ طريقا

ڳالهائڻ جي جن نقصن ۽ ڪمزورين جو مٿي ذڪر ڪيو ويو، تن کي دور ڪرڻ لاءِ هيٺيان اصول ۽ طريقا اختيار ڪيا وڃن:

١- ڪلاس ۾ نوان آيل ٻار نئين ماحول کان هراسيل به ٿين ٿا ته ننڍي عمر باعث منجهن ڳالهائڻ جون ڪچايون به فطري طور هونديون آهن. ان ڪري شروعات ۾ ٻارن کي فقط اهڙين شين بابت ڳالهائڻ تي آماده ڪجي، جن ۾ هو خود دلچسپي وٺن ۽ پاڻمرادو بي ساخته گفتگو ڪن.

٢- ٻارن سان غير رسمي ڳالهيون ڪري کين گفتگوءَ جا گهڻي کان گهڻا موقعا ميسر ڪري ڏنا وڃن، جن ۾ هنن کان سندن مشاهدن ۽ مشغولين بابت آسان ڳالهيون پڇيون وڃن.

٣- ٻارن کي گفتگو ڪندي ٽوڪيو نه وڃي خواه هو صحيح ڳالهائين يا غلط. شروعات ۾ مقصد فقط اهو هئڻ گهرجي ته شاگردن مان هٻڪ ۽ اٽڪ دور ٿي وڃي. اوائل ۾ اصلاح يا قواعد سيکارڻ ضروري ناهن. فقط شرم ۽ جهجهڪ، خوف ۽ هراس جو ازالو ڪرڻو آهي. رواني ۽ بياني صحت جو مرحلو ان بعد اچي ٿو. جيڪڏهن شروع ۾ ئي استاد روڪ ٽوڪ ڪرڻ لڳندو ته مشڪلات دور هئڻ بجاءِ پڪي ٿينديون وينديون. ٻارن ۾ احساس ڪمتري وڌندو ويندو ۽ ڳالهائڻ جي رڪاوٽ جو تدارڪ ٿي نه سگهندو.

٤- اسڪول ۽ ڪلاس جي فضا موافق، همدردانه، بي تڪلف ۽ گهريلو هئڻ گهرجي، جنهن ۾ ٻار ڪابه ڊارپاڻ محسوس نه ڪن.

٥- گهڻي پيار ۽ محبت سان ٻارن سان پيش اچڻ ۽ استاد جو انداز گفتگو تحڪمانه هئڻ بدران مشفقانه هجي.

٦- استاد جو پنهنجو آواز، لهجو ۽ اچار صحيح هجن ۽ سندس گفتگو آسان ۽ معياري ٻوليءَ ۾ هجي.

٧- جن ٻارن ۾ تڪلم جي مشڪلات جو احساس ٿئي ۽ ڪو نفسياتي يا عضوياتي نقص معلوم ٿئي، تن ٻارن جي والدين سان لهه وچڙ ۾ اچڻ ۽ انهن جي معائني ۽ علاج جو بندوبست ڪرائجي.

استاد کي سبق دوران نه رڳو عام اصول اختيار ڪرڻا آهن، جيئن ٻارن جي ڳالهائڻ جون رڪاوٽون دور ٿي وڃن بلڪ ڪيس خاص خاص طريقا به سوچڻ گهرجن، جن کي ڪتب آڻي هو جلد از جلد ٻارن جي مشڪلاتن تي قابو پائي سگهي. هيٺيان چند طريقا ان سلسلي ۾ گهڻيقدر مفيد ثابت ٿيا آهن.

انفرادي ۽ اجتماعي مشق

ٻارن کي اجتماعي طور تي اچارن ۽ آوازن جي مشق ڪرائجي. مشق دوران جن ٻارن جو تلفظ درست نه هجي تن کان فرداً فرداً مشق ڪرائجي. ٻار ڪن هم آواز اکرن تورڙي ملندڙ جلندڙ آوازن وارن اکرن ۾ منجهندا آهن ۽ اهڙا لفظ صحيح طور تي اچاري نه سگهندا آهن مثلاً ڳ، غ، خ، ک، گ، گهه، پ، ف، ڦ، وغيره، جهڙن آوازن ۾ فرق ڪري نه سگهندا آهن اهڙن ٻارن جي تلفظ تي استاد کي فرداً فرداً توجهه ڏيڻ کپي ۽ هنن کان باقاعدگيءَ سان آوازي مشقون ڪرائڻ گهرجن.

آکاڻيون

آکاڻيون به ڳالهائڻ سيکارڻ جو اهم ذريعو سمجهيون وڃن ٿيون. ٻهراڻن شاگردن کي ننڍڙيون ننڍڙيون آکاڻيون پڙهائجن، پر اهڙيون جيڪي نصابي ڪتابن ۾ شامل نه هجن. آکاڻيون استاد اهڙي دلچسپ انداز ۾ پڙهائي، جو ٻار دلچسپي ۽ ڌيان سان ٻڌي ۽ استاد آکاڻي سادن سودن لفظن ۾ بيان ڪري! ٻر ٻارن تي ڪا به پابندي نه هجي ته هو آکاڻي ساڳين لفظن ۾ بيان ڪن. آکاڻين بابت اهو خيال رکڻ گهرجي ته آهي ساديون، مختصر، ٻارن جي ماحول ۽ مشاهدي مطابق هجن. آهي تفريح ڏيندڙ، ڪجهه قدر حيرت ۾ وجهندڙ ۽ فڪر انگيز هئڻ کپن. جيڪڏهن آکاڻين کي تمثيلي انداز ۾ پيش ڪيو وڃي ته آهي اهڙيون وڌيڪ مؤثر، دلپذير ۽ مفيد ثابت ٿينديون. آکاڻين جي استعمال سان ٻارن ۾ ٻولي قوت وڌندي ۽ گفتگو ۾ رواني پيدا ٿيندي.

ڳجهارتون

ڳجهارتون به آکاڻين وانگر ٻارن لاءِ وندر جو مشغلو آهن. ڳجهارتن جو سلسلو گهرن ۾ به هلندو رهندو آهي. ڪلاس ۾ انهن جو رواج ٻارن لاءِ گهريلو ماحول پيدا ڪري ٿو. هو انهن ۾ بي حد دلچسپي وٺن ٿا. ڳجهارتن پڇڻ ۾ جوش خروش سان حصو وٺن ٿا. جنهن ۾ ٻارن کي ڳالهائڻ کان علاوه ذهني ورزش به راس اچي ٿي. استاد کي کپي ته شروعات ۾ هو پاڻ ڳجهارتون چوي ۽ ٻارن کان جواب وٺي. جواب لاءِ مناسب اشارا به ڪري. پوءِ شاگردن کي چئجي ته هو پاڻ ۾ ڳجهارتون پڇن ۽ ٻڌن.

لطيفا

لطيفا يا ٽٽڪا چٽڪا به ڳجهارتن جهڙو ڪم سرانجام

ڏين ٿا. شاگردن کي جيڪي لطيفا ٻڌائجن سي سندن ذوق ۽ سمجهه مطابق هئڻ گهرجن. ٻارن کي موالين ۽ بيوقوفن جي لطيفن سان لطف اندوز ڪري سگهجي ٿو. وتائي فقير جا لطيفا يا سنڌ ۾ ملادوپيازي ۽ ٻين جا ٽوٽڪا به گهڻي قدر رائج آهن. ليڪن ان سلسلي ۾ احتياط ڪرڻ گهرجي ته اهي شاگردن جي اخلاق ۽ تهذيب مطابق هجن ۽ ٻولي بلڪل آسان هجي. ٻارن کي به موقعو ڏجي ته هو ڀلي ته هڪٻئي کي پنهنجا لطيفا ٻڌائين. لطيفن سان ٻار بي تڪلفانه گفتگو تي هرندا ۽ هنن مان حجاب دور ٿيندو.

ٻاراڻا ٻول

ٻاراڻا ٻول به ننڍي وهيءَ ۾ مقبول هوندا آهن. مثلاً ننڍڙي ڙي ننڍڙي اسين ننهنجا ماڻهو، ڇپهنداسون ڏاڙهون وغيره. ٻار اهي روانيءَ ۽ بنان ڪنهن تڪلف جي چوڻ شروع ڪري ويندا آهن. اهڙيءَ طرح جيڪڏهن ڪن شاعرن جا ڪلفل ٻاراڻا گيت ۽ نظم ٻارن کان چورائبا ته هنن مان هڪ طرف ججهڪ دور ٿيندي ته ٻئي طرف لفظن ۾ به اضافو ٿيندو.

مقامي خبرون

اهو به هڪ اهم ذريعو آهي. ٻارن کان استاد مشفقانه انداز ۾ پڇي ته هنن ڪهڙو اهم حادثو يا واقعو ڏٺو يا گذريل ڏينهن تي ٻارن جون ڪهڙيون مشغوليون رهيون وغيره. ان سان ٻارن ۾ مشاهدي سان گڏ بيان جي قوت پيدا ٿيندي.

مڪالما

ٻارن کي تصويري آکاڻين جا ڪتاب ڏيکاري ڪهن ذهن نشين ڪيو وڃي ته ان ۾ ڪهڙي آکاڻي آهي ۽ ساهوارا

کھڙو عمل ڪن ٿا؟ ساڳيءَ طرح تصويرون ڏيکاري ٻارن کان به آکاڻيون پڇيون وڃن. ازانسواءِ مشهور جڳھين، جانورن ۽ شين جون تصويرون ڏيکاري شاگردن کان انهن بابت ڳالهه ٻولهه ڪرائي وڃي.

ڊراما

ٻارن ۾ ڊرامي لاءِ وڏي ڪشش هوندي آهي. اصل يا نقل ڪرڻ ٻار جي جبلت ۾ شامل هوندي آهي. ننڍڙي هوندي گهوڙا ٿيندا آهن ۽ قطار ۾ هڪٻئي پٺيان بيهي ريل گاڏي ٿيندا آهن. گڏي گڏيءَ جون شاديون رچائيندا آهن. ڊرائيور ٿيندا آهن، دڪان هلائيندا آهن ۽ ٻين جون نقلون ڪندا آهن. پنهنجي منهن پڪين ۽ رانديڪن سان ڳالهيون ڪندا آهن. مطلب ته ڊراما سندن طبع جي موافق شيءِ هوندي آهي. جيڪڏهن ڪنهن آکاڻي، قصي يا منظر کي ڊرامي طور پيش ڪيو ويندو ته ان مان نه رڳو شاگرد لطف اندوز ٿيندا، پر ڳالهائڻ جي واڌاري ۽ ترقيءَ جو به ڪيترو سامان پيدا ٿيندو.

رانديون

رانديون روندليون به ڊرامي وانگر ئي مؤثر ذريعو آهن، جنهن سان ٻار ڳالهائڻ ٻولهائڻ ڏانهن جلدي مائل ٿي سگهندا. اسڪول جي ماحول سان رلي ملي ويندا ۽ ٻارن جو هڪٻئي سان ميل ميلاپ وڌي ويندو ۽ منجهن بي تڪلفانه گفتگو به ٿيندي رهندي. جيڪڏهن راند راند ۾ ٻارن کي پڙهيو ويندو ته تعليم ڏانهن جلدي مائل ٿي ويندا. ٻارن ۾ چور پوليس، لڪ لڪوٽي، ٻچ ٻچاڻي ٻيون ڪيتريون رانديون مقبول آهن استاد ٻارن جي طبع ۽ ميلن کي نظر ۾ رکندي ٻيون رانديون به ڪرائي سگهي ٿو.

مطلب تہ اهڙا ڪيترائي وسيلا ۽ طريقا آهن، جن ڪي هڪ هوشيار ۽ باخبر استاد استعمال ۾ آڻي صحتمند تعليمي ماحول پيدا ڪري سگهي ٿو ۽ اسڪول جي فضا کي موافق بنائي ٻارن مان ڳالهائڻ جون ڪمزوريون ۽ رڪاوٽون دور ڪري سگهي ٿو.

باب ڇهون

پڙهڻ

اهميت

ڳالهائڻ کان پوءِ پڙهڻ، ٻوليءَ جي ڄاڻ جو مکيه پهلو آهي. انهيءَ عمل ذريعي هر ڪنهن سمايل خيال جي لکوت کي سڃاڻي، با آواز يا دل ۾، ساڳي بيان ڪري ورجائي سگهبو آهي. اڄڪلهه جي دنيا جو ڪاروبار هلي ئي قلم ۽ ڪاغذ تي ٿو! قومن سان رابطو هجي يا ڪابه ڏي وٿ! علم ۽ سائنس جي تحصيل هجي. معلومات عام هجي. تمدن يا ثقافت جي حفاظت جو مسئلو هجي. گذشته انساني تهذيب يا تاريخ کي معلوم ڪرڻو هجي. مطلب ته انسان جي سڀني ڪارنامن کي صرف ”تحرير“ ۽ ڪتاب ۾ محفوظ ڪيو وڃي ٿو!!

پڙهڻ لکڻ سان ئي لکيتن کي سمجهڻ جي صلاحيت پيدا ٿئي ٿي ۽ لکپڙهه مان استفادي جي سموري قابليت ميسر اچي وڃي ٿي. پڙهڻ هڪ اهڙو وسيلو آهي، جنهن جي اچڻ سان ئي انسان ۾ ڪتابن جي مطالعي جو شوق پيدا ٿئي ٿو. هر قسم جي تعليم جو بنياد پڙهڻ تي آهي. صرف ان مان ئي پنهنجي علمي ۽ فني معلومات کي وڌائي سگهجي ٿو. جهالت ۽ خام خيالي جو واحد علاج رڳو پڙهڻ آهي. تعليم پرائڻ سان نه فقط سماجي سهوليتون ميسر اچن ٿيون، بلڪ فرد جو وقار وڌي ٿو. دنياوي ڪاروبار، دفتري معاملا، خيالات جو تبادلو، علم ۽ فن جون مشغوليون ۽ تهذيب ۽ تمدن جون رونقون سڀئي شيون ان جي برڪت سان قائم ۽ دائم آهن.

درست پڙهڻ جي عمل سان ڪيترائي نڪتا شامل آهن، جن تي مهارت حاصل ڪرڻ سان ئي پڙهڻ ۾ خوبي ۽ ڪمال حاصل ٿئي ٿو.

درست لهجو ۽ ٻولي

پڙهڻ سيکارڻ جو وڏي ۾ وڏو مقصد اهوئي هوندو آهي، ته ٻار صحيح ۽ مستند زبان ڳالهائي سگهن ۽ پنهنجي خيال کي تقرير خواه تحرير وسيلي پوريءَ طرح ظاهر ڪرڻ تي قادر ٿي سگهن. شروعات ۾ سڀ کان وڏو مسئلو لفظ، آواز ۽ لهجي جي اصلاح جو آهي، جنهن کي رفع ڪرڻ لاءِ وڏي محنت جي ضرورت درڪار ٿئي ٿي. سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ جا به ڪيترائي لهجا رائج آهن، ان ڪري هڪڙي ئي ٻوليءَ جا جدا جدا هنڌن تي الڳ الڳ اچار ۽ محاورا آهن. ڪي ماڻهو ڪن غيطين کي به زبان جو جز سمجهي وٺن ٿا ۽ ان کي صحيح تصور ڪن ٿا، مگر اهو ياد رکڻ گهرجي ته هر ڪنهن مقام ۽ تر جي ٻوليءَ کي مستند چئي ڪونه سگهبو ۽ نه ئي ان کي زبان جو عمدو نمونو ٺهرائي سگهبو. ان ڪري اسان کي غلط اچارن ۽ محاورن جي حفاظت ڪرڻ نه گهرجي بلڪ صحيح ۽ معياري زبان کي رواج ڏيڻ گهرجي. مثلاً ڪن طرفن جا ماڻهو ”خيال“ کي ”کيال“ ۽ ”خوش“ کي ”کش“ اچاريندا آهن. وقت کي وَقت چوندا آهن يا هٿ ۽ پنج کي هٿ ۽ پنج ٻوليندا آهن. ٻولي ڳالهائڻ ۽ پڙهڻ ۾ اهڙيون غلطيون نه رڳو اڻ ڙهيل ڪن ٿا، بلڪ پڙهيل به پنهنجي عادت مطابق غير معياري تلفظ اچاريندا آهن.

اڪثر ماڻهو غير ٻولين جي اثر هيٺ اچي مذڪر ـــ مونث جون غلطيون به آزاد رويءَ سان استعمال ڪن ٿا، جنهن

کي معياري زبان ۾ هرگز قبول ڪري نٿو سگهجي. اسان کي اهڙا لفظ هرگز شامل ڪرڻ نه گهرجن ۽ في الامڪان زبان کي اهڙي ملاوت کان صاف رکڻ گهرجي. ليڪن انهيءَ قسم جي اصلاح فوراً ٿيڻ ممڪن ناهي، البت اها درجيوار ٿي سگهي ٿي ۽ صرف ڪنهن حد تائين ٿي سگهي ٿي. اهڙي اصلاح جيڪا سڀني خرابين کي دور ڪري ڇڏي، بلڪل ممڪن ناهي، ڇو نه ٻوليءَ جو معاملو ئي اهڙو آهي، جو ڪي ٻه ماڻهو به هڪجهڙي ٻولي نٿا ڳالهائين. جدا جدا علائقن جا ماڻهو ته اچار ۾ ئي سچا ٿا وڃن تا ۽ اهڙن فرقن کي ڪو به مٽائي نٿو سگهي. ان لاءِ اسان کي صرف اها ڪوشش ڪرڻ گهرجي ته اختلاف ۽ فرق ڏينهون ڏينهن گهٽجندا رهن. ورهاڱي کان اڳ جي درسي ڪتابن جي جائزي مان معلوم ٿئي ٿو ته انهن ۾ مقامي لهجن جي فرق کي گهٽائي، هڪ يڪسان معياري ٻولي ڏيهارڻ جي ڪوشش کي احسن طريقي سان نباهيو ويو آهي. اهو احتياط ڪرڻ به ضروري آهي ته شاگرد مصنوعي لهجو ۽ بناوتي طرز اختيار ڪن. "زبان" منجهان ئي ماڻهوءَ جي شخصيت بکندي آهي ۽ ڳالهائڻ مان ئي ڪنهن جي متعلق ڪا راءِ قائم ڪئي ويندي آهي، جيڪا مستقل ٿئي ٿي. زبان جي استاد کي صرف لفظ جي صحت ڄاڻڻ ضروري ناهي، بلڪ هن کي صوتيات Phonetics جي مڪمل طور ڄاڻ هئڻ گهرجي ڇاڪاڻ ته جيستائين ڪيس مخارج جي پوري ڄاڻ نه هوندي تيستائين هو ٻارن جي بنيادي عيبن کي سمجهي نه سگهندو ۽ نه ئي هنن جي اصلاح ڪري سگهندو. محاوري ۽ لهجي جي عيبن کان خود ڪيترا استاد به محفوظ نه هوندا آهن. انڪري "زبان" پاڙهڻ لاءِ جڏهن ڪنهن استاد جو تقرر عمل ۾ اچي ته پهرين اهو ڏٺو وڃي بلڪ پوريءَ طرح امتحان ورتو وڃي

استاد سدا ٻوليءَ ۾ اُچار ناقص ته ناهن؟ زبان جي اوڻائي ٻين سڀني اوڻاين کان تمام جلد ظاهر ٿي پوي ٿي ۽ سالم تعليم لاءِ اها ڳالهه سڀ کان زياده نقصان پهچائيندڙ شمار ڪئي وڃي ٿي. صحيح ۽ شيرين زبان انسان جو زيور ۽ جوهر آهي، بلڪ انساني زندگيءَ لاءِ اها سڀ کان ضروري آهي. درست ٻوليءَ جي مشق لاءِ اسڪول جي ماحول کان وڌيڪ ٻي ڪابه جڳهه ٿي نه ٿي سگهي، بشرطيڪ شاگردن کي آزاديءَ سان ڳالهائڻ جو موقعو ملي ۽ استاد ٻوليءَ جي اصلاح کي پنهنجو فرض تصور ڪن.

لفظن جو طريقو

پڙهڻ سيکارڻ جو عملي ڪارج اهوئي آهي، ته شاگرد پنهنجو مافي الضمير تقرير يا تحرير وسيلي مؤثر طور بيان ڪري سگهي. دراصل هو پڙهائيءَ جي مختلف مرحلن دوران پنهنجي ذهن ۾ لفظن جو ذخيرو گڏ ڪندو رهي ٿو، هاڻي جيترقدر ڪنهن شاگرد وٽ لفظي ذخيرو زياده هوندو، ايترقدر هو پنهنجي اظهار خيال کي مؤثر طور بيان ڪري سگهندو. پڙهي سگهندو، سمجهي سگهندو ۽ لکي سگهندو. مطلب ته استاد لاءِ ضروري آهي ته هو اهڙا طريقا ۽ سرگرميون اختيار ڪري، جن سان ٻار پنهنجي لفظي خزاني ۾ وسعت آڻي سگهن. ان لاءِ استاد کي رفته رفته هيٺيان قدم کڻڻ گهرجن.

١- نون لفظن جي معنيٰ سمجهائي وڃي. ليڪن استاد کي گهرجي ته سادي سودي انداز بدران ان لاءِ دلچسپ طريقو اختيار ڪري. ٿلهي معنيٰ ٻڌائڻ بجاءِ استاد اهڙو مؤثر طريقو اختيار ڪري جو شاگرد ان عمل ۾ ڀرپور حصو وٺن ۽ ڪمن مفهوم پوريءَ طور تي ذهن نشين ٿي وڃي.

٢- نون لفظن ۽ اصطلاحن کي جملن ۾ استعمال ڪرائو وڃي، انهيءَ لاءِ به دلچسپ طريقو استعمال ڪرڻ کپي، جيئن ٻارن ۾ جستجو جو جذبو پيدا ٿئي ۽ هو خود به خود نون لفظن ڄاڻڻ ڏانهن راغب ٿين.

٣- نون لفظن ۽ معنائن لاءِ الڳ نوٽ بوڪ رکائجي.

٤- زباني ۽ قلمي مشق سان هير ڦير ذريعي نوان نوان لفظ ذهرايا ۽ ڪيرايا وڃن. مثال طور سنڌيءَ جي لفظي ذخيري وڌائڻ لاءِ جدا جدا اکر بورڊ تي لکيا وڃن ۽ شاگردن کي انهن مان لفظ ٺاهڻ لاءِ چيو وڃي. بورڊ تي ٻنهان اعرابن حـي اکر لکيا وڃن ۽ شاگردن کي چيو وڃي ته هو زيرون زبرون ڏئي گهٽي ۾ گهٽا لفظ ٺاهين. مثلاً پٽ، مک وٽ، ملندڙ جلندڙ لفظن جا جوڙا ٺاهي، شاگردن کان معنائن ۾ ورق ڪيرائڻ لاءِ جدا جدا جملا ٺهرايا وڃن. مثلاً ٻهل، ٻحل، ثمر، سمر، صدا، سدا، معيار، مبار وغيره اهڙيءَ طرح معنوي مشابهت رکندڙ لفظن جو جدا جدا استعمال سيکاريو وڃي. متضاد لفظ، ٻٽا لفظ، واحد جمع جا لفظ، نوڙي سنڌي ٻوليءَ جا منفرد، گروهي ۽ اسامي لفظ شاگردن کي ذهن نشين ڪرايا وڃن، جيڪو سلسلو دلچسپ ۽ هنن لاءِ نهايت ڪارگر ثابت ٿيندو.

٥- درسي ڪتابن کان علاوه شاگردن کي ضمني مطالعي جو هيراڪ بڻايو وڃي. ان لاءِ ٻارن ۾ آکاڻين جي ڪتابن پڙهڻ جو شوق پيدا ڪيو وڃي ۽ ان سلسلي ۾ سندن آگاهي ۽ رهبري ڪرڻ جي ضرورت آهي. ثانوي ڪلاس جا شاگرد جانبازي، هم روز ۽ معلوماتي ۽ مهم جوئي وارن ڪتابن مان خاص طور تي لطف اندوز ٿين ٿا. اهڙا ڪتاب شاگردن ۾ اخلاقي روح ڦوڪڻ جو ڪارڻ بڻجن ٿا ته هنن جي لفظي ذخيري ۾ به گهڻو اضافو آڻين ٿا.

٦- شاگردن کي نعت جو استعمال سيکاريو وڃي استاد کي گهرجي ته پهرين پاڻ شاگرد کي نعت مان ڪجهه لفظ ڪڍي ڏيکاري، ان بعد نوان لفظ ڏئي، کين خود ڳولڻ جو موقعو ڏئي. ٿوري مشق کان پوءِ ٻار خود به خود نون لفظن کڻڻ جي طريقن کان واقف ٿي ويندا. اڪثر ملڪن ۾ ٻارن جي ڄاڻ جون اسڪولي درجن تائين جدا جدا لغتون هونديون آهن، جن مان ٻا آساني استفادو ڪندا آهن، ليڪن سنڌيءَ ۾ اهڙي قسم جون اڃا الڳ الڳ لغتون ميسر نه آهن.

٧- ريڊيو پاڪستان ۽ ٽي-وي اسٽيشن تان ٻارن جو پروگرام باقاعدي نشر ٿيندو رهندو آهي. شاگردن کي خاص طور تي تعليمي پروگرام ٻڌڻ ڏسڻ جو عادي بڻايو وڃي. لفظن ۽ لهجي جي صحيح سماعت جهڙن سان، شاگرد پنهنجو اُچار به سڌاريندا رهندا.

٨- ٻارن جا جدا رسالا باقاعدگيءَ سان شايع ٿيندا رهن ٿا پيو ته ڪن اخبارن، ۽ رسالن ۾ ٻارن جا الڳ طور تي ڪالم ايندا رهندا آهن. شاگردن لاءِ سائنسي ۽ معلوماتي رسالو ٻـــــ نڪري ٿو، جيڪي سڀئي خصوصاً ثانوي درجن جي شاگردن جي ڄاڻ جا آهن ۽ هنن لاءِ نهايت ڪارائتا آهن. استاد کي گهرجي ته هو شاگردن کي اهڙي مواد پڙهڻ جي ترغيب ڏي ۽ کين مطالعي جو طريقو ٻڌائي.

پڙهڻ ۾ مفهوم جي اهميت

مفهوم جو مطلب آهي سمجهڻ. پڙهڻ وقت جيڪڏهن ڪو مطلب سمجهي نه سگهيو، ته پوءِ پڙهڻ جو ڪوبه فائدو نه ٿيندو. اهوئي سبب آهي جو پڙهڻ ۾ مفهوم کي سبق جو روح چيو ويو آهي. سوچي سمجهي پڙهڻ مان، جتي غور و فڪر

جي عادت پيدا ٿئي ٿي، اُتي خود اعتماديءَ جو جذبو به اوسر وٺي ٿو. سمجهي پڙهڻ سان هر مسئلي جي حقيقت سان شناسائي ٿئي ٿي ۽ مفهوم سمجهڻ سان ٻئي شاگردن ۾ ان جي خيالن کي سمجهڻ جي سگهه پرائيندا. سوچ ۽ فڪر کي پروڙڻ جي لائق ٿي سگهندا ۽ اها ئي ڳالهه منجهن تنقيدي شعور جاڳائڻ جو سبب بڻبي. ائين به هوندو آهي ته ڪي ٿورا شاگرد فطري طور تي گهٽ ذهين هوندا آهن ۽ هو ڪنهن ڳالهه، جي فهم کي مس اڌوگابرو يا ماڳهين پوريءَ ريت نه سمجهندا آهن. استاد کي جڏهن معلوم ٿئي ته ڪنهن شاگرد سبق جو مفهوم پوريءَ ريت نه سمجهيو آهي ته هو سندس ڪم ذهانت جو سبب معلوم ڪري. ڪي شاگرد فقط پوري ڌيان نه ڏيڻ يا خواه مخواه نقائص ڪري ٿي سبق جو مفهوم سمجهڻ کان رهجي ويندا آهن. اهڙي صورتحال ۾ استاد کي گهرجي ته هو دلچسپ ماحول تيار ڪري ۽ عدم دلچسپيءَ واري اسبابن کي دور ڪري. استاد کي ڏسڻ گهرجي ته سبق جي مختلف مرحلن ۾ شاگردن پوريءَ ريت حصو ورتو يا نه؟ دراصل شاگرد جو سبق ۾ پورو حصو وٺڻ بعد ڪوبه سبب ناهي جو هو ان جو مفهوم سمجهي نه سگهيو هجي. البته ڪن شاگردن جي ڪند ذهن هجڻ جا ڪي خاص سبب ٿي سگهن ٿا. مثلاً شاگرد جو گهرو ماحول خاص طور تي اثر انداز ٿي سگهي ٿو. اهڙيءَ طرح ڪو هيجان، اضطراب يا احساس ڪمتري هن کي ذهني طور پست بڻائي ڪيس پڙهڻ ۾ اڳتي وڌڻ کان روڪي وجهندو آهي. استاد کي اهڙن سببن ختم ڪرڻ لاءِ خاص آڌار تي سوچڻو پوندو ۽ اهڙي ڇوڪري جي والدين سان ملي ڪا راهه تلاش ڪرڻي پوندي.

رواني ءَ سان پڙهڻ جي ضرورت

شاگردن ۾ اهڙي لياقت پيدا ٿئي جو هو سبق جي عبارت رواني ءَ سان پڙهي سگهن، رکو لس ڏي لس پڙهي وڃڻ سان، ائين ڪونه چئبو ته ڪو شاگرد هوشيار آهي. پڙهڻ ۾ عبارت خواني خواه مفهوم جو سمجهڻ ٻئي ڳالهيون ګڏوګڏ شامل آهن. عبارت خواني ءَ ۾ لفظن جو آچار بنا صحيح تلفظ تي پورو پورو ڌيان ڏنو وڃي، پر فقط ايترو ڪافي ناهي، مگر رواني ءَ سان پڙهڻ ۾ تفصيل جي چٽائي، يڪ رفتاري، صوتي لاهه چاڙهه، آوازي تغير، وقفي ۽ مفهوم جي وضاحت وغيره سڀئي اوصاف ان ۾ اچي وڃن ٿا. جڏهن عبارت خواني ءَ ۾ انهن سڀني اصولن جو ڌيان رکبو تڏهن عبارت جا جملا ساڳي قسم جي لوچ ۽ آواز سان ادا ٿي سگهندا. ان طرح پڙهڻ سان ګڏوګڏ مفهوم به ظاهر ٿي سگهندو. اثر پيدا ڪرڻ لاءِ بيهڪ جي جاين ۽ ٻين نشانين تي ضرورت مطابق زور ڏيڻ سان نه رڳو پڙهڻ ۾ رواني پيدا ٿيندي بلڪ مفهوم خود به خود چٽو ٿيندو رهندو. شاگردن جي لب لهجي ۽ پڙهڻ جي رفتار ۾ پورو پورو توازن هئڻ ضروري آهي. اهڙي نموني سان ڏني نثر خواني خواه نظم خواني ءَ جون مشقون شاگردن لاءِ فائديمند ٿينديون.

وقت ۽ رفتار جو احساس، جيئن زندگي ءَ جي ٻين شعبن ۾ آهي، تيئن تعليمي ميدان ۾ به ان جي اهميت کان انڪار ڪري نٿو سگهجي. ٻار جي واڌاري جو اندازو به سندس پڙهڻ جي رفتار مان لڳايو ويندو آهي. جيڪي شاگرد زياده تيزي، صفائي ۽ سٺرائي ءَ سان پڙهي سگهن ٿا، قابل ۽ ذهين سمجهيا ويندا آهن ۽ پست شاگرد پڙهڻ ۾ به خاص رفتار جو مظاهرو

ڪرڻ کان قاصر رهن ٿا. استاد کي گهرجي ته تعليم جاري رکندي، ٻارن جي واڌاري جو اندازو لڳائيندو رهي ۽ سڀني ٻارن جي قابليت کي مدنظر رکندي سبق پاڙهڻ ۾ پيش رفت ڪرڻ گهرجي.

پڙهڻ ۾ پٺتي پوڻ جا سبب

ٻارن جي پس ماندگيءَ جا گهڻو ڪري ٽي سبب خاص هوندا آهن:

١- گهرو ماحول

٢- جسماني نقص

٣- نامناسب تعليمي سرشتو.

١- ڪن ٻارن جي گهر جو ماحول مناسب نه هوندو آهي. والدين ۾ ناسازي ۽ جهيڙو، اولاد تي مائٽن جي نظرداري نه هجڻ، پرداخت يا سنڀال کان لاپرواهي، والدين جو پڙهيل ڳڙهيل نه هجڻ، پدرانه شفقت کان محرومي وغيره ڪيترائي سبب آهن جي ٻارن ۾ ذهني انتشار پيدا ڪن ٿا ۽ تعليم پرائڻ ۾ رڪاوٽ بڻجن ٿا. اهڙين حالتن ۾ فقط استاد لاءِ تدارڪ ڪرڻ ناممڪن آهي. ليڪن اهو مسئلو نظرانداز ڪرڻ جهڙو به ناهي. استاد کي گهرجي ته هو والدين سان لهه وچڙ ۾ اچي ۽ پنهنجي طرفان حالات کي ٻارن جي حق ۾ سلجهائڻ جي ڪوشش وٺي. ازانسواءِ ذهني الجهن ۾ ورتل ٻار سان نهٺائي واري هلت هلي. استاد شفقت جو هٿ ڏرڻ ۽ هدايت ۽ تلقين سان ڪنهن حد تائين ماحول کي ٻار لاءِ سازگار بڻائي سگهي ٿو. درحقيقت مناسب گهرو پرورش نه هجڻ ۽ غلط تربيت باعث شاگرد جسماني طور صحتمند هوندي به ڪن نفسياتي بيمارين جو شڪار ٿي پوي ٿو ۽ جيڪو تعليم ۾ سنڌس

پس ماندگيءَ جو وڏو ڪارڻ ٻنهي پوي ٿو. اهو ئي سبب آهي جو ڪن ٻارن ۾ شرميلائي، تنهائي پسندي، موڳائي، ڳالهائڻ ۾ جهجهڪ، احساس ڪمتري، پڙهڻ ۾ هٻڪ، خوف ۽ عدم تحفظ جو احساس ۽ ٻيون ڪمزوريون پيدا ٿي پون ٿيون. اهڙي صورت ۾ استاد کي گهرجي ته هو اهڙن شاگردن جو نفسياتي جائزو وٺي ۽ هنن جي پس ماندگيءَ جو اصلي سبب معلوم ڪري ۽ ان کي دور ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو رهي.

٢- جسماني نقص به شاگرد کي تعليم ۾ پٺتي پوڻ جو خاص سبب بڻجن ٿا. ڪڏهن ڪڏهن ٻار جي وات يا زبان ۾ ڪو نقص هوندو آهي، جنهن ڪري هو لفظ کي پوري صفائيءَ سان ادا ڪرڻ کان قاصر رهندو آهي ۽ سندس ٻوليءَ ۾ هٻڪ يا اٽڪ جو ظاهري عيب ٿي پوندو آهي. اهڙيءَ حالت ۾ ڪيترا ٻار صرف مناسب علاج ۽ معمولي عمل جراحيءَ سان ٺيڪ ٿي پوندا آهن. اهڙيءَ طرح اکين جي ڪمزوريءَ جو علاج، عينڪ جي استعمال سان دور ٿي سگهي ٿو ۽ جسماني ڪمزوريءَ جو علاج وري مناسب غذائيت سان دور ٿي سگهي ٿو. جسماني نقص جي حالت ۾ استاد کي ٻارن جي والدين سان رابطو رکڻ تمام ضروري آهي.

٣- نامناسب تعليمي طريقو

ڪي شاگرد فطري طور سراسري ذهانت کان گهٽ ذهانت رکن ٿا. ٻيو ته تعليمي طريقو يا پڙهائيءَ جو سرشتو درست نه هجڻ باعث شاگرد اڳتي پٺتي رهجي ويندا آهن. ان لاءِ استاد کي تعليمي اصولن تي ڪاربند رهي، ٻارن جي تعليم جاري رکڻ پوي. بهرحال پس ماندگيءَ جي سببن جو جائزو وٺي، جيڪا به صورت پيش اچي، ان جو تدارڪ ڪرڻ ضروري آهي. سڀ کان زياده ان ڳالهه جي ضرورت آهي ته استاد جي

ٻارن جو طريقو دلچسپ ۽ ماحول مطابق هجي. ٻارن جو نفسياتي جائزو وٺي، پوءِ ان جو اصل سبب معلوم ڪري، ان کي دور ڪرڻ گهرجي. ڪلاس ۾ گهٽ ذهين شاگردن تي خاص توجهه ڏجي ۽ انهن تي وڌيڪ محنت ڪرڻ گهرجي. ڪين هر ڪنهن مشق ۽ عمل جا زياده موقعا ڏيڻ گهرجن، جيئن هو پنهنجي حواسن کي گهڻو استعمال ۾ آڻي سگهن. اهڙين ترڪيبن استعمال ڪرڻ سان، پڙهائيءَ ۾ پٺتي پيل شاگرد به مجموعي پڙهائيءَ ۾ ٻارن سان گڏ هلي سگهندا.

باب ستون:

مطالعو ۽ ان جا مسئلا

مطالعي جو مفهوم:

مطالعي کي سنڌيءَ ۾ ايياس به چئبو آهي، جنهن مان دراصل مراد ڪتب بيني آهي. ڪتاب پڙهڻ يا معلومات واسطي ان کي اٿلائڻ پٿلائڻ ۽ ان مان ڪم جي شيءِ ڪڍي نوٽ ڪرڻ يا وري ڌيان ۽ توجہ سان پڙهي ڪتاب جي مواد تي غور ۽ فڪر ۽ ان مان ساڳئي وقت ڪي نتيجا ڪڍڻ اهي سيئي ڳالهيون مطالعي جي دائري ۾ شامل سمجهيون وڃن ٿيون.

مطالعو، شاگرد جي لاءِ هڪ ضروري وٿ آهي، ڇو ته سندس ذهني قوت، شعور ۽ سمجهہ ۾ صرف ان صورت ۾ ئي واڌارو اچي سگهي ٿو. شاگرد کي صرف استاد جي سهاري تي نه هيرائجي. بيشڪ شروعات ۾ شاگرد کي وک وک تي استاد جي ضرورت پوي ٿي، پر آهستي آهستي اهڙو طريقو اختيار ڪرڻ گهرجي، جو ٻار خودبخود، پڙهڻ سمجهڻ ۽ مشڪلاتن جو حل ڳولڻ لائق به بڻجي سگهي ۽ هو پنهنجو پاڻ تعليم حاصل ڪندو رهي.

اسڪولي ٻارن لاءِ ”مطالعي“ جي اهميت هيٺين ڳالهين مان ظاهر ٿئي ٿي:

ٻارن ۾ پڙهڻ جو شوق پيدا ٿئي ٿو. ڇوندا آهن ته ڪتاب زندگيءَ جو بهترين رهنما ۽ ساٿي آهي. طالب علميءَ جو اهوئي مناسب زمانو آهي، جنهن ۾ ٻار کي آسانيءَ سان

مطالعي ڏانهن راغب ڪري، منجهس علم ۽ ادب لاءِ چاهه پيدا ڪري سگهجي ٿو عمر وڌڻ سان رفته رفته سندس ذوق ۽ شعور ۾ به ترقي ايندي ويندي ۽ هو صحيح معنيٰ ۾ هڪ ”صاحب مطالعه شخص“ بڻجي ويندو.

٢- مطالعي ڪرڻ سان معلومات ۾ اضافو ايندو رهي ٿو مطالعي جي عادت رکندڙ شاگرد جي معلومات عام طور گهري ۽ وسيع ٿئي ٿي، ان جي نسبت ۾، جنهن شاگرد کي مطالعي جي هير ناهي، ان جي معلومات رڳو مٿاڇري ٿئي ٿي. هو ضرورت مهل صرف نصابي ڪتابن جي رٽيل ڳالهين کي دهرائي سگهندو آهي ۽ وڏي عمر ۾ به سندس علم خام ۽ ناپختو رهجي ويندو آهي. پاڻ مرادو مطالعو شاگرد جي دل و دماغ کي ڪشادو ڪري ڇڏي ٿو، جنهن جي ڪري منجهس ايتري ته پرک ۽ پروڙ وڌي وڃي ٿي، جو هو پاڻ تي ڀاڙڻ لڳي ٿو ۽ اڳتي هلي، عملي زندگيءَ جي ڪنهن نه ڪنهن شعبي سان پاڻ کي بنا ڪنهن رنڊڪ جي ڳنڍي ڇڏي ٿو. معلومات جو بي انتها ذخيرو ۽ علم جي ساڃهه سندس زندگيءَ کي نيٺ ڪاميابيءَ سان همڪنار ڪريو ڇڏي ۽ هو ساڳئي وقت قوم ۽ ملڪ لاءِ به قيمتي اثاثو بڻجو پوي.

٣- مطالعي سان شاگردن جي شخصيت نهي راس ٿئي ٿي چوندا آهن ته ”سهڻا ڏسڻ ته ڀِڻن ۾ به پيا آهن“ انسان ڪيتروئي ڪٿي شڪل و صورت جو ڏاهوڪو ۽ سهڻو لڳندو هجي، پر جيڪڏهين منجهس ڪا ذاتي لياقت يا جوهر ناهي ته اها ساري سونهن سندس شخصيت اڀارڻ ۾ ناڪام ويندي شاگرد ننڍي هوندي کان ئي مطالعي تي هريل هوندو ته وڏي هوندي تائين سندس لڪل جوهر سڀئي نمايان ٿي ويهندا ۽ شخصيت جا خدوخال ۽ پهلو روشن اڀرڻ لڳندا ۽ سندس شخصيت مجموعي

خواه جلسي ۾ ڪشش انگيز ۽ جلويدار پئي پائنبي. مطالعي کان سواءِ نه ذهني صلاحيتون اجاگر ٿين ٿيون ۽ نه وري ڪردار جي تعمير مڪمل بنجي سگهي ٿي. مطالعي مان گفتگوءَ ۾ نڪتہ سنجي پيدا ٿئي ٿي ۽ قول ۽ فعل ۾ توازن پيدا ٿئي ٿو. انسانيت جو شعور وڌي ٿو ۽ ديس ۽ قوم لاءِ همدردي جو جذبو نسري ٿو.

۴- شاگرد ننڍي هوندي مطالعي مان بيشمار ڳالهيون پرائين ٿا ۽ جنهن سان هلندڙ هلندي ٻارن ۾ ڪيترائي سهڻاڳڻ ۽ وصفون اچڻ لڳن ٿيون. بهادري ۽ اورچائيءَ جي خوبي ۽ ايمانداري ۽ سچائيءَ جي خاصيت منجهن پيدا ٿئي ٿي. سٺن ڪتابن پڙهڻ سان ٻار برين عادتن کان بچيل رهن ٿا ۽ ان شوق ڪري، عمر وڌڻ سان فڪر ۽ عمل جون ڪيتريون ئي راهون هنن واسطي کليو وڃن ۽ سندن ڪردار ۽ هيرت گهڙ جي سهڻي ٿيو پوي!

۵- مطالعو، شاگرد لاءِ فارغ وقت جو بهترين مصرف آهي. ڪتابن پڙهڻ سان شاگرد نہ رڳو برين عادتن کان بچيو پوي بلڪ اها عادت پختي ٿيڻ سان، سندس زندگي آسائتي ۽ سهنجي بنجو پوي. دراصل ڪتاب هر عمر ۽ وقت جو بهترين ساٿي آهي. ان جي گڏ رهڻ سان انسان اڪيلائپ محسوس نہ ڪندو. وڏيءَ عمر ۽ پوڙهپڻ ۾ بہ مطالعي تي هريل انسان پاڻ کي مصروف رکي مزي سان وقت گذاري سگهي ٿو.

مطالعي جا قسم ۽ مقصد

۱- بلند مطالعو ۽ خاموش مطالعي جا هي ٻہ آوازي طريقا آهن، جيڪي خاص طور تي پرائمري درجن ۾ آزمايا ويندا آهن جڏهن شاگرد اکر سڃاڻن، لفظ پڙهن ۽ جملا دهرائن

جي قابل بڻجي ويندا آهن ۽ منجهن عبارت خوانيءَ جي به
ڪجهه لياقت پيدا ٿي ويندي آهي، ان وقت کان تدريس ۽ سکيا
۾ مطالعي تي زور ڏنو ويندو آهي.

بلند مطالعي ۾ استاد صاف ۽ بلند آواز سان سبق پڙهي ٻڌائيندو آهي. هي طريقو ابتدائي ڪلاسن ۾ عموماً رائج آهي ۽ اڪثر استاد ثانوي ڪلاسن ۾ به شاگردن جي عبارت خوانيءَ ۾ پختگي آڻڻ لاءِ ساڳيو طريقو استعمال ۾ آڻيندا آهن. ان جو مقصد هوندو آهي، ٻارن کي لفظن جي صحيح اچار ۽ لهجي جي اتار چاڙهه ۽ خوش الحانيءَ جي سکيا ڏني وڃي، جيئن ٻار نه رڳو اکر سڃاڻي ۽ عبارت پڙهي سگهن بلڪ لفظن ۽ جملن کي صفائيءَ ۽ روانيءَ سان پڙهي ۽ ڳالهائي سگهن.

بلند مطالعي جون وصفون:

بلند مطالعي جي ڪاميابيءَ لاءِ استاد کي هيٺين ڳالهين تي ڌيان ڏيڻ گهرجي.

١- استاد کي گهرجي ته هو پڙهائيءَ دوران آواز نه گهڻو بلند ڪري ۽ نه وري ايترو هيٺو هجي، بلڪ اهو متوازن هجي.

٢- هر لفظ جو اچار ۽ تلفظ صحيح هجي.

٣- جملي پڙهڻ جي رفتار پوري هجي، نه ڪا تڪڙي ۽ نه ڍري.

٤- جملي پڙهڻ وقت خاص ڪري آواز جي اتار چاڙهه جو خيال رکيو وڃي.

٥- عبارت پڙهندي وچ وچ ۾ هلڪي يا پوري ساهي کڻڻ جو خيال رکيو وڃي.

٦- پڙهڻ وقت استاد جي چهري جا تاثرات عبارت جي مفهوم کي واضح ڪندا رهن.

استاد جي ڪامياب ٿيڻ جو دارومدار ان ڳالهه تي به آهي ته هو شاگردن کان بلند خوانيءَ جي مشق صحيح طور ڪرائي. ڪي شاگرد صحيح نه پڙهندا آهن. ڪن اکرن جو اُچار صحيح نه ڪندا آهن. ڪي تمام ڪرخت آواز ۾ پڙهندا آهن، ڪي وري ڪڙڪي سان يا ته ڪِي وري جهيڻي آواز ۾ پڙهندا آهن. ڪي شاگرد پڙهندي هٻڪندا آهن ۽ ذري ذري پيا بيهندا آهن. ڪي شاگرد ڪتاب کي صفا اکين جي ويجهو جهلي پوءِ پڙهندا آهن. ڪي بي ڍنگيءَ سان بيهي پڙهندا آهن ته ڪي شاگرد وري بي ڌيانيءَ سان ۽ تڙ تڪڙ ۾ سبق پڙهي ويندا آهن ۽ ڪن کي وري ڪتاب جهلڻ جو صحيح ڍنگ به نه ايندو آهي. استاد کي گهرجي ته هو اهڙين سڀني ڪمزورين کي دور ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ۽ بلند خوانيءَ جي مشق دوران، جيڪي شاگرد ڪن لفظن تي اٽڪندا هجن، انهن کان بار بار پڙهايو وڃي، جيستائين سندن زبان پوريءَ طرح نه اٿلي ۽ اهو لفظ صحيح طور ادا ڪري سگهن. اهڙيءَ طرح ڪمزور شاگردن کان واري سان اُچار ۽ مخرج جي مشق ڪرائي صحيح لفظ چورائجي. ان کان سواءِ آواز جي گهٽ وڌائيءَ ڏانهن به شاگردن جو ڌيان ڇڪائجي، اهڙيءَ طرح جو هو بلند مطالعي جي آداب کان پوريءَ ريت واقف ٿين ۽ پڻ عبارت کي خوش الحانيءَ سان پڙهي سگهن.

٢- خاموش مطالعو

خاموش مطالعي جي معنيٰ آهي ته: دل ۾ پڙهڻ. بنان ڪنهن ٻئي جي مدد جي، شاگرد پنهنجو پاڻ "ڪتاب" پڙهي ان مان معلومات حاصل ڪري ۽ لطف وٺي. ان جو مقصد آهي ته شاگرد پنهنجو پاڻ پڙهڻ تي آماده ٿين ۽ ڪتابن ڏانهن لاڙو رکن. هيءُ ئي طريقو آهي جنهن مان شاگرد غور ۽ فڪر

جا عادي بڻجي پون ٿا ۽ اڳتي هلي منجهن مطالعي جي عادت پختي بڻجو وڃي، نڪي هوندي انهيءَ عمل سان ئي مطالعي جو سلو ڦٽي ٿو، جيڪو وڌي هوندي وڏي وڻ ٿئي ٿو.

هن مطالعي جو اهو مقصد هوندو آهي ته شاگردن ۾ تيزيءَ سان پڙهي وڃڻ ۽ معلومات حاصل ڪري وٺڻ جو ملڪو پيدا ٿئي. دراصل خاموش مطالعي جي شروعاتي مشق ابتدائي منزل جي آخري ڪلاسن سان شروع ٿيندي آهي ۽ ثانوي ڪلاسن ۾ سکيا جو اهو مقصد بڻجي وڃي ٿو. سرسري مطالعو، زير نگراني مطالعو، آزاد مطالعو، تفريحي، ذوقي ۽ علمي مطالعا سڀئي هن جي ضمن ۾ اچي وڃن ٿا.

پرائمري ڪلاسن ۾ خاموش مطالعي جي مشق تڏهن شروع ڪرائي وڃي ٿي، جڏهن شاگردن جي لفظن جو ذخيرو ڪافي وڌيل هوندو آهي ۽ ڪين عبارت خوانيءَ ۾ رنڊڪ ڪانه پوندي آهي. البت استاد کي هر بار ان ڳالهه تي نظر رکڻي پوندي آهي ته خاموش خوانيءَ جي نتيجي ۾ شاگردن جي پڙهڻ جي رفتار ۽ سمجهڻ ۾ ڪيتريقدر تيزي ۽ واڌ آئي آهي؟ عموماً عبارت ۾ ڏکين لفظن ۽ نين ترڪيبن اچڻ سان شاگردن جي خاموش مطالعي ۾ دير پوي ٿي. پيو ته ڪن شاگردن جي عادت هوندي آهي ته ڪجهه ڏاڍيان آواز ڪندا آهن يا دل ۾ پڙهڻ مهل به پنهنجي چپن کي يا ڳالهين کي حرڪت ڏياريندا رهندا آهن يا ته ڪي شاگرد پڙهڻ سان ڪنڌ ڏوڻ به لايو ويٺا هوندا آهن. ڪلاس ۾ ڪنهن شاگرد جي اهڙي غير معمولي حرڪت ڪٿي، غير اراديُ چو نه هجي ته به اها ٻين شاگردن جو توجه ڇڪدم پاڻ ڏانهن ڇڪائي ٿي، جنهن ڪري ڪلاس جي خاموش مطالعي ۾ رخنو پوي ٿو.

خاموش مطالعي جي ڪاميابيءَ لاءِ استاد کي هيٺيان قدم کڻڻ گهرجن:-

١- استاد، خاموش مطالعي جا آداب اختيار ڪرڻ جي شاگردن کي ترغيب ڏياري، جيئن هو ماٺ ميٺ ۾، ڪنهن معمولي چرپر کان سواءِ پاڻ مرادو پڙهڻ ۾ مشغول رهن ۽ عبارت جو مفهوم سمجهڻ جي ڪوشش ڪن.

٢- استاد پنهنجي نگرانيءَ ۾ خاموش خوانيءَ جون مشقون ڪرائي، جنهن مان رفتہ رفتہ شاگردن جي عادت پختي ٿيندي ۽ سندن مطالعي جي رفتار بہ خود بہ خود وڌندي رهندي.

٣- شاگردن جي عبارت خوانيءَ ۾ اضافو آڻڻ ۽ فهم و فراست کي وڌائڻ لاءِ خاموش مطالعي ۾ امدادي ڪتاب شامل ڪرڻ گهرجن. ابتدائي ڪلاس جي شاگردن لاءِ پکين ۽ جانورن جون مزيدار آکاڻيون ۽ ثانوي ڪلاس وارن شاگردن لاءِ وري بهادريءَ جا قصا، نصيحت ڀريل آکاڻيون ۽ ظريفانہ ڳالهيون ڪارآمد ٿينديون. انهن ڪرڻ سان شاگرد ۾ الفاظن جو ذخيرو وڌندو رهندو. هو نون لفظن ۽ اصطلاحن سان واقفيت حاصل ڪندا رهندا ۽ اهڙيءَ طرح خاموش مطالعي ۾ درپيش رنڊڪون خود بہ خود ختم ٿي وينديون ۽ هو روانيءَ سان نثر پڙهڻ جي قابل بڻجي ويندا.

٤- استاد کي خاموش خوانيءَ جي چڪاس بہ ضروري وٺڻ گهرجي، جنهن مان کيس معلوم ٿيندو تہ شاگرد ان مان صحيح معنيٰ ۾ پرايو آهي يا نہ؟ ابتدائي ڪلاسن ۾ استاد پهرين ڪا آکاڻي شاگردن کي خاموشيءَ سان پڙهڻ لاءِ ڏئي ۽ مقرر وقت گذرڻ کان پوءِ ان مان شاگردن کان سوال پڇي يا ساڳي ريت بورڊ تي آکاڻي لکي، مقرر وقت کان پوءِ اها بورڊ تان ڊاهي، شاگردن کي پنهنجي نوٽبڪن تي لکڻ لاءِ چئو وڃي.

وڏن ڪلاسن ۾ وري خاموش خوانيءَ جو نتيجو جاچڻ لاءِ شاگردن کي اول بغير عنوان جي ڪا آکاڻي پڙهڻ لاءِ ڏجي ۽ بعد ۾ ڪانئن ان جو عنوان پڇي مقرر ڪجي. يا آکاڻي يا مضمون پڙهڻ لاءِ ڏني ٿوري وقت بعد، ان جو مرڪزي خيال ڪانئن معلوم ڪرائجي ۽ لکڻ لاءِ چئجي.

٣- گهرو مطالعو

هن مطالعي ۾ استاد صرف درسي ڪتاب پاڙهيندو آهي. سندس مقصد هوندو آهي ته زير مطالعي مضمون مان شاگردن کي هر لحاظ کان پوري ڇاڻ ملي تدريس ۽ سکيا ۾ گهري مطالعي کي بنيادي اهميت حاصل آهي. هي مطالعو ئي آهي، جيڪو نثر ۽ نظم ۾ سمايل خيالن جي گهري واقفيت ۽ ٻوليءَ جي ڇاڻ پيدا ڪري ٿو. ان کان سواءِ شاگردن جي ذوق کي ادب ڏانهن موڙڻ ۽ ان مان لطف وٺڻ جي ترغيب به ساڳي وقت ڏئي ٿو. گهرو مطالعو هڪ مڪمل تدريسي عمل آهي، پرائمري ڪلاسن ۾ استاد صرف ”بلند خوانيءَ“ جي وصفن کي پيش نظر رکندي، مطالعي جي تربيت ڏيندو آهي، جنهن مان شاگرد ٻولي، اُچار ۽ جملا پڙهڻ سکي وٺندو آهي. پر ثانوي ڪلاسن ۾ شاگردن جي استعداد ۽ وڌندڙ تعليمي گهرجن آهر گهرو مطالعو هڪ وسيع تدريسي عمل بنجي ويندو آهي، جنهن ۾ سبق جي درست پڙهڻيءَ ۽ لفظن جي اچار کان وٺي نون لفظي ترڪيبن جي تشريح، صرف نحو جا نڪتا، اصطلاحن جو استعمال، مفهوم جي وضاحت ۽ اختيار، اسلوب بيان جون خوبيون وغيره مطلب ته درجي مطابق سڀني ڳالهين کان استاد کي واقف ڪرڻو پوي ٿو ۽ شاگردن ۾ مشق ذريعي زبانداني ۽ عبارت نويسيءَ جو ڏانءُ پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ورتي

وڃي ٿي، جيئن هو پنهنجا خيال ۽ جذبا سهڻي ٻوليءَ ۽ سٺا سان بيان ڪري سگهن.

گهرو مطالعي جي ڪاميابيءَ جو دارومدار استاد جي محنت تي به ضروري آهي، پر ان تدريسي طريقي جي تقاضا اها آهي ته استاد ٻوليءَ تي گهڻي ۾ گهڻي مهارت رکندو هجي جيئن شاگردن کي عبادت جي حسن ۽ خوبيءَ کان چڱيءَ ريت واقف ڪري سگهجي، ازانسواءِ ادبي نڪتن ۽ رمزن سان به هو ڀرپور هجي، جيئن شاگردن جي دلچسپي قائم رکي منجهن اهڙو ذوق پيدا ڪرڻ ۾ ڪامياب وڃي.

٤- سرسري مطالعو

سرسري مطالعو اک ۽ دماغ جي مدد سان ٿيندو آهي. پرائمري جي سکيا ۾ اهو "خاموش مطالعو" آهي، جنهن ۾ شاگردن کي دل ۾ پڙهڻ جي ترغيب ڏني آهي. تعليمي مرحلا وڌڻ سان ان مطالعي جي ڪيفيت ۾ اضافو ايندو ويندو آهي ۽ شاگردن کي سرسري مطالعي ۾ نصابي ڪتابن کان علاوه ٻين اضافي ڪتابن تي زياده پاڙڻو پوندو آهي. ثانوي ڪلاسن ۾ سرسري مطالعي جي سکيا تي خاص توجه ڏيڻ گهرجي، جيئن شاگرد هر ڪنهن لفظ ۽ فقري ي پاڻ غور ڪري ۽ جيڪڏهين ڪيس ڪا مشڪلات درپيش اچي ته هو ٻين ڪتابن ۽ لغت کان پنهنجو پاڻ مدد وٺي سگهي ۽ ٿوري ٿوري ڳالهه لاءِ استاد کان پڇ پڇ نه ڪندو رهي.

سرسري مطالعي لاءِ ضروري قدم

لئبرريءَ جو انتظام:

هر ڪنهن اسڪول ۾ لئبرريءَ جو انتظام هئڻ ضروري آهي. ٽائيم ٽيبل ۾ هر ڪلاس جي شاگردن لاءِ اهڙي گنجائش

رکي وڃي، جيئن هفتي ۾ هڪ ڀيرو لئبرريءَ ۾ مطالعو ڪن. لئبرريءَ لاءِ هڪ الڳ ڪمرو هجي ۽ ان ۾ ضرورت مطابق ڪرسيون ۽ ميزون رکيل هجن، جتي ويهي شاگرد پنهنجي پسند جا ڪتاب ۽ رسالا پڙهي سگهن. لئبرريءَ ۾ ٻارن جي وندر ۽ سکيا لاءِ هر قسم جا ڪتاب موجود هجن. ڪهاڻيون، قصا، سيرت ۽ اخلاق جا ڪتاب، ڪارناما ۽ مهمون، سير و سياحت، ٻهاڪا، مضمون، معلوماتي ڪتاب، شعر و شاعريءَ جا ڪتاب وغيره سڀئي هئڻ گهرجن. لئبرريءَ جو ڪمرو روشن ۽ هوادار هجي، جنهن جي الماريِن ۾ ڪتاب ترتيب سان سجايل هئڻ گهرجن، جن کي ڏسي شاگردن جو شوق خود به خود پڙهڻ ڏانهن وڌي ۽ اهي ڪتاب چڻ ته خاموشيءَ سان ڏسندڙن کي مطالعي جي دعوت ڪندا هجن، ڪونه ڪو استاد نگراني به ڪندو هجي ته بهتر شاگرد قاعدي مطابق مقرر ٿيل ٽائيم ۾ ڪتاب پڙهن. شاگرد بلند آواز نه ڪن ۽ وري گوڙ ڪري مطالعي جي ماحول کي مجروح ڪن. لئبرريءَ ۾ استادن لاءِ ڪتاب هئڻ گهرجن. شاگردن واسطي رکيل ڪتاب ٻارن جي نفسيات مطابق هئڻ گهرجن، جن ۾ غيرضروري مواد جي ڀرمار نه هجي. ڪتاب دلچسپ به هجن ته ان سان گڏو گڏ نصاب جي تڪميل ۾ به مدد ڪندا هجن.

د- زير نگراني مطالعو:

هيءُ خاموش مطالعي جو قسم آهي، لئبرريءَ ۾ شاگرد جو مطالعو آزاد نوعيت جو هوندو آهي، ڇاڪاڻ ته هو پنهنجي ذوق شوق سان مرضيءَ مطابق ڪتاب پڙهي سگهي ٿو. پر هي مطالعو صرف استاد جي نگرانيءَ ۾ ٿيندو آهي. تعليمي سکيا ۾ زير نگراني مطالعي جو پيريڊ به ضروري سمجهيو وڃي ٿو.

ان ۾ استاد شاگرد کي ڪو نه ڪو اضافي ڪتاب پڙهڻ لاءِ ڏيندو آهي ۽ مقرر وقت بعد ان جي مواد تي سوال پڻ پڇندو آهي، جيئن معلوم ٿي سگهي ته شاگرد ڪيترو پڙهي سگهيا آهن.

ڪلاس لئبرري:

زير نگراني مطالعي کان علاوه هر ڪلاس کي پنهنجي علحده لئبرري به مهيا هئڻ گهرجي. استاد درجي جي معيار مطابق ڪتابن جي چونڊ ڪري الماريءَ ۾ رکي ڇڏي ۽ شاگردن جي گهرڻ تي ڪين وقت به وقت جاري ڪندو رهي. ڪلاس جي لئبرري شاگردن ۾ سرسري مطالعي جي عادت وجهڻ لاءِ هڪ بنيادي طريقو آهي. ڪلاس ۾ رکيل ڪتابن جو تعداد مختصر ٿيندو آهي ۽ جڏهن شاگرد اهي سڀئي پڙهي پورا ڪري ڇڏي ٿو ته پوءِ سندس شوق کيس اسڪول جي وڏي لئبرري تائين وٺي هلي ٿو، جتي سندس ذوق جي تڪميل واسطي گهڻا ڪتاب موجود ٿين ٿا.

سرسري، خاموش يا زائد مطالعي ۾ استاد کي هڪ ڳالهه تي تمام گهڻو ڌيان ڏيڻ گهرجي. هو ڏسي ته شاگرد گهٽ درجي جا قصا ۽ ناول نه ٿا پڙهن، جيڪي بازار ۾ عام طور وڪامندا رهندا آهن، ڇو ته اهڙو مواد ٻارن جي اخلاق تي خراب اثر وجهندو. مطالعي مان صحيح فائدي جي برهوابيءَ لاءِ استاد کي شاگردن تي گهري نگراني رکڻ گهرجي ۽ هو پاڻ وقت به وقت شاگردن کي ڪتابن جي انتخاب ۾ رهنمائي ڪندو رهي.

٦- مطالعي جا چند اصول

١- مطالعي ڏانهن صحيح رهنمائي:- (داخلي سبب ۽ خارجي سبب) هڪ استاد اضافي مطالعي ڏانهن، شاگردن جي

رهنمائي صرف ان صورت ۾ ڏئي ڪري سگهي ٿو، جڏهن هو پاڻ به ادب سان لڳاءُ ۽ دلچسپي رکندو هجي ۽ ڪتابن جي مطالعي جو هيراڪ هجي. نون نون ڪتابن پڙهڻ جو شوق دامنگير هجيس. ڪيترن استادن جو پنهنجي ٻولي ڏانهن رويو سنجيده نه هوندو آهي، هو اڪثر ائين سمجهندا آهن ته سنڌي ٻولي پنهنجي آهي، ان کي سکڻ جي ضرورت ناهي. جيستائين استاد سنجيدگيءَ سان پاڻ کي پاڙهڻ شروع نه ڪيو آهي، تيستائين هو سٺو سيکاريندڙ ٿي نه سگهندو. سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترا اصلوڪا ۽ تورجي ترجمو ٿيل ڪتاب ميسر آهن، جن ۾ وڻندڙ ۽ سهڻي سنڌي ڪتب آندل آهي. ورهاڱي کان اڳ جا ڪيترائي لکندڙ سهڻي ۽ سلوڻي سنڌيءَ جا بادشاهه هئا، جن جي ڪتابن کي هٿ ڪري پڙهيو وڃي. مرزا قليچ بيگ جا ناول ۽ ڊراما به ٻوليءَ ۽ ادب جي لحاظ کان نهايت مزيدار ۽ قيمتي آهن. سنڌي مختصر ڪهاڻين جي ٻولي به اڪثر محاوريدار ۽ سپڪ سوادي آهي. ڪيترن ليکڪن جي مضمونن جا ڪتاب به پڙهڻ وٽان آهن، جن ۾ محمد اسماعيل عرساڻي جا نيارون وٿون، سمر ريگستان، سنڌي سپاجهڙا ۽ الهه بچائي سمي جو سمر ڪوهستان وغيره جهڙا ڪتاب اچي وڃن ٿا. ان کان سواءِ ڳولڻ سان پيا به ڪيترائي چيدہ چيدہ ٻوليءَ ۾ اصلاحي ڪتاب دستياب ٿي سگهندا. اهڙن ڪتابن پڙهي وڃڻ سان سنڌي ٻوليءَ تي دسترس وڌندي رهندي. استاد شاگردن جي شوق ۽ استعداد کي مد نظر رکندي آسان مڪالمن، آکاڻين ۽ نثر جي دلچسپ ۽ معلوماتي ڪتابن کان آگاهه ڪندو رهي، جيئن هو ان مان لطف اندوز به ٿين ۽ ساڳي وقت پنهنجي زندگيءَ کي سڌاري ۽ سنواري به سگهن.

اهو ٿيو مطالعي وڌائڻ جو داخلي سبب ليڪن مطالعي

کي جاري رکڻ لاءِ ڪجهه خارجي اسباب تي نظر رکڻ به ضروري آهي، جن ۾ وقت جو صحيح انتخاب ۽ موزون هنڌ ٻيئي شامل آهن.

(1) هنڌ:

ذاتي مطالعي لاءِ اگر گهر ۾ ڪو ڪمرو مقرر هجي ته بهتر نه ته پوءِ ڪو به اهڙو گوشائتو هنڌ وٺي ويهي رهجي، جتي ڪو به مخل نه ٿيندو هجي. مطالعي واري هنڌ ۾ گهڻو هل ۽ گوڙ نه ٿيندو هجي ۽ خاص طور تي ريڊيو جي گانن جو آواز اتي نه پهچندو هجي، جيئن مطالعي وقت طبيعت بحال رهي ۽ دل سان پڙهي سگهجي. گهري مطالعي جي عادت مان ئي ڪتابن گڏ ڪرڻ جو شوق پيدا ٿيندو آهي ۽ شاگرد ننڍي عمر ۾ ئي پنهنجي "ذاتي لئبرري" ٺاهڻ شروع ڪندا آهن.

(٢) وقت:

مطالعي جي عادت ۾ وقت جو مقرر ڪرڻ تمام ضروري آهي. ائين ڪرڻ سان هڪڙو ته طبيعت ۾ باضابطگي پيدا ٿيندي، ٻيو ته ٻيا ڪم به پنهنجي پنهنجي وقت اندر لاڳيتو ٿيندا رهندا. ان کان سواءِ کٽ تي ويهي ۽ سمهي مطالعو ڪرڻ نه جڳائي، بلڪ ان لاءِ مناسب اهو ئي آهي ته ڪرسيءَ تي ويهي پڙهجي، جيئن جسم سڌو رهي سگهي.

باب ائون

سنڌي ڪيئن پڙهائجي؟

تدريسي طريقا:

سنڌي تعليم جي ڪاميابيءَ جو دارومدار ان ڳالهہ تي آهي تہ ان کي ابتدائي ڪلاسن ۾ سائنٽيفڪ ۽ مؤثر طريقي سان پاڙهيو وڃي. اهو طريقو ٻوليءَ جي بناوت ۽ مزاج وٽان بہ هجي تہ شاگردن جي طبيعت تي بوجهہ بہ نہ ٿئي. ابتدائي تعليم جو بنياد مضبوط هوندو تہ پوءِ ان تي ڪيڏي بہ اوچي عمارت تعمير ڪري سگهجي ٿي. پاڙهڻ جي مختلف طريقن تي بحث ڪرڻ کان اڳ، سنڌي سيکارڻ ۾ جيڪي چند دقتون بيان ڪيون وڃن ٿيون، تن بابت گفتگو ڪجي ٿي.

سنڌي حروف تهجي متلق اڪثر ٻڌبو آهي، تہ اها گهڻو منجهائيندڙ ۽ مشڪل آهي ۽ ٻار ان تي آسانيءَ سان عبور ڪري نٿو سگهي. ٻين خامين کان علاوه، سڀ کان مکيہ اعتراض اکرن جي وڏي تعداد متعلق هوندو آهي. مثلاً انگريزي ۾ ٢٦ حرف آهن، فارسيءَ ۾ ٣٢ ۽ عربيءَ ۾ رڳو ٢٨ حرف ٿين ٿا، ان جي برعڪس سنڌي حروف تهجي ٥٢ اکرن تي مشتمل آهي، جنهن ڪري ٻار پڙهائيءَ جي ڏاکي تي دير سان پهچن ٿا.

اهڙا سڀئي اعتراض حقيقت جي برخلاف آهن. سنڌي زبان جو خط تقريباً مڪمل آهي، ڇاڪاڻ تہ ان ۾ گهڻو ڪري سموريون صحيح Comonants ۽ مصوت Vowels آوازن لاءِ الڳ الڳ نشان موجود آهن. سنڌي رسم‌الخط اصل ۾ عربي

تحرير آهي، جنهن کي، نسخي خط مڃجي ٿو ۽ فارسي رسم الخط
عربي نسخ جي گهڙيل صورت آهي، ان کي نستعليق چوندا
آهن. اردو رسم الخط وري فارسيءَ تان ورتل آهي. جن ۾ ايشيائي
۽ افريڪي ٻولين پنهنجا رسم الخط عربي خط مان جوڙيا آهن،
تن ان جي مڙني اکرن کي جيئن جو تيئن پاڻ وٽ قائم رکيو
آهي. ان ڪري ڏسبو ته اردو الف - بي جو انگ ٻه ٤٦ کي وڃي
رسيو آهي. اسان وٽ به هيٺيان عربيءَ جا حرف، جيتوڻيڪ مستعمل
آهن، مگر جن آوازن جي اهي نمائندگي ڪن ٿا، سي ٻوليءَ ۾
ڏين ئي ڪونه.

ذ - ض - ظ - ع - ط - ح، ث - ص - ق - ء. ان ڪري
اڻين ڪونه چئبو ته اسان جي رسم الخط ۾ زائدا کرن يا حرفن جي
ڪثرت آهي. ڇاڪاڻ جو اسان جو خط عربيءَ تان ورتل آهي
۽ اهي حرف ان جا لازمي جزا آهن. عربي - سنڌي خط کي
قائم رکي، فروعي حرفن کي ڪڍي ڇڏڻ سان يقيناً وڏي خرابي
ٿيندي. ڪي سنڌيءَ جا ماهر وري اردو فن تحرير جي بناوت
مطابق، سنڌي صورتخطيءَ ۾ تبديليون آڻڻ جا خواهان آهن.
ه - و نون سالم ۽ نون غنه ۽ ي معروف ي مجهول وارن
ترڪيبن کان علاوه وسرگ Aspirated حرفن جون صورتون
به ساڳيون اردو خط واريون رائج ڪرڻ چاهين ٿا، ليڪن
سنڌي رسم الخط ۾ ڪا به اهڙي ترميم ۽ تبديل فائديمند ٿيڻ
بجاءِ ڪيئين مونجهارا پيدا ڪندي.

سنڌي حروف تهجي جي نظام جو بغور جائزو وٺنداسون
ته معلوم ٿيندو ته هي خط اسان جي زبان لاءِ مڪمل خط جي
حيثيت رکي ٿو. ان مان اسان جون تحريري ضرورتون ۽
تقاضائون گهڻيقدر پوريون ٿي وڃن ٿيون. آءٌ انهيءَ راءِ جو
هرگز نه آهيان ته موجوده عربي - سنڌي خط نقص کان بنه

آجو آهي. ڪنهن به خط لاءِ اهڙي دعويٰ هرگز ڪري نٿي سگهجي ته اهو صوت نگاريءَ جي تقاضائن ۽ لسانياتي اصولن تي بلڪل پوريءَ طرح سان ٺهڪي سگهي ٿو. هر ڪنهن زبان رسم الخط ۾ ڪي نه ڪي پيچيدگيون ۽ دشواريون ضرور ٿين ٿيون. مغرب جا ڪيترا عالم به رومن خط ۽ خاص ڪري انگريزي خط کي گهڻيقدر ناقص سمجهن ٿا. جارج برنارڊشا جي اندازي مطابق انگريزي خط ۾ حروف صحيح جو تعداد ڪم از ڪم ۴۲ هئڻ گهرجي ۽ حروف علت جو ۴، يعني ته انگريزي زبان لکڻ لاءِ ۵۸ حرفن جي ضرورت پوي ٿي، پر موجوده حرفن جو تعداد ڪل ۲۶ آهي، جنهن ڪري موجوده رسم الخط خطرناڪ حد تائين ناڪافي آهي. اهڙيءَ طرح ٻين به ڪيترن لسانيات جي ماهرن جهڙوڪ بلوم فيلڊ، پال پرسي جيسپرين ۽ ماريوپاءِ وغيره علمي طور ڇنڊڇاڻ ڪري ان جون ڪيتريون ئي اوڻايون ظاهر ڪيون آهي.

دراصل رومن خط هجي يا عربي خط هجي، ديوناگري خط هجي يا چيني خط هجي، هر ڪنهن ۾، خوبين سان گڏ ڪي خاميون به ضرور ٿين ٿيون. ترقي يافته ۽ ترقي پذير ملڪن جا عالم پنهنجي پنهنجي رسم الخط ۾ ڪميون بيشمون محسوس ڪري رهيا آهن ۽ ماهر تعليمات ۽ ماهر لسانيات موجوده تحريري طريقن کان گهڻو خائف نظر اچن ٿا. اهو ئي سبب آهي، جو بين الاقوامي صوتي نگارش International Phonetic Transcription کي وجود ڏنو ويو آهي. علم لسان ۽ صوتيات جي علمي ۽ فني بحثن ۾ زبان جي الفاظن ۽ جملن کي (صوتياتي خط) ذريعي لکندا آهن، ڇو ته ان ۾ هر ڪنهن لفظ کي آوازن جي عين مطابق صحيح صورت ۾ آڻي سگهجي ٿو.

دنيا جون جيڪي شاهوڪار ۽ سڌريل قومون آهن، سي

بي شمار وسيلن رکڻ جي باوجود، هن وقت تائين پنهنجي رسم الخط ۾ ڪنهن به تبديلي آڻڻ کان قاصر آهن. ان ڪري سنڌي رسم الخط ۾ به بنيادي طور ڪابه تبديلي آڻڻ نقصانڪار ٿيندي. موجوده دور ۾ ”جديد تحرير“ جون سڀئي تقاضائون سنڌي رسم الخط مان باآساني پوريون ٿي رهيون آهن. ڇپائي (پريس) ٽائيپ رائيٽر، شارٽ هئنڊ ان ۾ دستياب ٿي چڪا آهن. گذريل صديءَ کان هزارين ڪتاب ان رسم الخط ۾ لکجي ۽ ڇپجي چڪا آهن. ٻيو ته جيئن اسان جو اڳيون نسل ان سان مانوس ٿي چڪو هو. اهڙيءَ ريت هاڻوڪو نسل به ان سان گهري واقفيت ۽ انسيت رکي ٿو. اهو سنڌيءَ جو سڀ کان پهريون سڌريل ۽ مشترڪ رسم الخط آهي، جنهن کان دنيا جي ٻين خطن ۾ وسندڙ سنڌي به واقف آهن. ان ڪري هاڻوڪو خط هر لحاظ کان افادي سهل ۽ مقبول سمجهو وڃي ٿو.

تدريسي طريقا

ٻارن کي اکر سيکارڻ ۽ مادري زبان سيکارڻ لاءِ هيٺيان اصول مقرر ٿيل آهن:-

١- مادري زبان سيکارڻ ۾، آسان کان مشڪل ڏانهن قدم کڻڻ گهرجي، جيئن شاگرد منجهن يا گهٻرائين نه، پر رفته رفته پڙهڻ لکڻ جي قابل بڻجي وڃن.

٢- اکرن جون مفرد ۽ ترڪيبي شڪليون ۽ انهن جا آواز شاگردن کي چڱيءَ طرح ذهن ۾ ويهي رهن، جن ۾ ڪوبه مونجهارو نه رهي.

٣- اکرن بابت هر ڪنهن سبق کي اهڙو ته دلچسپ بڻائجي، جو شاگردن جو توجه ان ۾ قائم رهي سگهي.

٤- اکرن سيکارڻ ۾ اهڙي ته پختگي حاصل ڪن، جو

هر نئين لفظ کي پڙهائي سگهن.

۵- آواز ۽ اکري بناوت سمجهڻ ۾ گهڻو وقت لڳڻ نہ کپي، بلڪ شاگرد جلد از جلد عبارت خوانيءَ جي لائق بڻجي وڃن.

سنڌي سيکارڻ ۾ ڪهڙا تدريسي طريقا ڪارگر ٿي سگهن ٿا، جن مان مٿيان اصول آسانيءَ سان سڌ ٿي سگهن، هتي هر هڪ پاڙهڻ جي طريقي جو جدا جدا جائزو وٺنداسون، تہ انهن ۾ ڪهڙيون خوبيون يا خاميون آهن.

۱- تهجي طريقو يا الف-بي وارو طريقو:

سنڌ ۾ آڳاٽي زماني کان شاگردن کي ابتدائي تعليم مادري زبان ۾ ڏني ويندي هئي. هڪ اندازي مطابق، سترهين صديءَ ۾ سنڌي زبان کي مڪتبن ۽ مدرسن ۾ باقاعدي پاڙهيو ويندو هو. اهڙي تصديق رچرڊ برٽن جي بيان مان بہ ٿئي ٿي، جو ٽالپرن جي دور ۾ هتي برٽش ريزيڊنٽ هو. هن سنڌي نصاب جي فهرست بہ ڄاڻائي آهي. ان پراڻي دور ۾ سنڌي لکڻ پڙهڻ ڪيئن سيکاريندا هئا؟ حرفن جي شناس ٻارن کي ڪهڙي طريقي سان ڪرائي ويندي هئي ۽ لفظن جي املا ڪيئن سيکاريندا هئا؟ ان بابت ڪجهہ بہ معلوم ٿي نہ سگهيو آهي. مگر انگريزن جي وقت ۾ جديد تعليمي نظام رائج ٿيو ۽ ان وقت کان وٺي پرائمري اسڪولن ۾ پاڙهڻ لاءِ تهجي طريقو استعمال ٿيندو رهيو آهي. اٽڪل هڪ صديءَ کان بہ گهڻو عرصو، اسان جي زبان کي هن طريقي سان لکڻ پڙهڻ سيکاريو ويو آهي. ان کي ”ترڪيبي طريقو“ بہ چيو وڃي ٿو، ڇو تہ اهو ”حرفي نظام“ جي فطري ساخت يا ترڪيب مطابق پاڙهيو وڃي ٿو. اوائلي دور ۾ سنڌي اسڪولن ۾، ان کي هن

طرح سان پاڙهيو ويندو هو.

پڙهڻ الف - ب جا ٥٢ اکر پاڙهيا ويندا هئا ۽ هر اکر جو نالو ٻڌايو ويندو هو. مثلاً الف - بي - ٻي - ڀي - ٽي - ٿي کي - دال - هي - صاد - ضاد - طي - ظي - عين - غين - ڪاف - ميم نون - واؤ - يي وغيره. ان کان پوءِ اعرابون يعني ته زير - زبر - پيش وغيره سان اچار سيکاريا ويندا هئا. جڏهن شاگردن کي سڄي املا اچي ويندي هئي ته پوءِ وري هجي وسيلي ٻه - ٻه اکرا ته اکرا لفظ ۽ گهڻ اکرا لفظ سيکاريا ويندا هئا. اهڙيءَ طرح شاگردن کي لفظن جون مفرد ۽ ترڪيبي بناوتون سيکاري، جملن پڙهڻ تي عبور ڪرايو ويندو هو.

ان طريقي سان شاگرد کي اهڙي ته مشق ٿي ويندي آهي، جو هو پڙهڻ سان گڏ هجي به ڪري سگهندو آهي ۽ نون نون لفظن پڙهڻ جي صلاحيت به منجهس پيدا ٿي ويندي آهي.

هن طريقي ۾ جزي کان ڪل ڏانهن ۽ آسان کان مشڪل ڏانهن قدم کنيو وڃي ٿو. هي طريقو اهڙو ته سادو آهي، جو معمولي قابليت رکندڙ استاد به ان کي ڪاميابيءَ سان استعمال ڪري سگهي ٿو. هي طريقو جيئن ته الف - بي جي اصولي ترڪيب تي مبني آهي، تاهم ان ۾ ڪيترين ئي اوڻاين ڏسڻ ويون، جن کي وقت به وقت دور ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي.

هن طريقي ۾ ٻهريان ٻه ئي مهينا ٻارن کي بنا معنيٰ الفاظ ۽ دلچسپ جملا ۽ آکاڻيون ٻڌائڻ جي بجاءِ رکي، او-اي، ا - آ - اي جهڙا بي معنيٰ مفرد آواز لکڻ ۽ پڙهڻ سيکاريا وڃن ٿا. ان ڪري هي طريقو ٻارن جي فطري رجحان ۽ حواسن مطابق نه آهي. هي تدريسي طريقو طويل ۽ ٿڪائيندڙ به آهي ته شاگردن لاءِ انتهائي غير دلچسپ آهي. الف - ب جون اعرابون

۽ هجي سيکارڻ ۾ ڪافي وقت لڳيو وڃي، شاگردن کي اهو سمورو وقت صبر ۽ تحمل تي مجبور ڪيو وڃي ٿو. ٻارن جي اڳوڻي معلومات تان ڪابه مدد نه ٿي ورتي وڃي. حالانڪ معلوم کان نامعلوم ڏانهن وڃڻ تعليم جو مکيه اصول آهي.

صوتي طريقو:

مٿين طريقي کي ٿڪائيندڙ ۽ طويل طريقو محسوس ڪندي، ان کي صوتي طريقي ۾ بدلائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي، مگر ائين ممڪن ٿي نه سگهيو. البت ان ۾ صوتي طريقي جا ڪجهه اوصاف شامل ٿي سگهيا. اڳين خشڪ طريقي کان هي نئون طريقو ٻارن لاءِ ڪجهه دلچسپ ضرور ٿيو.

الف - بي واري طريقي جي اوڻاين کان بچڻ لاءِ، اکرن جا نالا يعني ته الف - بي - تي - ٽي وغيره پاڙهڻ بدران اکرن کي آوازن سان منسوب ڪيو ويو، جيئن ته الف - انب، ب بلا، ٻ - ٻڪري وغيره هن ۾ اکر جي ساڳي شڪل رهي ٿي، پر ان سان ڪو به بامعني لفظ چوائي، ان ۾ پهل آواز جي شناسائي ڪرائي وڃي ٿي. لفظ سان گڏ ان جي تصوير به ڏني وڃي ٿي. ان بعد ٻن اکرن کي ملائي لفظ پاڙهيا وڃن ٿا، جيئن ته ڪٽ، مٽ، نٽ، هٽ وغيره. هن طريقي ۾ جيتوڻيڪ لفظن کان ابتدا ڪئي وڃي ٿي، پر پوءِ وري به الف - ب جي طريقي وانگر ئي هجي ۽ املا شاگردن کي پاڙهڻي ضرور پوي ٿي.

جيتوڻيڪ سنڌي زبان جو حرفي نظام صوتي آهي، تنهن ڪري حرف جا نالا، انهن جي مکتوبي آوازن تي دلالت ڪن ٿا، تاهم انهن جي سموري اکري جوڙجڪ ۽ املا صوتي ناهي، جهڙيءَ طرح گجراتي ۽ هندي ٻولين جي ناگري خط ۾ آهي. سنڌيءَ ۾ س - ث - ص، ط - ت - ض - ذ، ز - ظ، ح - هه وغيره

جهڙا ڪيترا اکر قريب المخرج آوازن سان تعلق رکن ٿا، جن جو اسان جي ٻوليءَ ۾ ساڳيو ئي آچار آهي ۽ شاگردن کي انهن جي وچ ۾ فرق ڪرڻ ۾ دير لڳي ٿي. ٻيو ته اسان وٽ مصوت آوازن Vowels لاءِ ا ـ و، ء ـ ي اکرن کان سواءِ، مختلف اعرابون به ڪم اچن ٿيون. حرف علت جي سڃاڻپ لاءِ صوتي طريقو ڪارگر نه آهي. ٽيهنڪري وري به هجي ۽ املا سکڻ لاءِ تهجي طريقو ڏاڍو مولڻو ٿيو ٿو. ان ڪري هيءُ به بنيادي طور تي سنڌي پاڙهڻ جو هڪ ترڪيبي طريقو ئي آهي، جنهن جي سکيا ۾ ساڳيون ئي تهجي طريقي واريون اوڻايون رهجي وڃن ٿيون، البت اهو سڌاريل صورت ۾ آهي.

بين وگو (ڏسڻ ۽ ڳالهائڻ) جا طريقا:

مٿي جيڪي پاڙهڻ جا طريقا بيان ڪيا ويا، بين وگو طريقو، انهن جي بلڪل برعڪس آهن. انهن ۾ اکرن کان لفظن ۽ جملن ڏانهن وڌڻ بدران، جملن يا لفظن کان اکرن ڏانهن وڌڻو پوندو آهي. گويا ٻوليءَ جو ”حرفي نظام“ سيکارڻ لاءِ ترڪيب بدران تحليل ڏانهن قدم کڻڻو پوي ٿو. جزن کان مرڪب ڏانهن وڃڻ بدران مرڪب کان جزن ڏانهن هلڻو پوي ٿو. تحليلي طريقي ۾ لفظ يا جملو يا ڪنهن آکاڻيءَ جي عبارت ڏيکاري ويندي آهي ۽ اها شاگرد کان بار بار ورجائي ويندي آهي. جنهن بعد هو تڪرار ۽ مشق سان جملو، عبارت جا الفاظ يا صرف لفظ سڃاڻندو آهي، جنهن کان پوءِ عبارت کان جملن ڏانهن، جملن کان لفظن ڏانهن ۽ لفظن کان اکرن ڏانهن شاگرد جو ڌيان ڇڪايو وڃي ٿو. جيئن ته پاڙهڻ جي هن طريقي ۾، شروعات لفظ يا جملي ڏيکارڻ سان ڪئي وڃي ٿي، ان ڪري ئي ان کي بين وگو يعني ته ”ڏسو ۽ ڳالهايو“ جو

طريقو چوندا آهن. مواد جي نوعيت جي لحاظ کان ان جا هيٺيان ٻه قسم آهن، جيڪڏهن ٻين وڳو جي شروعات لفظن کان ٿي ٿيندي هجي ته ان کي لفظ وار طريقو چئجي ٿو، ۽ اگر جملن کان ته جملي وار طريقو ۽ جيڪڏهن ڪا آکاڻي هجي ته پوءِ ان کي آکاڻيءَ وارو طريقو چئجي ٿو. اصل ۾ تحليلي طريقا مغرب جي تعليمي ماهرن ٻارن جي نفسيات ۽ پاڙهڻ ۾ آسانيءَ کي مدنظر رکندي جوڙيا آهن، جن ۾ ٻارن جي مشغولين ۽ دلچسپين جو خاص خيال رکيو ويو آهي.

لفظ وار طريقو:

هن ۾ هڪڙو لفظ مڪمل طور تي ڏيکاريو ۽ چورايو وڃي ٿو. شاگرد ان کي هڪ "ايڪي" جي حيثيت سان ڏسي ٿو. لفظ جي شڪل، آواز ۽ معنيٰ، ٽنهي ڳالهين جي لحاظ کان شاگرد جو ڌيان هڪڙي ئي وقت ۾ ڇڪائجي ٿو ۽ هر هر دهرائڻ سان، هو ان جي قابل بڻجي وڃي ٿو، جو لفظ ڏسڻ سان ئي ان کي صحيح طور اچارڻ لڳي ٿو. اهڙيءَ طرح هو ڪجهه بامعنيٰ لفظ سکي، پوءِ لفظن مان ٺهيل جملا پڙهڻ لڳي ٿو. ان کان پوءِ استاد لفظن جي ڀيٽ ۽ تقابل سان شاگردکي اکرن جي سڃاڻپ ڪرائي ٿو. اهڙيءَ طرح سان هن کي اکري صورت ۽ آواز ذهن نشين ڪرايا وڃن ٿا. ان بعد سڄن جملن کي لفظن ۾ ورهائي، تحليل ڪري لفظي بناوت سمجهائي وڃي ٿي.

هي طريقو آسان ۽ ساڳئي وقت دلچسپ به آهي، لفظن کان اکرن ڏانهن وڌڻ سان، استاد ڄڻ ته معلوم کان نامعلوم ڏانهن قدم کڻي ٿو، جنهن ڪري شاگردن جو توجهه ۽ دلچسپي قائم رهي ٿي. ڇو ته ٻار لفظ بابت ڏيکاريل تصوير يعني ته

انهن شين کان اڳيئي واقف هوندا آهن. اهوئي سبب آهي جو لفظن جي شڪل جو شاگردن جي ذهن ۾ جلدي بصري تصور ڄمي وڃي ٿو. ۽ تڪرار ۽ ور ور ڏئي پڙهڻ سان، اهو پڪو ٿي وڃي ٿو. جيتوڻيڪ هي طريقو گهڻن ئي خوبين سان ڀرپور آهي، پر ان جي باوجود به شاگرد املا ۽ هجي کان پوريءَ طرح واقف نٿو ٿي سگهي. ان ڪري نون لفظن پڙهڻ ۾ ڪيترين ئي مشڪلات درپيش اچي ٿي ۽ هو ڏکي بازيءَ کان ڪم وٺي ٿو.

جملي وارو طريقو:

هي به ساڳيو "لفظ وار طريقي" وانگر آهي، پر ان ۾ شروعءَ کان ئي جملن وارا سبق پاڙهيا ويندا آهن. اسان جي ٽريننگ ادارن ۾ به معلمن کي هن طريقي سان پاڙهڻ جي تربيت ڏني وڃي ٿي ۽ نئون سنڌي پرائمر پڻ ان طريقي کي مدنظر رکي بنايو ويو آهي. سبقن ۾ سادا جملا ڏنا ويا آهن ۽ انهن جي سيکارڻ لاءِ تصويرون به ڏنل آهن. جن جي مدد سان شاگردن کي پاڙهيو وڃي ٿو. هرهڪ جملو پنهنجي جاءِ تي سادو، بامعنيٰ ۽ مختصر هوندو آهي. هن طريقي ۾ اهو احتياط ڪيو آهي، جو، مختلف جملن ۾ ساڳيا ساڳيا لفظ ڪتب آڻيا پوندا آهن، جن کي هر هر ورجائڻ سان لفظن جو ظاهري صورتون، ٻارن جي ذهن ۾ ويهي رهن ٿيون. مثلاً ١- هي پن آهن ٢- هي ڪن آهن وغيره استاد هر جملو، پهرين پاڻ ادا ڪري ٿو ۽ پوءِ شاگردن جو توجه ڇڪائي، "ڏسو ۽ ڳالهايو" جي اصول مطابق، انهن کان بار بار اهو جملو چورائي ٿو. جيڪڏهن ڪو استاد پڙهائيءَ کي اڃا دلچسپ ۽ مؤثر بنائڻ چاهي، ته پوءِ هو ساڳي جملي جون وڏيڪ مشقون شاگردن کان ڪرائي

ٿو. مثلاً هو چارٽ يا ڪاغذ تي ساڳيوئي لکيل جملو ڏيکاري شاگردن کان شناخت ڪرائي ٿو. شاگرد به مختلف طريقن سان جملو سڃاڻي، خوشي محسوس ڪن ٿا ۽ پڙهڻ ۾ گهڻو شوق ڏيکارين ٿا.

اهڙيءَ طرح سان جملن ۾ استعمال ٿيل بنيادي لفظ ٻار پڙهڻ ۽ لکڻ سکي وڃن ٿا ۽ مددي ۽ سهڪاري لفظ جهڙوڪ (آهي ۽ آهن) وغيره هر هر استعمال ٿيڻ سبب ازخود ٻارن کي ذهن ۾ ويهي رهن ٿا. جڏهن ڪافي جملا ٻار سکي وٺن ٿا، تڏهن تحليلي طريقي موجب شاگردن کي جملن کان لفظ ۽ لفظن کان اکر جدا جدا پڙهائي ڪين ”حروف تهجي“ جي واقفيت ڏني وڃي ٿي. هن طريقي جون به اهي ساڳيون خوبيون ۽ خاميون آهن، جن جو لفظ وار طريقي ۾ اڳيئي بيان ڏئي چڪو آهي.

آکاڻيءَ وارو طريقو:

هيءُ طريقو، تحليلي طريقي جي هڪ مڪمل صورت آهي ان ۾ آکاڻيءَ جي سڄي عبارت هڪڙي ئي ايڪي جي حيثيت رکي ٿي. شاگردن کي عبارت مان جملا، جملن مان لفظ ۽ لفظن مان اکر سيکاري، ڪل کان جزي ڏانهن قدم کنيو وڃي ٿو. ٻيو گو جي لحاظ کان، هي طريقو سڀني ۾ دلچسپ ٿئي ٿو ۽ ٻار ان ۾ گهڻي دلچسپي وٺن ٿا. هي طريقو با مقصد ڪُلهه، يعني ته آکاڻيءَ کان شروع ٿئي ٿو ۽ پڙهائيءَ ڏانهن هڪدم قدم کڄي ٿو، ان ڪري شاگردن کي انتظار ڪيڏو ڪونه ٿو پوي. هن طريقي سان ٻارن ۾ خود اعتمادي به پيدا ٿئي ٿي ۽ سندن لفظي ذخيري ۾ به گهڻو اضافو ٿئي

ٿو ۽ هنن جو تيزيءَ سان واڌارو ٿئي ٿو. هن طريقي ۾ ڪيتريون خاميون به آهن، پڙهائيءَ جي شروعات دوران، ٻارن جي دلچسپي آکاڻين سبب قائم رهي ٿي، مگر آخر ۾ اکرن ۽ لفظن جي تحليل وقت سندن دلچسپي يڪدم ختم ٿيو وڃي. ٻار رڳو سکيل لفظ ۽ جملا ۽ اکري صورتون سڃاڻي سگهندا. هن طريقي ۾ ڪنهن به اصول ۽ ترتيب جي باقاعدگي قائم نه ٿي رهي. هجي نه سيکارڻ باعث ٻارن جي املا ڪمزور رهي ٿي. هي طريقو تمام محنت طلب آهي ۽ آخر ۾ اهو تهجي طريقي جو محتاج رهي ٿو.

سنڌي پڙهائڻ لاءِ موزون طريقو:

مادري ٻولي سيکارڻ لاءِ مٿي خاص ٻن تدريسي طريقن کي متعارف ڪرايو ويو آهي، جيڪي سلسليوار الف-بي جي ترڪيبي اصول ۽ ڏسو ۽ ڳالهايو، جي اصول تي ٻڌل آهن. ٻيا سڀئي قسم انهن ٻن طريقن جون ئي مختلف شاخون آهن اوهان ڏٺو هوندو ته، انهن ٻنهي طريقن ۾ ظاهر ظهور ڪي خاميون آهن، پهريون طريقو خشڪ، ٿڪائيندڙ ۽ غير دلچسپ آهي ته ٻئي طريقي ۾ وري سکيا اثرائتي ڪانه ٿي رهي.

ٻين وڳو جو طريقو نفسيات مطابق ٻارن جي فطري دلچسپيءَ جي لحاظ کان نهايت موزون آهي. ليڪن ٻار نوان لفظ ۽ جملا پڙهڻ جا گهڻي وقت کان پوءِ ئي لائق ٿين ٿا. ان ڪري اصلي مقصد فوت ٿي وڃي ٿو. حروف، اعراب ۽ هجي جي قاعدي کي باقاعدگيءَ سان سلسليوار پاڙهيو نٿو وڃي. تجربي مان ڏٺو ويو آهي ته ٻار ٻئي ڪلاس ۾ پهچڻ تائين به حرفي ۽ املائي نظام مان پوريءَ طرح واقف نٿا ٿين اهوڏي

سبب آهي جو هنن کي گهڻن لفظن جي هجي ڪرڻ نه ايندي آهي ۽ ڪيترن لفظن جي صورت خطي به درست نٿا لکن، ان جي برعڪس تهجي طريقي ذريعي سکيل ٻار پڙهڻ ۽ لکڻ ۾ ڀڙ ٿئي ٿو. دراصل ٻين وڳو جا تدريسي طريقا مغربي ٻولين جي نوعيت کي مدنظر رکي ڏاهيا ويا آهن، ان ڪري آهي جيئن جو تيئن سنڌي ٻولي سيکارڻ لاءِ ڪارگر نٿا ٿي سگهن. ڇو ته سنڌي رسم الخط مغربي ٻولين جي رومن خط کان بلڪل جداگانه آهي. رومن خط جي حروف تهجي ۾ ترڪيبي توڙي مفرد حالت ۾ اکرن جون مستقل صورتون قائم رهن ٿيون، جنهن ڪري انهن جي تحليل ۽ ٻيٽ آسانيءَ سان ٿي سگهي ٿي پر سنڌي الف بي ۾ لفظ جي صورت بدلبي رهي ٿي، ۽ اڳين، وچين ۽ پڇاڙيءَ واري بناوت ۾ فرق پئجي وڃي ٿو. ٻارن کي سنڌي زبان سيکارڻ لاءِ، تمام ضروري آهي ته حروف تهجي جي مڪمل نظام مان چڱيءَ ريت واقف هجي، نه ته لکڻ ۽ پڙهڻ انهن لاءِ ڏکيو ٿي پوندو. اسان جي رسم الخط جي نوعيت ئي اهڙي آهي، جو جيستائين حروف ۽ اعراب ۽ هجي جا قاعدا ٻار نه سکندو تيستائين هو پڙهڻ ۽ لکڻ جي قابل هرگز نه بڻجي سگهندو.

ان هوندي به، اها حقيقت پنهنجي جاءِ تي قائم آهي ته تهجي طريقو، افادي هوندي به جديد تعليمي اصولن جي لحاظ کان فرسوده بڻجي چڪو آهي، ڇو ته ان جي طوالت گهڻو ٿڪائيندڙ آهي. خشڪ ۽ اينگهائيندڙ پڙهائيءَ کان ٻار گهٻرائن ٿا. انڪري ان طريقي کي ساڳيءَ صورت ۾ اختيار ڪرڻ نامناسب ٿيندو. اهڙيءَ حالت ۾ اسان لاءِ نهايت ضروري آهي ته اهڙو طريقو اختيار ڪريون، جنهن ۾ ٻنهي جون خوبيون

هجن ۽ نقص ۽ دشواريون گهڻيون هجن. ائين ڪريون جو موجوده مروج طريقي يعني تهجي‌وار طريقي، ڪي‌ته جيئن‌جو تيئن اختيار ڪريون مگر درجي بدرجي ٻارن کي هجي جو استعمال به ضرور ڪرائجي، ائين ڪرڻ سان شاگرد پڙهڻ تي جلدي دسترس حاصل ڪري سگهندا.

باب ڏاھون

لکڻ

اھميت:

اکرن ۽ لفظن جي علامتن سان ڪنھن به خيال کي، ظاهر ڪرڻ واري عمل کي ٻوليءَ ۾ لکڻ چئجي ٿو. ڳالهائڻ ۽ پڙهڻ وانگر لکڻ به زبان جو ھڪ نهايت اھم پھلو آھي. ٻوليءَ جي واڌاري ۽ نشو ونما لاءِ ان کان سواءِ ٻيو ڪو به چارو ناهي. ان جو سکڻ سيکارڻ اڻ ٽر آهي. ٻوليءَ جي سکيا کانسواءِ لکڻ جا ٻيا به ڪيترائي فائدا آهن. ان سان تحريري اظهار خيال جي قابليت پيدا ٿئي ٿي. لکپڙهه جو سلسلو سرانجام ٿئي ٿو ۽ ادبي ۽ علمي ذخيري ۾ لڳاتار اضافو ٿيندو رهي ٿو. تحرير ۾ انسان جا علمي ڪارناما محفوظ رهن ٿا، جھڙيءَ طرح اسان اسلاف جي لکيل خيالن مان فائدو وٺي رهيا آھيون، اهڙيءَ طرح اسانکي به پنھنجا خيال ۽ تجربا ايندڙ نسلن تائين پھچائڻ جي ضرورت آهي. جيئن ته انساني تھذيب ۽ ترقيءَ جو بنياد صرف علم، ادب تي قائم آهي. انڪري تحرير کي به وڏي اھميت حاصل آهي. لهذا علم حاصل ڪرڻ لاءِ پڙهڻ وانگر لکڻ به تمام ضروري آهي.

ٻوليءَ جي سکيا ۾ اولين طور ڳالهائڻ سيکارڻ سڀ کان مقدم آهي ۽ ان کانپوءِ پڙهڻ سيکارڻ جو وارو اچي ٿو. لکڻ سيکارڻ جو وري ان ۾ ٽيون درجو آهي. جهڙيءَ طرح اهو ضروري آهي ته ٻار کي پڙهڻ ايستائين نه سيکاريو وڃي، جيستائين ڪيس ٻوريءَ طرح ڳالهائڻ نه اچي. اهڙيءَ ريت اهو

به ضروري آهي ته جيستائين پڙهڻ نه اچي ته تيستائين لکڻ ڏانهن قدم وڌائڻ نه کپي. ليڪن جديد تعليمي ماهر ان نتيجي تي پهتا آهن ته لساني واڌاري لاءِ بهتر اهو ٿي آهي ته پڙهڻ ۽ لکڻ جا ٻئي عمل گڏوگڏ ٿيندا رهن، ڇو ته ٻنهي کي هڪٻئي کان مدد ملي ٿي. البت شروعات ۾، پڙهڻ اڳواٽ ۽ لکڻ بعد ۾ ٿيندو، ڇو ته لکڻ لاءِ پڙهڻ اچڻ ضروري آهي. لکڻ جا ترتيبوار ٽي مرحلا ٿين ٿا.

۱- ابجد نويسي يا اکر لکڻ

۲- عبارت نويسي يعني ته سچي جملي واري تحرير لکڻ

۳- تحريري انشا يا ادبي طرز لکڻ.

۱- ابجد نويسيءَ:

۾ مفرد ۽ مرڪب اکر ۽ لفظ لکڻ سيکاريا وڃن ٿا. اکرن جو مفرد شڪليون ۽ ترڪيبي بناوتون لکڻ سيکاريون وڃن ٿيون. جن ۾ ٻه اکرا، ٽه اکرا، چار ۽ پنج اکرا لفظ ۽ سادا جملا لکڻ سيکارڻ شامل آهن.

۲- عبارت نويسيءَ:

۾ وري مسلسل ۽ مرڪب جملا ۽ عبارتون لکڻ جي مشق ڪرائي ويندي آهي. ان ۾ صاف ۽ واضح صورتخطيءَ لکڻ تي زور ڏنو ويندو آهي ۽ صحيح هجي ۽ پوري رفتار تي ڌيان ڏنو ويندو آهي. هن مرحلي تي نقل نويسي يعني ته ڪتابن تان ڏسي لکڻ، صورتخطي يعني ته بنان ڏسي لکائڻ ۽ خوش نويسيءَ يعني ته سهڻا اکر لکڻ جي مشق ڪرائي ويندي آهي.

۳- تحريري انشا:

۾ وري مضمون نگاريءَ ۽ ٻي هر ڪنهن تحرير جي مشق

ڪرائي ويندي آهي جيئن شاگردن ۾ تحريري اظهار (Written Composition) جو ڏانءُ پيدا ٿئي.

لکڻ سيکارڻ جا طريقا

پڙهڻ وانگر لکڻ جا به ٻه طريقا آهن.

١- ترڪيبي طريقو. هن جا ٽي قسم آهن.

١- الف - بي وارو طريقو

٢- مانٽيسوري طريقو

٣- پيسٽالازي طريقو

١- الف - بي وار طريقو:

هي سنڌي حروف تهجي سيکارڻ جو عام طريقو آهي، جيڪو عربي رسم الخط وارين ٻولين سيکارڻ ۾ عموماً استعمال ۾ اچي ٿو. ان طريقي ۾ الف کان وٺي ي تائين سڀئي صورتخطي سلسليوار حرفن سان سيکاري وڃي ٿي. ان کان پوءِ ٻن اکرن وارا مرڪب لفظ، پوءِ ٽه اکرا، چار اکرا ۽ پنج اکرا وغيره. لفظ سيکاريا وڃن ٿا. ان کان پوءِ جملا ۽ عبارتون ٻار کان اکايون وڃن ٿيون. هي ٻولي لکڻ سيکارڻ جو خالص ديسي طريقو آهي، جيڪو ٻوليءَ جي اکري بناوت سان ٺهڪندڙ آهي. ان ۾ ٻارن جي لاڳيتي ۽ ترتيبوار مشق ٿيئي ٿي. ان ڪري ٻار لکڻ ۾ پختو ٿي وڃي ٿو ۽ ڪيس هجي ۽ املا ڪرڻ ۾ ڏکيائي نٿي ٿئي. ليڪن ان جا ڪيترا نقص به بيان ڪيا ويا آهن، جيئن هي طريقو ڏکو ٿئي ٿو ۽ ٻارن کي گهڻو وقت لڳي وڃي ٿو. ان ۾ نامعلوم کان معلوم تائين قدم کنيو پوي ٿو، جيڪو صريحاً تعليمي اصولن جي خلاف آهي. هي طريقو غير نفسياتي به آهي ۽ شروعات ۾ اهو ٻي متعصف نڪتي ٿو.

٢- مانٽيسوري طريقو:

هي طريقو اٽليءَ جي ميڊم مانٽيسوري معذور ٻارن جي تعليم لاءِ استعمال ڪيو. جن ٻارن کي ٻڌڻ يا ڏسڻ جي عضون ۾ ڪو نقص آهي، ته هو ڇهڻ جي حواس کان گهڻي ۾ گهڻو ڪم وٺي، پڙهڻ لکڻ جي قابل بڻجي وڃن، پر پوءِ هي طريقو يورپ ۾ ايترو ته مقبول ٿيو، جو عام ٻارن جي تعليم لاءِ به ان کي ڪاميابيءَ سان ڪتب آندو ويو. هن ۾ تحرير سيکارڻ لاءِ ننڍين ڪاٺين مان اکر جوڙيا آهن، جن تي آڱريون گهمائي ٻار اکر لکڻ سکي وٺن ٿا. هي طريقو رومن الفابيٽ وارين ٻولين سيکارڻ لاءِ بلاشڪ ڪارائتو ٿي سگهي ٿو، ڇو ته انهن جي حرفن ۾ مفرد ۽ ترڪيبي شڪليت ۾ ڪو به تفاوت ناهي. ليڪن سنڌي ٻوليءَ جي صورت ۾ هي طريقو نامناسب آهي، ڇوته لفظن بڻائڻ وقت حرف ساڳي شڪل ۾ نٿا رهن. هي طريقو محنت طلب ۽ مهانگو به آهي.

٣- پيسٽالازي طريقو:

هي طريقو مغربي مفڪر پيسٽالازي ايجاد ڪيو هو. هن رومن اکرن کي وڌيڪ ٽڪرن ۾ ورهائي، صورتخطي سکڻ لاءِ سهنجائيءَ جو اصول ڳولي ڪڍيو. هن ۾ ٻارن کي سڌيون ليڪن ۽ آڏيون ليڪن ڪڍڻ جي مشق ڪرائي وڃي ٿي. جنهن ۾ چورس، گول ۽ اڌ گول شامل آهن. انهن جي سکڻ کان پوءِ ٻارن جو اکرن لکڻ تي جلدي هٿ وريو وڃي. هن طريقي جون ڪيتريون ئي خوبيون ڳڻايون وڃن ٿيون. ان ۾ لکڻ جي عضون کي آزاديءَ سان حرڪت ڪرڻ جي ڪافي مشق ملي وڃي ٿي ۽ اکرن جون شڪليون آسانيءَ سان سمجهه ۾ اچي وڃن ٿيون. ٻار ٿوري محنت کان اکرن کي صحيح

بيهڪ سان لکي وڃن ٿا. هي طريقو "راند راند ۾ تعليم" جي اصول مطابق آهي. هن طريقي کي ٿوري بدل سدل سان سنڌي لکڻ سيکارڻ لاءِ استعمال ڪري سگهجي ٿو. سنڌي اکرن جي شڪلين لاءِ ٻارن کي سڌين ليڪن، اڀين ليڪن آڏين ليڪن، اڌ دائري واري ليڪ گول نقطن وغيره جي مشق ڪرائي وڃي، انهن کان پوءِ ليڪن ۽ نقطن کي جوڙي اکر ٺاهڻ سيکارڻ ڏانهن قدم کڻيو وڃي. بهرحال هن طريقي ۾ وقت زياده صرف ٿئي ٿو. سنڌي ٻوليءَ جي نسخي خط لاءِ هي طريقو ڪارگر ٿي سگهي ٿو، ليڪن پوريءَ طور ان کي اختيار ڪرڻ ماحول مطابق اڻ موافق آهي.

سنڌي لکڻ سيکارڻ لاءِ موزون طريقو

جيڪو طريقو پڙهڻ سيکارڻ لاءِ استعمال ڪيو وڃي، صرف اهو ئي طريقو لکڻ سيکارڻ ۾ به ڪارگر ثابت ٿيندو. ڇو ته ان طرح ٻنهي عملن ۾ يڪسانيت رهندي ۽ پڙهڻ ۽ لکڻ جا ٻئي عمل گڏ ۾ هلي سگهندا. هن کان اڳ پڙهڻ سيکارڻ جي سلسلي ۾ اهو ٻڌايو ويو آهي ته ٻارن کي تهجي طريقي سان روشناس ڪرائڻ کان اڳ تمهيدي طور ٻن وکن جو طريقو اختيار ڪرڻ، ان ڪري موزون رهي ٿو، جو ان ۾ معلوم کان نامعلوم ڏانهن قدم وڌائڻ واري شرط پوري ٿي وڃي ٿي ۽ ساڳي وات لکڻ سيکارڻ ۾ اختيار ڪرڻ گهرجي. الف - بي واري ترڪيبي طريقو، سنڌي ٻولي لکڻ سيکارڻ لاءِ بنيادي حيثيت رکي ٿو، ليڪن شروعات "ڏسو ۽ لکو" جي اصول سان ٿيڻ گهرجي، جيئن تهجي طريقي واري ذهني ٿڪاوٽ طوالت ۽ غير دلچسپيءَ جو ازالو ٿي سگهي. لکڻ سکڻ جي ان گڏيل يا مخلوط طريقي کي هيٺين انداز سان اختيار ڪرڻ مناسب ٿيندو.

١- ليڪن ۽ نقطن ڏاهڻ لاءِ، هٿ ۽ قلم کي مناسب چرپر ڏيارڻ لاءِ مشق.

٢- ڏسو ۽ لکو جي طرز تي ڪن اهڙن لفظن جو نقل، جن جا اکر ترڪيب ۾ جدا جدا هجن. مثلاً وات، ڏر، ٻوڙ، دوا، وغيره.

٣- جدا جدا اکرن جي سڃي شڪل ڏاهڻ جي مشق.

٤- مختلف اکرن جا مٿيان حلقا ڏاهڻ جي مشق.

٥- ٻه اکرا، ٽه اکرا، چار اکري لفظ بنائڻ جي مشق.

٦- جملن لکڻ جن مشق.

شروعات ۾، قلم سان پٽيءَ تي، ڪاٺيءَ سان زمين يا ريتيءَ تي چاڪ سان بورڊ تي، پين سان سليٽ تي ۽ پينسل سان ڪاغذ تي ليڪن ڪيڻ جي مشق ڪرائي وڃي ته مفيد ٿيندو. ٻار انهيءَ قسم جي ڪم ۾ تمام گهڻي دلچسپي وٺن ٿا سنڌي لکڻ سيکارڻ ۾ هيٺين بنيادي چرپر جي مشق جي ضرورت پوي ٿي، ان جي بناوت اکري شڪلين جي جدا جدا جزن مطابق آهي.

١- سڌيون عمودي ليڪون - مٿي کان هيٺ ۽ هيٺ کان مٿي. (مثال ا، گا)

٢- سڌيون افقي ليڪون - ساڄي کان کاٻي ——
(مثال ب - ت - ث)

٣- نيم دائري واريون ليڪون - ساڄي کان کاٻي ۽ کاٻي کان ساڄي
(مثال ن - ع - ڪ - چ)

٤- چوٿ دائري واريون ليڪون -
(مثال و - ر - ڙ - ذ)

٥- سڌيون گولائي مائل ليڪون - ص

(مثال ط - ظ - ص - ض)

٦- آڏيون ليڪون: (مثال د ڌ ڏ)

٧- گول نقطي واري حرڪت -

(مثال ف - ث)

جڏهن ليڪن ۽ نقطن جي مشق ٿي وڃي ته پوءِ ڏسو ۽ لکو جي طريقي تي پڙهيل لفظن جو نقل ڪرايو وڃي. پهرين اهڙا ته آسان لفظ لکايا وڃن، جن جا ترڪيبي اکر جدا جدا هجن. ٿورن لفظن جي مشق کان پوءِ تحليلي طريقي کان ٻارن جو ڌيان لفظن جي ترڪيبي اکرن ڏانهن ڇڪايو وڃي. ۽ اکرن کي جدا جدا اعرابن سان لکائي مجموعي طور حروف تهجي جي مشق ڪرائي وڃي.

سهڻن اکرن مان ماڻهوءَ جي نکريل شخصيت جو اظهار ٿئي ٿو. هڪ پراڻو مقولو آهي ته سهڻا اکر به انسان جي ايماني صفت ۾ شامل آهن. سنڌيءَ جو ماهر تعليم علامه دائود پوٽو اکرن جي سهڻائيءَ جي گهڻي تلقين ڪندو هو ۽ سندس چوڻ هو ته سهڻا اکر ”اڌ علم“ آهن، صورتخطي لکڻ مان صرف اکر لکڻ مقصود ناهي، بلڪ تحرير جي سڌائي ۽ سهڻائي به ساڳي ربط درڪار اهي.

صف ۽ سهڻا اکر ۽ خوش خطي سيکارڻ لاءِ استاد کي گهرجي ته هر اکر کي بورڊ تي نمايان ۽ صف لکي ڏيکاري، هر حزي ۾ چاڪ جي چرپر ڏانهن ٻارن جو توجه ڇڪائي ۽ پوءِ شاگردن کي چوي ته هو ڪاغذ، پٽيءَ يا سليٽ تي نقل ڪن. مشق ني لکيل اکرن يا دفتريءَ جي ٽڪرن مان ڪتريل اکرن تي قلم گهمائڻ سان به مشق ۾ مدد ملي ٿي. استاد کي گهرجي ته سهڻي صورتخطي سيکارڻ لاءِ شاگردن جي

انفرادي چر پر ڌانهن ڏيان ڏئي ۽ اصلاح لاءِ قدم کڻي. غلط اکرن جي سامهون صحيح اکر لکي يا غلط اکرن جي مٿان قلم گهمائي ان جا صحيح نشان ظاهر ڪري. اجتماعي خامين جي اصلاح بورڊ تي ڪري، جيئن سڀ شاگرد ڏسن. اکرن جي جدا جدا صورت واري مشق مڪمل ٿئي ته پوءِ ساڳيءَ ريت ٻارن کي گڏيل اکرن وارين صورتن جي مشق ڪرائجي ۽ ابتدائي، درمياني ۽ آخري بناوت ڏانهن ڌيان ڇڪائجي. اهڙيءَ طرح اکرن جي ترڪيبي بناوت ۽ لفظن لکڻ جي مشق گڏوگڏ هلندي رهي. ان کان پوءِ عبارت نويسي شروع ڪرڻ گهرجي. سٺن اکرن لکڻ لاءِ اول ڪلاس ۾ شاگردن جي انفرادي توڙي اجتماعي سکيا جي ضرورت پوي ٿي، جنهن کان پوءِ مشق جي ڪاپين جو استعمال ڪرائڻ به ضروري آهي، جيئن ٻارن جي هٿن ۾ لکڻ جي صفائي ۽ پختگي پيدا ٿئي.

باب ڏهون

سکيا جون امدادي شيون

اهي شيون، جيڪي استاد کي سبق پاڙهڻ ۾ مدد ڪن ٿيون، تن کي تعليم ۽ سکيا جي ٻوليءَ ۾ "سمعي ۽ بصري امداد" Audio Visual Aids چئو ويندو آهي.

قدرت انسان کي زندگي بسر ڪرڻ واسطي، جيڪي ظاهري قوتون عطا ڪيون آهن، تن ۾ ڏسڻ، ٻڌڻ، ڇهڻ، چکڻ ۽ سونگهڻ جا پنج حواس شامل آهن، آڳاٽن يوناني ڏاهن ۽ مسلمان اڪابرن ان "پنج حواسي" طاقتن کي بجا طور تي علم جو دروازو ڪوٺيو آهي. جيتري به تعليم حاصل ڪئي وڃي ٿي، اها انهن پنجن ئي حواسن جي ذريعي حاصل ٿئي ٿي. هڪڙو سٺو استاد سبق کي مؤثر بنائڻ جي ڪوشش وقت، اهو ڏسندو آهي ته شاگرد پنهنجي پنجن ئي حواسن کان مدد وٺي.

عموماً تعليمي سکيا دوران يا مڪتب جي ماحول ۾ ٻڌڻ ۽ ٻڌائڻ جو عمل مرڪزي حيثيت رکي ٿو. انسان جي تعليمي ماحول ۾ استاد گهڻو ڪري رڳو ٻڌائڻ تي انحصار ڪندو آهي ۽ ان جي ذريعي سبق سيکارڻ جو عمل جاري رکندو آهي ۽ اهڙيءَ طرح سان شاگرد پنهنجي ٻڌڻ جي حس کي ڪم آڻي سبق ياد ڪندو آهي، پر تعليمي سکيا ۾ ٻڌڻ جي قوت کان سواءِ ڏسڻ جي قوت کي به ساڳي اهميت حاصل آهي.

اسين ٻيروني دنيا جو علم، ڏسڻ جي حواس ذريعي پرايون ٿا، جنهن کي علمي اصطلاح ۾ "بينائي جي سکيا" يا بصري

قوت چوڻ مناسب ٿيندو نفسيات جي ماهرن جو چوڻ آهي ته انسان پنهنجي معلومات جو ٨٠ في سيڪڙو اکين جي ذريعي حاصل ڪري ٿو. عام ادبي مضمون هجي يا ڪو سماجي موضوع هجي يا سائنس جي عملي تحصيل هجي، مشاهدي جي ڪارسازي هر هنڌ نظرايندي. انهيءَ ڪري انگريزيءَ ۾ عام چوڻي آهي Seeing is Believing يعني ته اکين سان ڏٺل شيءِ تي اعتبار ٿيندو آهي.

فارسيءَ ۾ به هڪ پهاڪو آهي ته "شنيده ڪه بوده مانند ديده" جنهنجو مطلب آهي ته ٻڌل ڳالهه، ڏٺل ڳالهه جي برابر ٿي نه ٿي سگهي. اهڙيءَ طرح سنڌيءَ ۾ به ڏاهن جو قول آهي ته "اکين کي سدائين چڱيءَ طرح ڪم آڻ گهرجي" يعني ته ڏسڻ وائسڻ پرائڻ جي برابر آهي. چڱيءَ ريت ڏسڻ سان شين جو اپياس ٿئي ٿو ۽ انسان جي علم ۾ واڌارو ٿئي ٿو ۽ ساڳي وقت انسان ان مان لطف به ماڻي ٿو.

سکيا يا تدريس دوران بصري امدادي شين جو استعمال ڪو نئون طريقو ناهي. تدريس ۽ تعليم جي تاريخ، ان ڳالهه جي شاهد آهي ته قديم زماني ۾ به سڀ استادن پنهنجي سبق دوران ڪن شين جو استعمال ڪيو آهي، پر هاڻوڪي دور ۾ انهن جو استعمال گهڻو موثر طريقي ۽ باقاعدگيءَ سان انجام ڏنو وڃي ٿو. خاص ڪري گذريل عالمگير جنگ ۾ بصري امداد جي هڪ وسيلي فلم بينيءَ سان، فوجين کي گهڻي تيزي ۽ ڪاميابيءَ سان تعليم ڏني وئي، جيڪا نهايت ڪارگر ثابت ٿي.

سبق سيکارڻ وقت بصري امداد جو استعمال اشد ضروري آهي ڇو ته انهن شين مان ڇو، ڪيئن، ڪڏهن، ڪٿي؟ جهڙا جواب شاگردن کي آسانيءَ سان ملي ويندا آهن، جنهن ڪري سکيا فائديمند بڻجي ويندي آهي. تعليمي ماهرن روزمره جي

سکيا ۾، جن امدادي شين تي زور ڏنو آهي، تن ۾ ماڊل، چارٽ تصويرون ۽ فلمون وغيره اچي وڃن ٿيون. امدادي شين جي ذريعي ڏنل معلومات هڪ ته شاگردن کي جلدي ۾ ذهن نشين ٿي وڃي ٿي، ٻيو ته اها معلومات هو گهڻي عرصي تائين ياد رکي سگهن ٿا. تعليمي سکيا جي ان طريقي سان وقت جي بچت ٿئي ٿي ۽ ان کان سواءِ عملي سبق دوران شاگردن جو ڌيان پڙهائي ۾ ڏانهن هوندو آهي ۽ هو سمورو وقت ان ۾ دلچسپي وٺندا آهن.

استاد جي ڪلهن تي گهڻن ڪمن جو بار پيل هوندو آهي، انڪري هن کي مقـــرر وقفي اندر، گهڻن ڪمن جي پورائي ڪرڻ ۾ ٽائيم جي قلت محسوس ٿيندي آهي. سندس فرض ۾ مکيه ڳالهه اها لڪي ويندي آهي ته، استاد شاگردن کي معلومات حاصل ڪرڻ، سمجهڻ، ياد رکڻ ۽ ضرورت جي وقت پراپل علم کي استعمال ۾ آڻڻ جي لائق بنائي سگهي.

عام طور ڏٺو ويو آهي ته، استاد صرف لفظن وسيلي ئي پنهنجن خيالن کي منتقل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن، جنهن جي ڪري تدريسي عمل ۾ شاگردن جي صرف هڪڙي حس يعني ته سماعت جي قوت حرڪت ۾ اچي سگهندي آهي، مگر سبق هلندي ڪيترا اهڙا مرحلا اچن ٿا، جن تي بصري شين جو استعمال اڻ ٽر بنجو پوي. اُئين چوڻ مان اها مراد ناهي ته ڪو ”امدادي شيون“ استاد جي جڳهه والارين ٿيون، بلڪ اهي شيون استاد جي ڪم کي نسبتاً آسان بنائي ڇڏين ٿيون ۽ ٿورڙي وقت اندر گهڻي حاصلات ۾ مددگار ثابت ٿين ٿيون.

بصري امدادي شين جا هيٺيان قسم عموماً تدريس دوران استعمال ۾ اچن ٿا:

١- جنسي شيون:

سکيا ۾ آيل اصل شيءِ، جهڙو طوطو، ٻوٽو، ميوو يا ڪاٻه ٻي جنسي شيءِ.

٢- ماڊل:

اصل شيءِ ميسر ٿي نه سگهي ته ان صورت ۾ "ماڊل" سڀ کان بهتر امدادي شيءِ تصور ڪيو وڃي ٿو. ماڊل اصل شيءِ کان ننڍو وڏو يا ان جي برابر ٿي سگهي ٿو، مگر ماڊل جي نشانن ۽ سنڌن مان اصل شيءِ جي قد بت ۽ ان جي عضون وغيره جو اندازو ٿي وڃي ٿو.

٣- تصويرون ۽ آلبم:

سکيا ۾ آيل شيءِ جي تصوير پيش ڪري سگهجي ٿي جنهن سان به سبق جي سکيا دلچسپ ۽ ڪارگر بڻجي سگهي ٿي. ان ۾ هٿ سان ٺاهيل تصوير يا فوٽوگراف، يا ته متحرڪ ۽ غير متحرڪ فلمون اچي وڃن ٿيون. اهي بصري امدادون اصل شين يا ماڊلن کان بهتر ڪم ڏين ٿيون.

٤- چارٽ ۽ تشبيهي تصويرون، جن ۾ مختلف نمونن جا گراف شامل هوندا آهن. انهن جي مدد سان سبق جي مختلف پهلوئن کي نهايت آسانيءَ سان واضح ڪري سگهجي ٿو.

مٿي ذڪر ڪيل شين ۾ ڪاٻه مڪمل امداد ڪانه هوندي آهي. هڪ سمجهدار استاد پنهنجي سبق جي مواد جي مدنظر، ضرورتن مطابق گڏي سڏي انهن جو استعمال ڪندو آهي. امدادي شين وسيلي شاگردن جي ذهن ۾ هڪ خيالي شڪل ٺهي وڃي ٿي، دراصل تعليم جو به اهوئي بنياد آهي، جو ته زباني يا تحريري لفظ ان وقت تائين بي معنيٰ ثابت ٿين ٿا، جيستائين شاگردن جي ذهن ۾ ڪاٻه شڪل نٿا

ويهارين انڪري بصري امداد زباني يا تحريري هدايت کان وڌيڪ مفيد ثئي ٿي.

سمعي بصري امدادي شين جا چند فائدا:

١- امدادي شيون شاگردن جي ذهنن کي سبق ڏانهن توجهه ڏيارڻ ۾ مددگار ثابت ٿين ٿيون.

سبق صرف تڏهن ڪامياب ٿين ٿا، جڏهن شاگرد پوريءَ طرح سان ان طرف متوجه ٿين ۽ سندن ڌيان ڇڪي وٺڻ ۾ امدادي شيون بي حد ڪارگر ثابت ٿيون آهن. محض ڏلهـي زباني سکيا شاگـردن ۾ بيزاري پيدا ڪرڻو چـڏي ۽ اهڙي احساس کي ختم ڪرڻ لاءِ بصري امدادي شيءِ نهايت ڪارگر اوازر آهي، ڇو ته اهو هڪ نفسياتي اصول آهي ته شاگردن جو ذهن فقط انهيءَ شيءِ ڏانهن جلديءَ ۾ متوجه ثئي ٿو، جنهن کي سندن اکيون ڏسي رهيون هجن.

٢- بصري امداد جي وسيلي شاگردن جي ذهنن ۾ حاصل ڪيل معلومات محفوظ ٿي وڃي ٿي.

جيڪي ڪجهه اسين صرف ٻڌون ٿا، اهو گهڻي ڀاڱي جلد ۾ ئي وساري ڇڏيون ٿا ۽ ٻڌل ڳالهه وري ٻيهر ساڳي صفائيءَ سان دهرائي نٿا سگهون. ان جي برعکس، جيڪي ڪجهه ڏسون ٿا، تنهن جو اثر، ذهن تي دير تائين قائم رهي ٿو ۽ اسين ڏٺل شيءِ کي گهڻي صحت سان بيان ڪري سگهون ٿا. شاگرد به ماڊل ڏسڻ کان پوءِ ان کي زياده چٽائي ۽ صفائيءَ سان بيان ڪري سگهن ٿا، ڇو ته ڏسڻ وقت شاگردن جـي ذهن تي ان جو نقش چٽجي وڃي ٿو ۽ وقت به وقت ضرورت مهل ساڳيو ئي نقش سندن ذهن ۾ ابري اچي ٿو ۽ هو آسانيءَ سان ساڳي معلومات کي دوباره دهرائي سگهن ٿا.

۳- بصري امداد، خاص طور هڪ ڪلاس جي حالت ۾ ڀاڻ گهڻو فائديمند ثابت ٿئي ٿي. استاد ڪنهن به زير تدريس يا سکيا واري موضوع کي، ان جي وسيلي هڪ وقت اندر سڀني شاگردن ۾ صحيح ۽ واضح تصور پيدا ڪري سگهي ٿو. نه ته ڀڃايل شيءِ بابت عموماً ائين ٿيندو آهي ته هر شاگرد جي ذهن ۾ ان بابت جدا جدا خيال ويهي رهندو آهي، "مٺي هاٿيءَ سڀن مامرو اڇي پيو اندن" وارو مثال انهيءَ ڳالهه تي پوريءَ طرح ٺهڪي اچي ٿو. پر جڏهن ڪلاس ۾ شاگردن اڳيان بيان ڪرڻ وقت، اصل شيءِ جو ماڊل يا تصوير پيش ڪجي، ته هر ڪنهن شاگرد جي ذهن ۾ يڪسان تصور ويهندو.

بصري امدادي شيون:

اسان وٽ ڪلاسن ۾ ماڊل، نقشا، منظر، تصويرون ۽ چارٽ وغيره عام طور استعمال ۾ اچن ٿا، پر سڌريل ۽ ترقي يافته ملڪن ۾ پڙهائي جي امدادي شين ۾ ڪيتراني سائنسي آلات ميسر ڪري ڏنا وڃن ٿا، جن ۾ اسٽيريو گراف، سلائيڊ، فلم اسٽرپ ۽ متحرڪ فلمون شامل آهن.

سڀني امدادي شين جو مقصد ' صرف اهو آهي ته جيئن تعليم جي عملي زندگيءَ سان ويجهي نسبت قائم رهي. هر ڪنهن سبق ۾ دلچسپي لازمي جزو ٿيندي آهي، جيڪا انهن امدادي شين جي استعمال سان از خود پيدا ٿئي ٿي. شاگرد جي پنهنجي مشاهدي ۽ تجربي ۾ آيل ڳالهه، سندن ذهن ۾ گهر ڪري ويهي ٿي.

جيڪو سبق بصري امداد کان سواءِ پاڙهيو ويندو، اهو ايترو نتيجي خيز ڪونه ٿيندو ۽ ان جي افادي حيثيت تمام گهٽجي ويندي امدادي وسيلي سان ڏنل تعليم تجرباتي ۽ عملي ٿئي ٿي.

سياهه تختو يا ڪارو بورڊ (Black Board)

استاد، تحريري هدايت لاءِ ڪلاسن ۾ سياهه تختو عام طور استعمال ڪندا آهن. اسانوٽ انکي عموماً صرف ”بورڊ“ چئو ۽ سمجهيو ويندو آهي. اهو ڪارو بورڊ، جنسي طور ڪابه امدادي شيءِ ناهي، پر استاد ان جي مدد سان گهڻيون ٻيون امدادي شيون پيش ڪري سگهي ٿو. دراصل بورڊ تدريسي سکيا ۾ هڪ نهايت ئي ضروري شيءِ جي حيثيت رکي ٿو.

هڪڙو قول آهي ته ”اهو استاد، جيڪو ڪارو بورڊ استعمال ۾ نٿو آڻي، انکي اوهانجي دل جيڪي چاهي سو چئو، مگر ڪيس هڪ استاد هرگز تسليم نٿا ڪري سگهون“ ۽ اها ڳالهه بلڪل درست ٿئي ٿي. ڇو ته استاد جو ڪم ٿي آهي نت نئين معلومات ٻارن اڳيان پيش ڪرڻ، جيئن هو ان کي سمجهي سگهن. جيڪو استاد رڳو تقرير جي مدد سان سبق پاڙهي ٿو، اها سندس سستي ۽ ناتجربيڪاري ليکي ويندي.

سبق جا ڪي پهلو، جيڪي محض زباني لفظن سان واضح ٿي نٿا سگهن يا تصويرن سان به ڪي ڳالهيون ظاهر ٿيڻ کان رهجي وڃن ٿيون، ته اهڙي حالت ۾ هڪ سٺو استاد بورڊ کي استعمال ۾ آڻي، انهيءَ جي تلافي بروقت ڪري ڇڏي. هو بورڊ ۾ ئي خاڪو ٺاهي يا تحرير ڪري شاگردن تي آسانيءَ سان پوشيده نڪتا ظاهر ڪري ڇڏي ٿو. مطلب ته امدادي شين جي استعمال ۽ سبق جي زباني سکيا دوران وقت به وقت بورڊ ئي هڪ واحد شيءِ آهي، جنهن کي استاد مختلف نمونن سان ڪم ۾ آڻي، عملي سبق جي مختلف جزن ۾ هڪ قسم جو ڳانڍاپو پيدا ڪري ٿو.

ماڻل:

جنسي شين کان پوءِ، سڀ کان بهتر بصري امداد، هڪ

ماڊل ٺهي ٿو. معصوم ٻار جڏهن ڪجهه سمجهه ڀريا ٿين ٿا، تڏهن ڪانوڻي، هو ڪيترن رانديڪن سان دل وندرائيندا رهن ٿا. جن ۾ اٺ، گهوڙو، هاٿي، موٽر، هوائي جهاز وغيره اچي وڃن ٿا. اهي رانديڪن جي شڪل ۾ ماڊل ئي هوندا آهن. ننڍپڻ کان ئي ٻار اهڙين شين کي اصل جي برابر ڪري سمجهندا آهن. انڪري استاد جڏهن سبق دوران ماڊل پيش ڪري ٿو ته شاگردن جي ذهن ۾ آسانيءَ سان اصل شيءِ جو تصور ويهجو وڃي. اهڙيءَ طرح استاد ان مان پورو پورو فائدو حاصل ڪري ٿو.

بعضي ائين به ٿيندو آهي ته اصل شيءِ جهڪا سمجهائڻي هوندي آهي، سا تمام ننڍڙي ٿيندي آهي. جيئن ته ماکيءَ جي مک ۽ مڇر وغيره، جنهن جو سڄو ڪلاس چڱيءَ طرح مشاهدو نٿو ڪري سگهي. اهڙي صورتحال ۾ "ماڊل" مناسب امدادي شيءِ آهي، جنهن کي ڪلاس جو هر شاگرد پنهنجي جاءِ تي ويهي به جانچي سگهي ٿو. ننڍڙن جيتن جا ماڊل ڪيتري به وڏي سائيز جا ٺهي سگهن ٿا.

اهڙيءَ طرح ڪي اصل شيون، تمام وڏيون هونديون آهن، جن کي ڪلاس ۾ آڻڻ ناممڪن آهي. اهڙي حالت ۾ صرف ماڊل ڪارگر ٿئي ٿو. جيڪڏهن ڪنهن شيءِ جي اندروني بناوت ڏيکارڻي آهي ته پوءِ اصل شيءِ جي تشريح ڪرڻ مشڪل بڻجو پوي، پر اهڙا ماڊل به پيش ڪري سگهجن ٿا، جن جي مختلف حصن کي آسانيءَ سان علحده ڪري وري دوباره جوڙي سگهجي ٿو ۽ اهڙيءَ طرح اندروني ڀاڱن جي تشريح به سولائيءَ سان ڪري سگهجي ٿي، مثال طور دل ۽ ڦڦڙن جي بناوت وغيره. بعض ماڊل شاگردن کان ٺهرائي سگهجن ٿا، جيڪي پنهنجي پسگردائيءَ جي ماحول مان موادگڏ ڪري

انکي اصل شيء مطابق ڏاهڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. اهڙيءَ طرح شاگردن جو مشاهدو به تيز ٿئي ٿو ۽ هو عملي ڪم ڏانهن به راغب ٿين ٿا.

آلبم:

ڪنهن هڪڙي ئي موضوع تي تصويرن کي گڏ ڪري آلبم تيار ڪيو ويندو آهي، انهيءَ ڪري آلبم کي ”تصويري آڪائي“ به چيو ويندو آهي. اخبارون، رسالا ۽ اشتهاري لٽريچر گهڻن ئي سٺين تصويرن سان ڀريو پيو آهي. شاگردن کي جيڪڏهن ڪو صاف ۽ سولو موضوع ڏنو ويندو ته هو پنهنجو پنهنجو آلبم پاڻ تيار ڪري وٺندا. مثلاً آمدرفت جا ذريعا، پاڪستان جون تاريخي جايون، زرعي پيداوار، هارپ جا اوزار يا هاريءَ جا ڪم، پالتو جانور وغيره اهڙا ڪيئي موضوع آهن، جن جا سليقي سان لڳيتن تصويرن ذريعي آلبم ٺهي سگهن ٿا.

چارٽ:

مختلف قسمن جا چارٽ بازار مان ٺهيل ڏڪيل به ملي سگهن ٿا، پر ڪنهن موضوع بابت معلومات جو چارٽ، شاگرد جيڪڏهن پاڻ تيار ڪندا ته زياده مفيد رهندو. چارٽ ۾ هڪئي شيء جا مختلف زواين کان خاڪا به بنايا ويندا آهن. چارٽ جي تياريءَ ۾ استاد جي رهبري ضروري آهي. چارٽ تيار ڪرڻ لاءِ ٿلهو ڪاغذ، دفتريءَ جو پاڻو، رنگين پينسلون ۽ خاص قسم جا قلم مارڪر وغيره ڪم اچن ٿا.

تصويرون يا فوٽوگراف:

رنگين ۽ ساديون تصويرون بازار مان به ملي سگهن ٿيون، رسالن ۽ اخبارن مان به ڪتري آڻي سگهجن ٿيون. ڪي قابل استاد ته پينسل سان ليڪيل تصويرون پاڻ به ٺاهي آڻيندا

آهن. تصويرن جي ذريعي دور دراز مقامي ۽ بعض اڻ دستياب شين کي شاگردن جي سامهون آسانيءَ سان پيش ڪري سگهجي ٿو. رنگين ۽ سهڻيون تصويرون شاگردن جي تصور جو آماجگاهه بڻجي وڃن ٿيون ۽ سبق سمجهائڻ ۾ استاد کي تمام گهڻي آساني ٿئي ٿي. ٿوري ڪوشش سان، مختلف ملڪن جي سفارتخانن مان به چيپل مواد حاصل ڪري سگهجي ٿو، جنهن ۾ جدا جدا ملڪن جي جاگرافيائي ۽ سائنسي اهميت جون تصويرون هونديون آهن.

اسٽيريوگراف Stereograph

ترقي يافته ملڪن ۾ ان جو استعمال به تعليم جي امدادي شين ۾ شامل آهي، پر في الحال هتي انجو استعمال ناممڪن آهي، ڇو ته ان تي وڏي رقم خرچ ٿئي ٿي. ان جي رواجي طور استعمال ۾ گهڻيئي رنڊڪون پيش اچن ٿيون. انکي چالو ڪرڻ ۾ هڪ دستي مشين استعمال ۾ آندي وڃي ٿي، جيڪا ڪافي قيمتي آهي. پر هو ته هڪ وقت صرف هڪ شاگرد ان مان ڏسي سگهي ٿو. هن قسم جي تصويرن ۾ اها خوبي آهي، جو اهي ٽن رخن کان نظر اچن ٿيون. پر هو ڪنهن به ذريعي ۾ بيڪ وقت گهڻن زاوين کان هڪڙي شيءِ جو مشاهدو ڪرڻ ناممڪن آهي.

سلائيڊ:

هي ننڍڙي سائيز جي شيشن تي ڌهل تصويرون ٿينديون آهن، جن کي پروجيڪٽر مشين سان پردي تي ڏيکاريو ويندو آهي. تعليمي سکيا جي امدادي شين ۾ سلائيڊ کان به ڪم ورتو ويندو آهي. جن اسڪولن ۾ بجلي آهي، انهن ۾ ٿوري خرچ سان انهن جو انتظام ٿي سگهي ٿو. بشرطيڪ انتظاميه

اهڙي معاونت ڪري. تعليمي مقصد جون ڪيتريون ئي سلائيڊ تصويرون ٻاهرين ملڪن کان تعليمي امداد ۾ ملنديون رهنديون آهن.

فلم اسٽرپ:

هڪ جديد امدادي ذريعو آهي، جنهن کي سڌريل ملڪن جي تعليمي نظام ۾ اختيار ڪيو ويو آهي. هن ۾ سبق متعلق ضروري تصويرون، فلمن جي ننڍڙن ٽڪرن ۾ محفوظ هونديون آهن، جن کي سلائيڊ پروجيڪٽر سان سڄي ڪلاس کي ڏيکاريو ويندو آهي. ٻاهرين ملڪن مان تعليمي مقصد لاءِ جيڪي فلمون اچن ٿيون، اهي غير ملڪي ماحول جون تصويرون هونديون آهن، جيڪي اسانجي تعليم ۾ مددگار ثابت ٿي نٿيون سگهن. هتي جي نصابي سبقن لاءِ مواد جي مناسبت سان نيون فلمون تيار ڪرڻيون پونديون. اسٽيريو گراف، سلائيڊ ۽ فلم اسٽرپ به هڪڙي قسم جون غير متحرڪ تصويرون آهن، پر اهي متحرڪ فلمن کان به بهتر امدادي ذريعو تسليم ڪيون وڃن ٿيون، ڇو ته استاد انهن کي پنهنجي ضرورت مطابق جيتري دير چاهي شاگردن جي سامهون رکي سگهجي ٿو.

متحرڪ فلمون:

فلمن کي سکيا جي امدادي شين ۾ وڏو مقام حاصل آهي. انسان جي زندگي مختصر ٿئي ٿي. اهو ناممڪن آهي ته جيڪي ڪجهه چاهيون يا سکڻ گهرون ٿا سو اسين پنهنجي اکين سان به ڏسون ۽ ساڳي حال ۾ رهي آزمودو پرايون. انڪري براه راست ڏسڻ بدران، اسين ڪنهن اڻ سڌي رستي اختيار ڪرڻ تي مجبور آهيون ۽ متحرڪ فلمون هڪ بهترين امدادي وسيلو آهي، جنهن جي ذريعي دنيا جي ڪهڙي به ڪنڊ ڪڙڇ کي ڏسي سگهون ٿا ۽ حال کان ماضيءَ جي دور ۾ بنا ڪنهن

دير جي پهچي وڃون ٿا. اگرچ اسان سر ايڊ منڊ هلاريءَ سان هماليه جي ايورسٽ چوٽيءَ تي چڙهائي ڪانه ڪئي هئي. نڪو وري ايڊمرل برڊ سان گڏجي اتر قطب ويا هئاسون، نڪو ڪو افريقا جي گهاٽن جهنگلن ۾ اسين پهتا هئاسون، پر فلمن جي وسيلي انهن مهمن جا حالات تمام آسانيءَ سان ڏسي سگهون ٿا.

فلمن جا فائدا هيٺيان آهن:

١- جانورن ۽ پکين جي اڻ لکي ۽ معمولي چرپر به، جيڪا اسين هوندي به هوند چڱيءَ طرح نٿا ڏسي سگهون. سا چٽيءَ طرح نظر اچي ٿي. مثلاً نانگن جو سرڻ، مڇين جو ترڻ ۽ پکين جون عجيب و غريب هلتون وغيره.

٢- متحرڪ فلمن ذريعي وقت جي رفتار کي قابوءَ ۾ رکي سگهجي ٿو. يعني ته هڪ تيز رفتار شيءِ جي چرپر کي به آهستي هلائي Slow Motion ۾ ڏيکاري سگهجي ٿو.

مثال طور هڪ تيز ڊوڙندڙ يا ٽپندڙ جا قدم ڪهڙيءَ طرح کڄن ٿا ۽ ٽپ ڏيڻ لاءِ هو ڪهڙي نموني سان قدم کڻي ٿو. ان جو مشاهدو ڪرڻ تمام مشڪل آهي، پر فلم ذريعي اهو آهستي هلائي هرهڪ وک جو مشاهدو ڪرائي سگهجي ٿو. اهڙيءَ طرح سان، مهينن ۽ هفتن جو عمل چند گهڙين ۾ ڏيکاري سگهجي ٿو. مثلاً ٻج مان ٻوٽو ڪيئن ڦٽي ٿو يا ڪيٽربون جا گرافيائي ۽ قدرتي تبديليون ڏيکاري سگهجن ٿيون.

٣- فلمن ذريعي گذريل تاريخي دورن جي واقعي کي ساڳي انداز ۾، سڄي ڪلاس سامهون پيش ڪري سگهجي ٿو. اهڙيءَ طرح دور دراز هنڌن ۽ ملڪن جي ثقافت کي ڏيکاري سگهجي ٿو.

٤- فلمن جي مدد سان، انهن شين جي چرپر کي به

ڏسي سگهون ٿا، جن جو اسين خوردبينيءَ کان سواءِ مشاهدو ڪري نٿا سگهون. مثلاً انسان جي جسم ۾ رت جا ڳاڙها جزا ۽ اڇا جزا ڪهڙيءَ طرح عمل ڪن ٿا ۽ اڇا جزا ڪهڙيءَ طرح بيمارين جي جيوڙن سان مقابلو ڪري، انهن کي تباهه ڪن ٿا وغيره. مطلب ته فلمن مان انيڪ تعليمي مقصد سولائيءَ سان حاصل ڪري سگهجن ٿا.

هاڻوڪي جديد زماني ۾ سمعي ۽ بصري امدادي شين جي موجودگي تعليم ۾ ڪيتريون ئي آسانيون پيدا ڪري ڇڏيون آهن. ريڊيو ۽ ٽي-وي به اڄڪلهه انهن وسيلن ۾ شامل آهن، جن جي ذريعي سبق جي سماعت درسگاهه جي اوقات کانسواءِ به ٿي سگهي ٿي. مثلاً ريڊيو جا تعليمي پروگرام، ليمپ رڪارڊ، رڪارڊ پليئر ۽ ڪئسٽ وغيره سڌريل ملڪن ۾ ڪثرت سان استعمال ٿي رهيا آهن.

باب يارھون

لساني عملي ڪم ۽ مشغوليون

جيڪڏهين پوليءَ جي سکيا صرف نصاب جي ترتيبوار سبقن مان لاڳيتي ڏهيل ڏکيل اصولن سان ڏبي، ته اها ساري تعليم لاءِ خشڪ ۽ غير دلچسپ بڻجي پوندي. تعليمي ماحول کي سازگار ۽ ڪشش انگيز بڻائڻ لاءِ ضروري آهي ته مقرر وات کان هٽي ڪي مزيدار وندر واريون مشغوليون اختيار ڪجن، جن مان ٻارن جو پوليءَ تي ضابطو پيدا ٿئي. هنن ۾ علم ۽ فهم وڌي ۽ ذهني پرورش ۽ اخلاقي ترتيب ڪانسواءِ منجهن خوداعتماديءَ جي جذبي جي به اوسر ٿئي ۽ هو تحريري ۽ تقريري اظهار ۾ ٻيڪ وقت پڙهي سگهن.

ٻار ان وقت تائين، اظهار خيال جي مشق سان دلچسپي نٿو وٺي، جيستائين موضوع ڪي دلچسپ طريقي سان پيش نہ ڪيو وڃي. ائين ڪرڻ سان ٻار خود به خود تقرير يا تحرير ڏانهن آماده ٿيندو ۽ هو نهايت خاوص ۽ شوق سان لساني ۽ عملي ڪم ۾ حصو وٺندو. هتي چند اهڙين مشغولين جو ذڪر ڪجي ٿو، جيڪي ٻارن جي نفسياتي ميدان ۽ ذوق جي عين مطابق آهن. اسين ٻارن جي طبعي لاڙن کي سڄاڻي، جيڪڏهين وندر جي اسبابن مان تعليم جاري رکنداسون ته اهي هر لحاظ کان وڌيڪ اثرائتي ٿينديون.

مڪالما:

انگريزيءَ ۾ مڪالما کي ڊايالاگ Dialogue چوندا آهن. هيءَ زبانداني جي هڪ نهايت دلچسپ صنف آهي. ان

جي لغوي معنيٰ آهي همڪلام ٿيڻ. اصطلاح ۾ ٻن ماڻهن جي پاڻ ۾ ڳالهه ٻولهه ڪرڻ کي مڪالما چئجي ٿو. ڪنهن موقعي تي مڪالما ۾ ٻن کان گهڻا فرد به شريڪ هوندا آهن، هرڪو پنهنجي واري تي ٻين ساٿين سان سوال جواب ڪندو آهي. شاگردن ۾ ذهانت ۽ وڻندڙ گفتگو جي اهليت پيدا ڪرڻ تمام ضروري آهي، جيئن هو پنهنجي خواهشن ۽ جذبن کي صفائي ۽ پرزور ڍنگ ۾ ظاهر ڪري سگهن. ڪيترن ڇوڪرن ۾ احساس ڪمتريءَ باعث هچڪچاهٽ هوندي آهي ۽ هو خاص ڪري بروقت برجستو جواب ڏيڻ جي قابل نه هوندا آهن يا ميڙ ۾ پنهنجي راءِ جو اظهار ڪرڻ کان ڪيٻائيندا آهن. عمدگيءَ سان دلچسپ ۽ وڻندڙ نوع ۾ گفتگو ڪرڻ ذهانت جو ثبوت آهي. ابتدائي ڪلاسن ۾ ته تعليمي ماهرن جو چوڻ آهي ته تعليم جو دارومدار صرف مڪالمن تي هئڻ گهرجي. ليڪن ان تي مڪالمو ننڍڙن ننڍڙن فقرن کان اڳتي وڌي نٿو سگهي. مگر ثانوي ڪلاسن ۾ سبق دوران مڪالمي جي فضا آسانيءَ سان تيار ڪري سگهجي ٿي. سبق جي مختلف پهلوئن تي شاگردن کي خيال آرائيءَ جو موقعو ڏجي ۽ اهڙو دوستانه ماحول پيدا ڪجي، جو شاگرد آزاديءَ سان گفتگو ڪري سگهن. ٻين به مختلف ڳالهين لاءِ شاگردن کان راءِ طلب ڪري سگهجي ٿي، جنهن ۾ گهڻي ۾ گهڻا شاگرد واري واري سان حصو وٺي سگهن ٿا. ائين ڪرڻ سان منجهن صحيح طور تي گفتگو ڪرڻ جو سلجهيل ۽ چست انداز پيدا ٿيندو ۽ هر موضوع تي بلڪل کليل نموني سان خيال آرائي ڪري سگهندا.

تمثيل Drama:

دراصل تمثيل مڪالمي جي هڪ زياده منظم ۽ دلچسپ

صورت آهي. جڏهن ٻارن کي مڪالمي جي ڪافي مشق ٿي وڃي، تڏهن ان کي رفته رفته تمثيل جي شڪل ۾ تبديل ڪرڻ گهرجي. ان جي ابتدائي مشق نقل آهي، جيڪا پنهنجي جاءِ تي بيحد دلچسپ شيءِ آهي. دراصل ٻارن ۾ نقل يا اهل ڪرڻ جي جبلت فطري طور هوندي آهي. هو پاڻ جهڙن، پوڙهن ۽ جوانن جي هلت ۽ ڳالهائڻ جي ڍنگ جو نقل اتاري لطف اندوز ٿيندا آهن. استاد کي گهرجي ته شاگردن کان رنج، خوشي، جوش ۽ محبت وغيره جي جذبن جو مصنوعي طور اظهار ڪرڻ جي ترغيب ڏئي. تمثيلي انداز جي سکيا اهڙيءَ طرح ڏجي، جو نه رڳو لفظن مان جذبن جو اظهار ٿئي، بلڪ لهجي جي اتار چڙهاءُ مان به ان جي خبر پوي ۽ سڀ کان آخر ۾ عمل جي مناسبت ڏانهن به ڌيان ڏجي. شاگردن ۾ اداڪاريءَ جو جذبو موجود هوندو آهي، استاد تمثيل ذريعي ٻارن جي ان جذبي کي تعليمي ڪم ۾ آڻي سگهي ٿو. پرائمري ڪلاسن ۾ ٽوپي ۽ پڳ، ڏيڏري ۽ اٺ، ڀنڀوري ۽ مڇر، گدڙ ۽ شينهن جهڙن مناظرن ۽ مڪالمن کي اداڪاريءَ ذريعي پيش ڪري سگهجي ٿو. جڏهن ڪو به ٻار اداڪاريءَ جي ٽيڪنڪ سان ڪنهن واقعي يا ڪردار کي پيش ڪري ٿو، تڏهن ائين محسوس ٿئي ٿو، ڄڻ ته اصل واقعو هوبهو نظرن اڳيان اچي بيٺو هجي، جنهن مان ثابت ٿئي ٿو ته تمثيل، تعليمي مواد جي صرف وضاحت نٿي ڪري، بلڪ ان ۾ حقيقت جو رنگ به ڀري ٿي ۽ ٻارن ۾ انتهائي شوق ۽ جذبو پيدا ڪري ٿي. ٻارن جي تمثيل ۾ عملي شموليت، انهن کي پنهنجي اهميت جو احساس ڏياري ٿي ۽ کين پنهنجي صلاحيت کي ظاهر ڪرڻ جو موقعو ملي ٿو. اهڙيءَ طرح وڏن ڪلاسن جا

شاگرد تاريخي واقعن، آکاٽين ۽ شخصيتن کي ڊراماڻي انداز ۾ پيش ڪرڻ جا اهل ٿين ٿا.

بحث مباحثا:

بحث مباحثو به گفتگوءَ جي هڪ خاص صورت آهي، جنهن سان شاگردن جون صلاحيتون ڪلي ٻهڻ ٿيون. هن ۾ ڪنهن مقرر موضوع تي سنجيدگيءَ سان خيالن جو اظهار ڪيو وڃي ٿو. اوائلي طور استاد کي گهرجي ته زير بحث موضوع جا جدا جدا پهلو شاگردن اڳيان کولي بيان ڪري. ائين ڪرڻ سان هنن جي صحيح طور رهنمائي ٿيندي ۽ هو زياده غور ۽ فڪر ڪري ان بابت ڪي نتيجا پنهنجي ذهن ۾ ويهاري سگهندا. بحث ٻارن جي دلچسپي ۽ ذهني رسائيءَ مطابق هئڻ گهرجي، جيئن ٻار گهڻي جوش جذبي ۽ شوق سان ان ۾ حصو وٺي سگهن. پرائمري ڪلاسن ۾ مشاهدي جي عام شين مثلاً جانورن، پکين، راندين ۽ دوستن جو موضوع مباحثي يا تقرير لاءِ ڪارائتو ٿيندو. ليڪن ثانوي ڪلاسن ۾ اهڙا موضوع هجن، جن ۾ شاگردن جي سوچ ويچار جو زياده شامل هجي، جنهن ۾ محبت ۽ دليل لاءِ ڪجهه وسيع ميدان ميسر ٿي سگهي. مثلاً ”شاگردن لاءِ يونيفارم پهرڻ ضروري ناهي“ ”گهر لاءِ ڪم ڏيڻ فائديمند ناهي، جنهن ڪري ان کي ختم ڪري ڇڏجي“ ”گرمين جي موڪل تمام ڊگهي ٿئي ٿي، ان ڪري ان جو عرصو گهٽائڻ گهرجي“ ”امتحان بلڪل غير ضروري آهي.“ وغيره. بحث مباحثي مان ٻار متانت ۽ سنجيدگيءَ سان گفتگو ڪرڻ سکندا ۽ خيالن جي ڏي وٺ سان هنن جي نگاهه ۾ وسعت پيدا ٿيندي.

سير و تفريح:

سير و تفريح ۾ نه رڳو وندر جو سامان ملي ٿو، دماغ

۽ روح کي راحت اچي ٿي، پر ان ۾ جانچڻ ۽ مشاهدي ڪرڻ جا ڪيترائي موقعا ملن ٿا. تعليمي مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ جڏهن شاگردن کي اسڪول کان ٻاهر وٺي وڃجي ٿو، تڏهن ان کي تعليمي سير چيو ويندو آهي. تعليمي سير جي افاديت کي هر زماني ۾ ساراهيو ويو آهي. اسان کي پنهنجي ذهن مان اها ڳالهه ڪڍي ڇڏڻ کپي ته تعليم رڳو اسڪول جي چار ديواريءَ ۾ ئي ڏني سگهجي ٿي. سير و تفريح ۾ استاد ۽ شاگردن جي وچ ۾ گهرو تعاون هئڻ ضروري آهي. سير جو پروگرام ڪنهن خاص مقصد کي سامهون رکي ٺاهڻ گهرجي. جيڪا تعليم ڪلاس ۾ ڏني وئي هجي، ان جو شاگردن کي مشاهدو ڪرائڻ گهرجي. سير ڪندي شاگردن کي مشاهدي وارين شين جي کوجنا ڪرڻ گهرجي ٻارن کي علم صرف ڪتابن وسيلي نه ڏيڻ کپي، بلڪ اصلي شيون ڏيکاري ان علم کي پختو بنائڻ به ضروري آهي. مثال طور ريلوي اسٽيشن، ڪارخانا، بنيون، باغات، اسپتال، ٽائون، ٽيوب ويل جو سير ڪرائي انهن متعلق صحيح ۽ اصل معلومات شاگردن کي پهچائي سگهجي ٿي. سير و تفريح مان شاگردن کي ڪيترائي فائدو رسي ٿو. هنن کي معلومات حاصل ٿئي ٿي. منجهن تجسس ۽ غور و فڪر ڪرڻ جو مادو پيدا ٿئي ٿو. مشاهدي جي قوت ۾ واڌارو اچي ٿو، ٻار نظم ۽ ضبط جا هيراڪ ٿين ٿا ۽ هنن ۾ هڪٻئي سان ٻڌي ۽ اشتراڪ جو جذبو، استوار ٿئي ٿو ۽ مسئلن کي حل ڪرڻ جي قوت وڌي ٿي، سير ختم ٿيڻ کان پوءِ حاصل ٿيل معلومات جو جائزو وٺڻ گهرجي ۽ شاگردن کي پنهنج تاثرات لکڻ لاءِ چئجي.

نثر ۽ نظم پڙهڻ جون چنائيون:

تعليمي سکيا کي جيڪڏهين بلڪل ٽائيم ٽيبل جو پابند

ٻڌائبو تہ اها يڪسانيت جو شڪار ٿي ويندي ۽ ان طرح سان پڙهائيءَ جي معروف انداز کان هٽي ڪري ڪجهہ ان ۾ لچڪ پيدا ڪرڻ کپي ۽ وقت بہ وقت اهڙيون تدبيرون اختيار ڪرڻ کپن، جن مان شاگردن جو شوق ۽ دلچسپي سبق ۾ وڌندي رهي ان سلسلي ۾ اگر نثر ۽ نظم پڙهڻ جون چٽاڀيٽيون ڪرايون وڃن تہ شاگردن روايتي سکيا کان ان ۾ زياده دلچسپيءَ سان حصو وٺندا.

شاگردن ۾ نثر خواه نظم جون، خوش الحانيءَ ۽ صحيح تلفظ لهجي ۽ روانيءَ سان بلند آواز ۾ پڙهڻ جو چٽاڀيٽيون ڪرائڻ گهرجن. ائين ڪرڻ سان تقريري اظهار ۾ جيڪي مشڪلاتون هونديون سي آهستي آهستي رفع ٿينديون رهنديون پٺتي پيل شاگرد بہ ڏکين لفظن جي صحيح تلفظ ۽ اُچار سان مانوس ٿي ويندا ۽ هوشيار شاگرد هڪٻئي کان اڳيان وڌڻ جي ڪوشش ڪندا. چٽاڀيٽيءَ جي عمل کي وڌائڻ لاءِ شاگردن کان بلند خوانيءَ کان پوءِ نثر يا نظم جو اختصار پڇيو وڃي.

وڏن ڪلاسن جي شاگردن کان سبق جي حاصل مطلب متعلق رايا گهرايا وڃن، وري ٻين شاگردن کان راءِ پيش ڪندڙ شاگردن جي خيالن تي تنقيد ڪرائي وڃي. اهڙيءَ طرح جو شاگردن ۾ تقرير جو مادو وڌي. پر ايترو خيال رهي تہ بحث موضوع مطابق هجي ۽ غير دلچسپ ڳالهين ۾ اجايو وقت ضايع نہ ٿئي.

بيت بازي:

بيت يا شعر استعمال ڪرڻ سان نہ رڳو بيان ۾ رنگيني پيدا ٿئي ٿي، بلڪ گفتگو بہ تمام اثر انگيز بڻجي ٿي. روزمره جي عام وهنوار ۾ مهذب ٻولي نہ رڳو انسان جي شخصيت

وڏائي ٿي، بلڪ هر ڪنهن شعبي جي ڪم اڪلائڻ ۾ سندس مددگار بڻجي ٿي. خيالات جي ادائگيءَ واسطي صرف عام ٻوليءَ تي ڪڙو هٿ ڪافي ناهي. جيڪڏهن ڪن ڏاهن جا قول يا ڪي ڏهڪندڙ شعر پنهنجي بيان ۾ شامل ڪيا، ته اهو اڃا زياده با مقصد ۽ پرڪشش ٿيندو. استاد ڪي گهرجي ته هر تقرير خواه بحث ۽ مضمون ۾ خيالن جي مناسبت سان موزون بيت ۽ اشعار شاگردن کي ٻڌائيندو ۽ ڪاپين ۾ نوٽ ڪرائيندو رهي. بهترائين آهي ته ڪن خاص خيالن ۽ نڪتن تي جدا جدا شاعرن جا شعر شاگردن کي لکائڻ کپن شعر يا نظم پڙهائيندي هم معني ۽ ساڳي مفهوم وارن بيتن جا مثال آسانيءَ سان ڏئي سگهجن ٿا، شاگردن ۾ شاعريءَ جي شناس ۽ ذوق پيدا ڪرڻ لاءِ استاد کي ڪي خاص تدبيرون اختيار ڪرڻ به ضروري آهن ان ۾ بيت بازيءَ جي چٽاڀيٽيءَ کي اختيار ڪري سگهجي ٿو شاگردن کي ڪي خاص موضوع يا نڪتا لکائجن، جن تي شاعرن جي ڪلام مان چوند بيت لکي اچڻ لاءِ چئجي يا ته وري شعري مقابلو ڪرائجي، جيڪو ٻن شاگردن درميان بيت بازيءَ تي مشتمل هجي. اول هڪڙو شاگرد ڪو بيت پڙهي، ٻئي شاگرد طرفان وري ان جي جواب ۾ اهڙو بيت پڙهيو وڃي جنهن جو پهريون اکر اهو ساڳيو هجي. جيڪو اڳ پڙهيل بيت جي آخر ۾ هو. اهڙيءَ طرح هي سلسلو هلندو رهي، جيڪڏهن ڪو فريق ان قسم جو شعر پيش نه ڪري سگهي ته ائين سمجهيو ته هو هارائي ويو.

قلمي دوستي، انٽرويو ۽ آٽوگراف وٺڻ:

ٻارن کي معاشرتي آداب سيکارڻ، تعلقات وڌائڻ، منجهن صاف سٿرو علمي ذوق ۽ بلند خيالي پيدا ڪرڻ لاءِ هنن جي

ٻيترن شغلن ڏانهن رهبري ڪري سگهجي ٿي. اڄوڪي مهذب
۽ تعليميافته دنيا ۾ تعلقات عام جا ڪيترائي مهذب ۽ جديد
طريقا نڪري چڪا آهن، صرف ٻارن جي جذبي ۽ شوق کي
صحيح راهه تي لڳائڻ جي ضرورت آهي. ننڍي هوندي ٻارن کي
راندين، دوستن، سورمن ۽ بهادرن جون ڪارگذاريون ٻڌڻ،
جستجو ڪرڻ، ڇنڊڇاڻ ڪرڻ ۽ ٻين ڪيترن ئي ڳالهين ڏانهن
لاڙو هوندو آهي، جنهن کي بلڪل آسانيءَ سان معاشرتي ڍنگ
۽ علمي ڳالهين ڏانهن موڙي سگهجي ٿو جنهن سان ٻارن ۾
معاملي فهمي، دليري، مستقل مزاجي ۽ علمي چاهه پيدا ٿيندو ۽
وڏي هوندي هو معاشري ۾ ڊڪي ڊوڙي پنهنجي لاءِ ڪو
صحيح مقام حاصل ڪري سگهندا. قلمي دوستيءَ جو ڪالم ٻارن
جي رسالي ۾ موجود هوندو آهي. استاد جي رهنمائيءَ سان
شاگرد پنهنجي ذوق شوق وارن ڇوڪرن سان مراسلت جو
رستو وڌائيندا ته خط ڪتابت سان نه رڳو منجهن خوشي پيدا
ٿيندي، بلڪ نوان نوان تعلقات پيدا ڪرڻ سان هنن ۾ شائستگي
ايندي ۽ سندن معلومات ۾ اضافو ٿيندو. هنن ۾ تدبر ۽ خود
اعتمادي پيدا ٿيندي، ۽ خود پنهنجا ڳڻ ۽ جوهر مٿن آشڪار
ٿيندا. خط پٽ باعث ڪين ٻوليءَ جو سهڻو ڍنگ ايندو ۽
پنهنجي صلاحيتن کي مسلسل وڌائڻ جي ڪوشش ڪندا رهندا.

اهڙيءَ طرح مختلف شعبن سان واسطو رکندڙ مشهور
معروف شخصيتون، انهن جا ڪارناما، سندن ڪامياب زندگي
۽ انهن جي شهرت شاگردن لاءِ ڪشش جو باعث هوندي آهي
انهن سان ملڻ ۽ هنن جي باري ۾ ڄاڻ حاصل ڪرڻ جي شاگردن
۾ گهڻي چاهت هوندي آهي. ڪيترا وڏي عمر جا ماڻهو به
پنهنجين دوستين کي فخر سان ٻڌائيندا آهن ته هو زندگيءَ ۾
فلاڻن فلاڻن اهم شخصن سان ملاقات ڪري چڪا آهن. استادن

کي گهرجي ته هو شاگردن جي ان بـاري ۾ صحيح رهنمائي ڪن، جيئن مشهور شخصن سان لهه وچڙ ۾ اچي، هنن جا ذاتي تجربا ۽ آزمودا پڌن جنهن کي انٽرويو چئجي ٿو. انٽرويو دوران شاگردن کي موقعو ملي ٿو ته هو پنهنجي پسنديده شخصيت کان اهي سيئي سوال ڪن، جيڪي سندن ڪـاڻ حيرت جو باعث هوندا آهن. اهڙيءَ طرح حقيقي حالات ۽ جدوجهد بابت پڌي شاگرد پنهنجي زندگيءَ کي ڪاميابيءَ سان همڪنار ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا. اڪثر وڏن ماڻهن جا انٽرويوز رسالن ۾ به ڇپيا آهن، جي به شاگردن کي پڙهـڻ لاءِ ڏجن. آٽوگراف وٺڻ جو ذوق به هڪ با معني عمل آهي. ڪيترا شاگـرد وڏن ماڻهن جون آٽوگراف بڪ ۾ صحيحون پاڻ وٽ محفوظ رکندا آهن. ۽ وڏي هوندي تائين ان کي زندگيءَ جي قيمتي اثاثي وانگر سانڍي رکندا آهن.

آلبم:

آلبم ڏاهڻ به اڄڪلهه جي شاگردن جي دلپسند مشغولي آهي. شوق جي پورائيءَ سـان گڏ، ان مان ڪيترائـي افادي مقصد پورا ٿين ٿا. ڪنهن هڪڙي ئي موضوع تي تصويرن کي گڏ ڪري آلبم تيار ڪيو ويندو آهي. انهيءَ ڪري آلبم کي ”تصويري آ ڪائي“ به چيو ويندو آهي. اخبارون، رسالا ۽ اشتهاري لٽريچر گهڻن ئي سٺين تصويرن سان پُرديو پـيو آهي. شاگردن کي جيڪڏهين ڪو صاف ۽ سولو موضوع ڏنو ويندو ته پنهنجو پنهنجو آلبم پاڻ تيار ڪري وٺندا.

مثلاً آمدرفت جا ذريعا، پاڪستان جون تاريخي جايون زرعي پيداوار، هـارپ جا اوزار يـا هاريءَ جـا ڪم، پالتـو جانور وغيره اهڙا ڪيئـي موضوع آهن، جـن جا سليقي سان لاڳيتن تصويرن ذريعي آلبم ٺهي سگهن ٿا.

علمي معما پرڻ، ڪلاس رسالو مرتب ڪرڻ، لغت ڏسڻ ۽ تيار ڪرڻ ۽ ذاتي ڊائري رکڻ وغيره

ڪتابي تعليم کان سواءِ، اڄڪلهه ٻيا به ڪيترائي امدادي حربا استعمال ڪيا وڃن ٿا، جن مان پڙهڻ لکڻ ۽ سمجهڻ جا بيشمار موقعا مهيا ٿي ملن ٿا. ٻولي سکڻ جو صحيح معنيٰ ۾ تڏهن فائدو رهي ٿو، جڏهن شاگردن جي لفظي ذخيرن ۾ لڳاتار اضافو ٿيندو رهي ۽ ان سان گڏ هو انهن لفظن کي تقرير ۽ تحرير ۾ استعمال به ڪري سگهندا هجن. علمي معمو پرڻ ۽ لغت ڏسڻ ۽ تيار ڪرڻ به شاگردن جي هاڻوڪين مشغولين ۾ شامل آهن. علمي معمي واسطي جدا جدا طريقن سان، مختلف لفظن تي مشتمل معما ڏاهي، شاگردن کان خانه پري ڪرائي وڃي ٿي، جنهن ڪري لساني ۽ ذهني ورزش جا خاص موقعا ميسر ٿين ٿا ۽ شاگرد ان ۾ گهڻي شوق سان حصو وٺن ٿا. لغت ڏسڻ ۽ تيار ڪرڻ به شاگردن لاءِ نهايت ڪارآمد ۽ معلومات افزا مشغلو آهي، جنهن جي استعمال سان سندن تعليمي مقصد سڌ ٿئي ٿو. ان مان ٻارن کي صحيح هجي، اشتقاق معنيٰ ۽ ٻين ڳالهين جي خبر پوي ٿي. هڪ لفظ لاءِ گهڻن مترادف لفظن جو پتو به لڳي ٿو. اهڙيءَ طرح شاگرد پنهنجي علمي استعداد سارو هڪ لغت مرتب ڪري سگهن ٿا، جنهن ۾ ڪيترا انوکا لفظ، متعدد معنائن وارا لفظ، ضد، اکيانڙين پچاڙين سان ٺهڪندڙ لفظ ۽ پٺا لفظ وغيره گڏ ڪري سگهن ٿا، جنهن کي استفادي لاءِ ضرورت وقت آسانيءَ سان استعمال ڪري سگهجي ٿو. شاگردن ۾ لکڻ پڙهڻ جو شوق پيدا ڪرڻ لاءِ ڪلاس رسالو مرتب ڪرائڻ به هڪ بهترين تدريسي مشغلو آهي، جنهن ۾ شاگردن کان هلڪيون ڦلڪيون تحريرون لکائي شامل ڪيون وڃن. شاگرد خود الڳ الڳ رسالن ۽ ڪتابن تان پنهنجي

مذاق مطابق، آکاڻيون، لطيفا، چونڊ شعر، نوان لفظ ۽ سهڻيون عبارتون لکي ايندا، جن کي گڏي ”ڪلاس رسالو“ ٺاهيو وڃي اهڙيءَ طرح شاگردن کي اگر ذاتي ڊائري لکڻ جي ترغيب ڏني ويندي ته هو ان مشغوليءَ مان به گهڻو لطف اندوز ٿيندا ۽ ان منجهان به هنن جي تحريري قوت کي هٿي ملندي. لئبرريءَ جي استعمال مان به شاگردن کي ڪيترا فائدا حاصل ٿين ٿا، جن جو تفصيلي ذڪر مطالعي واري باب ۾ اچي چڪو آهي.

باب ٻارهون

سبق جو خاڪو

مقصد ۽ عنوان:- مقصد کان سواءِ ڪو به ڪم صحيح طور نباهي نٿو سگهجي. مقصد ڄاڻڻ بغير ڪو به قدم کڻڻ، اوندهه ۾ هٿوراڙيون هڻڻ جي برابر ٿيندو. سبق پاڙهڻ کان اڳ ۾ تدريس جو مقصد مقرر ڪرڻ نهايت ضروري آهي، ورنه استاد جي هرڪا ڪوشش لاحاصل ثابت ٿيندي. پرائمري ۽ ثانوي ڪلاسن ۾ مادري زبان جي تدريس جا مقصد اڳئي بيان ڪيل آهن، جن جو تت هيٺ ڏجي ٿو.

(۱) شاگرد صحيح زبان ڳالهائي سگهي.
(۲) شاگرد صحيح طور پڙهي سگهي.
(۳) شاگرد صحيح نموني سان زبان لکي سگهي.
(۴) شاگرد زبان ۾ تقرير ۽ تحرير سمجهي سگهي.
(۵) زبان ۾ مهارت حاصل ڪري، امتحان ۾ ڪامياب ٿي سگهي.
(٦) مضمون نگاري ۽ انشا پردازيءَ جو ڏانءُ اچڻ کپي.
(٧) تقرير ۽ مباحثو روانيءَ سان ڪري سگهي.

اهي ته ٿيا مادري زبان جي تدريس جا ڪي مقصد، پر اهي سڀئي ڳالهيون نه ته هڪڙي وقفي ۾ سيکاري سگهجن ٿيون ۽ نه وري هر ڪنهن "سبق" ۾ اهي سڀئي مقصد سمايل هوندا آهن. ڌار ڌار سبقن ۾ جدا جدا عنوان ٿيندا آهن ۽ هر سبق جو جزوي مقصد الڳ هوندو آهي. سبق عام طور تي ٽن قسمن جا ٿيندا آهن. ۱- معلوماتي ۲- مهارتي ۽ ۳- تاثراتي.

استاد کي ٻہ شاگردن کي سبق جي عنوان مطابق تعليم ڏيڻي آهي ۽ انهن ۾ رکيل مقصدن تي مادري زبان جي سکيا جو انحصار هوندو آهي، جن جي پابنديءَ سان تدريس اثرائتي، دلچسپ ۽ واضح ٿئي ٿي. تدريسي موضوع جون دشواريون دور ٿي وڃن ٿيون ۽ عنوان مڪمل ۽ دائمي طور شاگردن کي ذهن نشين ٿي وڃي ٿو. جيڪڏهن عملي سبق دوران مقصد کي اڳ نہ رکيو ويو تہ پوءِ سموري سکيا مبهم بڻجي پوندي ۽ قدم قدم تي مشڪلاتون درپيش اينديون. شاگردن لاءِ اهو سارو عمل خشڪ بڻجي ذهن تي بار ثابت ٿيندو. ان ڪري سبق جو خاڪو، مقصد جي ماتحت بڻائڻ ضروري آهي.

سبق جو خاڪو ڇو ضروري آهي؟

سبق مان مراد، ڪنهن خاص مضمون جو اهو مخصوص ۽ محدود حصو آهي، جيڪو استاد مقرر وقفي اندر ڪلاس ۾ شاگردن اڳ پيش ڪري ٿو. ڪنهن بہ ڪم جي شروعات ڪرڻ لاءِ تياري جي ضرورت پوي ٿي ۽ سکيا جو عمل تہ هيڪاري هڪ نازڪ ۽ پيچيدو مسئلو آهي. جيڪڏهن استاد مناسب تياريءَ سان گڏ ڪلاس ۾ نہ ايندو، تہ ممڪن آهي تہ پوءِ سبق کي مؤثر طريقي سان پاڙهڻ ۾ کيس دقت پيش اچي.

جديد تعليمي نظريي ۾ ان ڳالهہ تي زور ڏنل آهي تہ ٻار کي سکيا ۾ هڪ فعال رڪن جي حيثيت سان شامل هئڻ گهرجي. جنهن ڪري استاد تي لازم ٿئي ٿو تہ هو پنهنجي سبق جي عمدگيءَ سان رٿا بندي ڪري. سبق جي سکيا کي مؤثر ۽ ڪامياب بڻائڻ لاءِ تحريري صورت ۾ رٿا ڪري ۽ هر سبق کان پهرين، ان جو سبقي خاڪو تيار ڪري.

سبق جو خاڪو، اهو عمل آهي، جنهن جي مطابق استاد

ڪلاس روم ۾ مختلف ڪڇندڙ قدمن جي ترتيب ۽ درجيبنديءَ جو تعين ڪري ٿو. اهڙيءَ طرح سبق جي مشڪلاتن کان اڳواٽ واقف ٿي، انهن جو حل تلاش ڪري وٺي ٿو. خاڪي جو مقصد هوندو آهي ته وقت ۽ صلاحيت جو بهترين استعمال ڪري، جيئن سکيا مان سٺا نتيجا حاصل ڪري سگهجن. سبقي خاڪي مان تدريسي موضوع جون حدون مقرر ٿي وڃن ٿيون ۽ استاد ان ڳالهه جو فيصلو ڪري وٺي ٿو ته ڪهڙي موضوع لاءِ، هن کي ڪهڙو طرز عمل اختيار ڪرڻ جڳائي. انهيءَ ڪري خاڪي تيار ڪرڻ سان وقت ۽ محنت ضايع ٿيڻ جا امڪان گهٽ رهن ٿا. اڳ سيکاريل ۽ نئين سبق، ٻنهي جي وچ ۾ ربط قائم ٿي وڃي ٿو. ڇاڪاڻ ته تدريسي ٽيڪنڪ ۽ سکيا جي امدادي شين، جو استعمال ڪرڻ جو اڳواٽ فيصلو ڪري وٺجي ٿو، جنهن مان تدريس زياده دلچسپ ۽ اثرائتي بڻجي وڃي ٿي ۽ اهڙي طريقي سان استاد سبق کي پوري اعتماد سان پاڙهي سگهي ٿو.

سبق جو خاڪو هيٺين طريقي سان مرتب ڪيو وڃي:

سبق جو خاڪو

١ـــ عنوان

٢ـــ مقصد

٣ـــ طريقا

٤ـــ امدادي شيون

٥ـــ رٿابنديءَ جو مجموعي طريقو

الفـــ ذهني آمادگي

بـــ يونٽ جو واڌارو (تدريسي قدم)

جـــ مشغوليون

دـــ جائزو

هـــ گهرو ڪم

سنڌي نثر جو سبق

معلوماتي سبق:- انهن سبقن مان شاگردن کي آسپاس جي ماحول متعلق ڄاڻ حاصل ٿئي ٿي. معلومات وڌڻ سان انساني ذهن جي نشوونما ٿئي ٿي. انهن سبقن جو مقصد هوندو آهي، ته شاگردن ۾ ذهني رد عمل پيدا ٿئي، جيئن هنن جو ذهن شين جي معنوي لاڳاپن کان واقف ٿي سگهي. لاڳاپن جي ڄاڻ جيترپقدر وڌندي، شاگردن جي معلومات ۾ به اوترپقدر اضافو ايندو. شاگرد انساني ماحول جي معلومات حاصل ڪرڻ سان گڏ، انساني تعلقات ۽ ماحول جا به ڪيترائي لفظ سکي وٺي ٿو، جنهن ڪري شاگردن جي لفظي ذخيري ۾ گهڻو اضافو اچي ٿو.

سبقي خاڪو

ڪلاس ڇهون   موضوع سنڌي نثر (ڳهرو مطالعو)
عمر ١٠-١١ سال   سبق جو عنوان: ٻيلن مان فائدا
گهربل سامان:-
بورڊ، چاڪ، ڊسٽر، تصويرون
گهاٽي ٻيلي جي تصوير.

مقصد:

"ٻيلن مان فائدا" سبق اهڙيءَ طرح پڙهڻ، جو شاگرد.
(الف) سبق جي عبارت صحيح اُچارن سان پڙهي سگهن.
(ب) عبارت جو مفهوم سمجهي سگهن.
(ج) پنهنجي لفظي ذخيري ۾ اضافو آڻي سگهن.
(د) پاڻ ۾ مطالعي جو شوق پيدا ڪري سگهن.

اڳوڻي واقفيت:

شاگرد، وڻن ۽ ٻوٽن کان اڳيئي واقف آهن.

ذهني آمادگي ۽ شروعات:

سبق جي شروعات کان اڳ ٻارن کي ذهني طور آماده ڪرڻ لاءِ چند معلوماتي لاڳاپيدار سوال پڇيا وڃن.

(١) گهاٽا ۽ گهٽا وڻ ڪٿي ملندا آهن؟
(٢) ٻيلن ۽ ٻنين ۾ ڪهڙو فرق آهي؟
(٣) توهان ڪڏهن ٻيلي ۾ گهمڻ ويا آهيو؟

مقصد تي اچڻ بابت سوال

(١) ٻيلا انساني زندگيءَ لاءِ ڇو ضروري آهن؟
(٢) ٻيلن مان ڪهڙيون ڪهڙيون شيون حاصل ٿين ٿيون؟

سبق جو اعلان:

مقصد تي اچڻ وارو سوال شاگردن کي البت ڏکيو لڳندو، پر منجهن شوق ضرور پيدا ٿيندو ته هو ٻيلن مان حاصل ٿيندڙ فائدا معلوم ڪن. انهيءَ تي سبق جو اعلان ڪيو وڃي ته اڄ اسين "ٻيلن مان فائدا" وارو سبق پڙهنداسين ۽ شاگردن کي چئجي ته ڪتاب جو صفحو نمبر ١٦٠ کولين.

تدريسي قدم يا يونٽ جو واڌارو

سبق جي اعلان بعد ترت سبق شروع ڪيو ويندو، جنهن لاءِ سلسليوار هيٺ ڏنل تدريسي قدم کنيا ويندا.

(الف) عبارت خواني

(١) پهرين استاد پاڻ نموني طور سبق کي صحيح اچارن سان پڙهي ٻڌائيندو، جنهن ۾ ان ڳالهه جو خيال رکيو ويندو ته خوش الحانيءَ جا اوصاف ظاهر ٿين. يعني ته تلفظ صاف هجي. عبارت چٽي ۽ سمجهه ۾ ايندڙ هجي. اسلوب روان ۽ ڪنهن به هٻڪ کان آجو هجي. آواز جي اثار چڙهاءُ جو خاص خيال رکيو وڃي. وقفي ۽ بيهڪ کي پوري ڍنگ سان اختيار ڪيو

وڃي. ائين ڪرڻ سان سبق جو مفهوم خود بہ خود واضح ٿيندو هلندو.

(٢) ان کان پوءِ ڪنهن شاگرد کان عبارت پڙهائجي. پڙهائيءَ دوران غلط اُچارن ڪيل لفظن کي بورڊ تي لکندو رهجي. سبق پوري ٿيڻ بعد تلفظ جي اصلاح لاءِ قدم کنيو وڃي. هيٺ ڄاڻايل لفظن ۾ غلطين ٿيڻ جو امڪان آهي، جيڪي شاگرد صحيح طور پڙهي نہ سگهندا.

آٿاهہ - لئي - مڇ - بسي ۽ ٻني - سرن، ڏلها ۽ سگهہ.

انهن اُچارن جي اصلاح بورڊ تي ڪرڻ کپي. انهن حرفن تي خاص طور اعرابون ڏنيون وينديون، جتي ڪا غلطي ٿي وئي هجي

(ب) مشغوليون:

عبارت خوانيءَ کان پوءِ هيٺين سوالن مان شاگردن کان عبارت جو مفهوم ڪيرائڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي ۽ جنهن ۾ ضرورت ۽ موقعي آهر ڪن تصويرن جو استعمال بہ لازمي طور ٿيندو.

١- ٻيلا زرعي زمينن کي زرخيزيءَ ۾ ڪيئن ٿا مددگار ٿين؟
٢- ٻيلن مان ڪهڙن ڪهڙن قسمن جو ڪاٺ ملندو آهي؟
٣- غريب ماڻهو پڪا ۽ ڏوڏا ڇا مان ناهيندا آهن؟
٤- چراگاهہ ڇا کي چئبو -آهي؟
٥- سرن ۽ ڪانن مان ڇا ڇا ناهيو ويندو آهي؟
٦- ٻيلا ٻوڏن کي ڪهڙيءَ طرح ٿا روڪين؟
٧- هيٺين ڏکين لفظن جي معنيٰ ڪيرائي ويندي:

زرخيري - اجڙيل - بحال رکڻ - بيشمار - بخار - پٽ ۽ ٻوڏا.

٣- ھيٺين اصطلاحن جي تشريح ۽ مفھوم شاگردن کان ڪڍايو ويندو:
ڇيڪ چرڻ - مڇي مواڙ ٿيڻ - ذڪار ترڻ.
٤- ھيٺين لفظي بناوتن جا نحوي ۽ صرفي نڪتا شاگردن کي سمجھايا ويندا:
ڊرتيءَ جا زيور، بچاءُ بند، پرڏيھي ناٺو، گذربسر

(ث) جائزو:

١- شاگردن کان سبق جي خاموش خواني ڪرائي ويندي.
٢- ٻن ٽن شاگردن کان سبق جو خلاصو بيان ڪرايو ويندو.
٣- ڏکيا لفظ ۽ اصطلاح شاگردن کان جملن ۾ استعمال ڪرايا ويندا. ڇيڪ چرڻ - مڇي مواڙ ٿيڻ زرخيزي بحال رکڻ وغيره.
٤- چند شاگردن کان پڙھيل سبق فرداً فرداً پڙھايو ويندو.

گھر جو ڪم:

شاگردن کي ”ٻيلن مان فائدا“ تي ھڪ مختصر مضمون لکي اچڻ لاءِ چيو ويندو.

سنڌي نظم جو سبق

نظم جي سبق جا ٻه پاڳا ٿين ٿا. ١- نظم جي مفھوم جي تشريح ٢- نظم جي تاثرات مان لطف اندوزي، پر نظم مان لطف اندوز ٿيڻ ايستائين ممڪن ناھي، جيستائين شاگرد ان جو مطلب نه سمجھن ۽ سندن واٽ مان ڏکين لفظن جون دقتون دور نه ٿي وڃن. ان ڪري پھرين نظم جو مفھوم سمجھائڻ گھرجي، ان کان پوءِ نظم جون لساني ۽ شعري وصفون ٻڌائي

شاگردن ۾ ذوق جي تربيت ڪرڻ گهرجي، جيئن صحيح طور تي نظم مان لطف اندوز ٿي سگهن، ان ڪري عملي سبق ۾ ٻئي ڳالهيون هئڻ گهرجن، ڇو ته سبق جو خاص مقصد آهي ته شاگرد مادري ٻوليءَ ۾ دلچسپي وٺن.

سبقي خاڪو

ڪلاس ناڙون — موضوع، سنڌي نظم

عمر ۱۳-۱۴ سال — سبق جو عنوان "نظم"

شاعر: محمد صديق مسافر

گهربل سامان:

بورڊ، چاڪ، ڊسٽر، تصويرون

(وسندڙ مينهن جو ڏيک، اپريل ساوڪ ۽ سرسبزيءَ جو نظارو، ندين ۽ نين ۾ اٿل، آسمان ۾ ڪڪرن ۽ ڪنوڻين جو ڏيک)

مقصد:

(الف) "مسافر" جو نظم اهڙيءَ طرح پاڙهڻ، جو ان جو مفهوم شاگردن تي ذهن نشين ٿي وڃي. (ب) شاگرد نظم جي استعارن، تشبيهن، تخيل ۽ زبان مان لطف اندوز ٿين. (ث) شاگردن جو مادري ٻوليءَ ۾ گهڻو چاهه پيدا ٿئي.

تعليمي طريقو:

مٿين مقصدن کي مدنظر رکندي، انهن جي تڪميل خاطر هيٺيون طريقو اختيار ڪرڻ گهرجي:

(۱) نظم جي شعرن کي سرائتي ڍنگ، صحيح ۽ اثرائتي پيرائي ۾ پڙهڻ جو طريقو سمجهائڻ، غلط اچارن جي اصلاح ڪرڻ شعرن جي مفهوم تي سوال پڇڻ، ڏکين لفظن جي معنيٰ ڪيائڻ.

اڳوڻي واقفيت:

شاگرد مينهوڳي جي موسم جي منظر کان اڳيئي واقف آهن، گرميءَ ۾ تکي اس، گرم هوائون لڳنديون آهن، مينهوڳيءَ کان پوءِ چوڌاري ٿڌڪار ٿيندي آهي. هنن کي خبر آهي ته ان وقت فضا ۾ ڪهڙي رونق ايندي آهي. ندين ۽ واهن ۾ پاڻي آٿلي ايندو آهي ۽ هاري ناري ۽ ٻيا ماڻهو خوش نظر ايندا آهن.

چڪاس:

ان اڳوڻي معلومات کي جانچڻ لاءِ هيٺيان سوالات ڪر ڪرڻ گهرجن، جيئن شاگردن جي معلومات تازي ٿئي ۽ نئين سبق سان ذهني ڳانڍاپو ٿئين.

امڪاني جواب

١- گرميءَ جي مند ۾ ماڻهو برسات کي ڇو چاهيندا آهن؟	گرمي گهٽجي ٿي ۽ ٿڌڪار ٿئي ٿي.
٢- برسات ۾ ڪهڙا نظارا ڏسبا آهن؟	ڪڪر ڏسبا آهن، وڄ چمڪندي آهي ۽ گجگوڙ ٿيندي آهي.
٣- برسات جي مند کي ٻين ڪهڙن نالن سان سڏبو آهي؟	ساوڻ، وسڪارو ۽ سارنگ وغيره.

مينهن پوڻ کان اڳ گرميءَ جي موسم، تپش، لڪون، ماڻهن جي بيحالي، برسات ڪانپوءِ ندين واهن جي آٿل، ساوڪ ۽ گلزاريون، ماڻهن جي خوشحالي ۽ وڻن ٽڻن ۽ باغن جي رونق.

سبق جو اعلان:

ان بعد شاگرد ڪـان پڇيو وڃي ته ڪـلاس ۾ ٿيل ڳالهين مطابق برسات جو منظر بيان ڪري جڏهن شاگرد منظر پڌائي بس ڪري ته، شاگردن کي چيو وڃي ته توهان جـي ڪتاب ۾ مسافر شاعر به پنهنجي نظم ۾ برسات جو منظر چٽيو آهي. اچو ته پڙهي ڏسون ته هن ڪهڙا خيال ڪهڙن لفظن ۾ بيان ڪيا آهن. (شاعر جي تصوير آويزان ڪئي وڃي ۽ شاعر جي حياتيءَ جو مختصر احوال بيان ڪجي.) شاگردن کي سنڌي نائين ڪتاب جو صفحو ١٦٥ کولڻ لاءِ چيو وڃي.

تدريسي قدم:

(الف) نظم خواني: پهرين استاد سهڻي ڍنگ سان نظم پڙهي، جيڪو اهڙي ته سر ۽ آچارن سان هجي، جو جن لفظن بابت گمان ٿئـي ته شاگرد غلط اچاريندا، سـي چڱيءَ طرح چٽائيءَ سان ادا ٿي وڃن. مثلاً

جهولا، ڏکيرو، آٿر، سجهي، ري مهـر،
پنهوارن، نـکترن، هنيـون، ماٺي، ٽپيو.

(ب) تلفظ جو اصلاح: استاد ڪلاس ۾ ٻن يا ٽن شاگردن کان نظم پڙهائيندو. جن لفظن جو اچار غلط ڪيندا، انهن کي بورڊ تي اعرابن سان لکي درست ڪندو.

(ج) معني ۽ مطلب: استاد هرهڪ بند الڳ الڳ پڙهي، هر مصرع جي مطلب تي سوال ڪنـدو ۽ هيٺين لفظن جون معنائون شاگردن کان ڪيرائيندو. وساڪ، لڪون، آٿر، نکترن هـارن، بيقرار فطرت، ٿرٿلو، سرسبز، بخار. معنـي ڪيائڻ جا ٽي طريقا هوندا:

(١) مطلب ۽ مفهوم جي مدد سان،
(٢) جملن جي استعمال وسيلي.
(٣) ساڳين لفظن جا مترادف الفاظ ڳولجن.

(د) اصطلاح: هن سبق ۾ هيٺيان اصطلاح آهن، جن جو تجزيو ڪري شاگردن کي لغوي معنيٰ ۽ مطلب سمجھائجي.

آڏر نہ سجهڻ، هيٺيانءَ لهي وڃڻ، دل ڀت ٿيڻ، پل پل ياد ڪرڻ، هنجون هارڻ، ڏاڍون ڏيڻ.

(هہ) وضاحت لاءِ جتي ڪٿهن تصوير يا نقشي جي ضرورت هوندي، اتي اهو استعمال ڪيو ويندو.

(ر) اختصار: نظم جي مفهوم جو اختصار بورڊ تي لکيو ويندو، جيڪو هن طرح سان هوندو.

”ويساک جي مهيني ۾ گرم هوائون لڳنديون آهن. گرميءَ سبب مٺهو ڏينهن ۽ رات جو تڪليف ۾ گذاريندا آهن. سيڪو چاهيندو آهي تہ مينهن وسي تہ ڪا ملڪ ۾ ٺڪار ٿئي. جڏهن سيني جي دل ڀت ٿي ويندي آهي تہ قدرت کي رحم ايندو آهي ۽ برسات ويندي آهي. سارو ملڪ ساوو ۽ سر سبز ٿي ويندو آهي. ماڻهو خوشحال ۽ ڍور ڍڳا آسودا ٿي پوندا آهن. قدرت، ڌرتي ۽ آسمان جو اهڙو نظام ڏاهيو آهي، جو ڌرتيءَ تان پاڻي ٻاڦ بڻجي، آسمان ۾ ڪڪرن جي صورت وٺي ٿو ۽ پوءِ آسمان مان برسات وسي ٿي.“

(ن) تاثرات: زبان جون دقتون دور ڪرڻ کان پوءِ نظم مان اثر وٺڻ لاءِ تشبيهن، استعارن ۽ لفظي بناوتن ڏانهن توجہ ڏياريو وڃي ۽ شاگردن کي واضح ڪيو وڃي تہ اڪيتري حدتائين برسات جي نظاري جي پوري تصوير پيش ڪن ٿا. مسافر ۽ سنڌس شاعريءَ بابت مفيد اشارا ڏنا وڃن ۽ خيالن جي بلنديءَ

کي واضح ڪيو ويو آهي. هن نظم ۾ ٻوليءَ جون سهڻيون بندشون هيئيون آهن. آسمان جا گرم گرم گولا، بي‌قرارن جي بي‌قراري پسي فطرت جو بي قرار ٿيڻ، عرش جو هنجون هارڻ لاءِ تيار ٿيڻ، وڻڪار جي موج ماڻڻ، ڌرتيءَ ٻخار جي آپ کي امانت ڏني هئي، جيڪا امانت هن لڙڪن سان موٽائي، ڪثرت ۽ وحدت کي تار سان لائڻ وغيره وغيره زبان جي خوبين ڏانهن توجه ڏيارڻ لاءِ انهن نظارن متعلق شاهه لطيف، سچل ۽ سانگيءَ جا چند شعر پيش ڪيا وڃن ۽ اهڙيءَ طرح سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ ۾ دلچسپي پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي. تخيل ۽ معنيٰ جي وضاحت ڪانپوءِ شاگرد ان قابل بڻجي ويندا، جو لطف حاصل ڪري سگهندا.

(ڪ) جائزو: جائزي لاءِ هيٺين قسم جا سوال ڪيا وڃن.

(١) گرميءَ جي موسم کي مسافر ڪيئن بيان ڪيو آهي؟

(٢) برسات جو نظارو شاعر ڪهڙيءَ طرح پيش ڪيو آهي؟

(٣) ميسافر گرم گرم گولا جي تشبيهه ۽ لڙڪن جي قطار، جو استعارو ڪهڙين شين لاءِ استعمال ڪيو آهي؟

(٤) نظم جو اختصار بيان ڪريو.

(٥) توکي ڪهڙو شعر پسند آيو آهي ۽ ڇو؟

(٦) باقي بچيل وقت ۾ شاگردن کان الڳ الڳ نظم خواني ڪرائي وڃي.

(گ) گهر جو ڪم: مٿين بند جي تشريح لکي اچو.

سنڌي گرامر تي سبق

ٻارن لاءِ صرفي ۽ نحوي اصولن جي ڄاڻ تمام ضروري آهي. عام طور تي گرامر سمجهائڻ لاءِ استخراجي طريقو،

استعمال ڪيو ويندو آهي، يعني ته پهريائين وصف يا ڪنهن اصول جي وضاحت ڪئي ويندي آهي پوءِ ان تي مثال ڏنا ويندا آهن. جنهن کان پوءِ استعمالي مشق ڪرائي ويندي آهي مطلب حاصل ڪرڻ لاءِ ڪتابن مان به جملا ورتا ويندا آهن پر ان طريقي ۾ ڪي خاميون آهن، پهرين ته شاگرد گرامر کي زبان، کان ڪا علحدي شيءِ سمجهن ٿا. ٻيو ته ابتدائي وصف کان شروعات ڪرڻ باعث شاگردن کي نامعلوم کان معلوم ڏانهن قدم کڻڻو پوي ٿو، جيڪا تعليمي اصولن جي خلاف آهي. انڪري گرامر کان شاگرد ونءَ ن وڃن ٿا ۽ انهن لاءِ اها هڪ ڏکي ڳالهه بنجو پوي ۽ هو صرف رٽي پنهنجو ڪم ڪڍن ٿا ۽ گرامر جي عملي فائدي کان محروم رهجو وڃن. حالانڪ تعليمي ماهرن جو اهو مڃيل اصول آهي، ته جن شاگردن کي پنهنجي مادري ٻوليءَ جي گرامر جا اصول چڱيءَ طرح ذهن نشين هوندا آهن، سي شاگرد ڌارين زبان، جي قاعدن ۽ اصولن ي آسانيءَ سان عبور ڪري سگهن ٿا ۽ انهن لاءِ ٻي زبان سکڻ تمام سنهنجي ٿيو پوي. ان ڪري گرامر سيکارڻ لاءِ استقرائي طريقو اختيار ڪرڻ بهتر ٿيندو. يعني ته پهرين اهي مثال ڏنا وڃن، جن سان شاگرد اڳيئي مانوس آهن. پوءِ سوالن جي ذريعي انهن ڏي مثالن مان صرفي ۽ نحوي قاعدا ڪڍايا وڃن. ان کانپوءِ وڌيڪ مثالن ڏيڻ سان ساڳي قاعدي جي استعمال جي مشق ڪرائي وڃي.

سبقي خاڪو

ڪلاس ڇهون — موضوع: سنڌي گرامر

عمر ١٠-١١ سال — عنوان: اسم خاص ۽ اسم عام.

گهربل سامان: بورڊ، چاڪ ۽ ڊسٽر وغيره

مقصد:

اسم خاص ۽ عام ۾ فرق معلوم ڪرڻ ۽ ان لاءِ استعمالي مشق جي زبان جي صحت ذهن نشين ڪرائڻ ۽ ان ۾ دلچسپي پيدا ڪرڻ.

تعليمي طريقو:

هن ۾ استقرائي طريقو استعمال ڪيو ويندو يعني تمام چالو مثالن مان اسم عام ۽ اسم خاص جي وچ ۾ فرق سمجهايو ويندو ۽ ان بابت مشقون ڪرايون وينديون.

اڳوڻي معلومات:

شاگرد اسم ۽ فعل کان اڳيئي واقف آهن ۽ اها به ڄاڻ اٿن ته جملو ڇا ٿيندو آهي.

ڇڪاس:

هيٺيان جملا بورڊ تي لکيا ويندا.

(۱) ڇوڪر راند ڪيڏي رهيو آهي.

(۲) هن شهر مان سائيڪل آندي.

(۳) دريا سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿو.

ان کانپوءِ اڳوڻي معلومات جي ڇڪاس لاءِ شاگردن کي چيو ويندو ته هو انهن جملن کي پڙهن ۽ انهن مان اسم ۽ فعل ڳولين.

تدريسي قدم:

ان بعد هر جملي بابت هيٺين طرح سان بحث ڪيو ويندو.

(۱) پهرين جملي مان مراد ڪهڙي ڇوڪري جي آهي؟ ڪنهن به ڇوڪر جو نالو ورتل ناهي ۽ نه ڪنهن خاص ڇوڪر

ڏانهن اشارو ڪيل آهي. ان سوال مان اهو جواب ڪڍايو ويندو ته ڇوڪر مان مراد ڪنهن به خاص ڇوڪر جي ناهي، پر ڇوڪرن مان ڪنهن به عام ڇوڪري سان اهو لڳي سگهي ٿو.

(٢) ٻئي جملي مان اسان جي مراد ڪهڙي شهر سان آهي؟ ڪنهن به شهر جو ذڪر ورتل ناهي ۽ نه ئي ڪنهن خاص شهر ڏانهن اشارو ڪيل آهي اهڙيءَ طرح شاگردن کي سمجهايو ويندو ته اهو ڪوبه عام شهر ٿي سگهي ٿو ۽ ڪنهن به خص شهر لاء چيل ناهي.

(٣) اهڙيءَ طرح ٽئين جملي بابت به شاگردن کان پڇيو ويندو ته دريا ۽ سمنڊ مان مراد ڪهڙو دريا ۽ ڪهڙو سمنڊ آهي؟ ۽ پوء اها حقيقت ٻڌائي ويندي ته دريا ۽ سمنڊ عام نالا آهن ۽ ڪنهن به خاص دريا يا سمنڊ لاء ڪم آيل ناهن. انهيءَ بحث کان پوء مٿين ٽن جملن جي پٺيان هيٺيان ٽي جملا به بورڊ تي لکيا وڃن.

(١) اڪبر راند ڪڏي رهيو آهي.

(٢) هن ڪراچيءَ مان سائيڪل آندي.

(٣) سنڌو ندي عربي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿي.

انهن جملن کي به هيٺين نموني بحث هيٺ آندو ويندو.

١- چاپهرين جملي ۾ اڪبر مان مراد ڪو عام ڇوڪر آهي؟ اهڙن سوالن مان اها حقيقت ذهن نشين ڪرائي ويندي ته اڪبر ڪنهن خاص ڇوڪري جو نالو آهي ۽ ان جو اطلاق ان نالي واري ڇوڪري کانسواء ٻين عام ڇوڪرن تي ٿي نٿو سگهي.

٢- ٻئي جملي مان اها ڳالهه ذهن نشين ڪرائي ويندي ته ڪراچي هڪ خاص شهر جو نالو آهي ۽ ٻين شهرن کي اسين ان نالي سان سڏي نٿا سگهون.

٣- اهڙيءَ طرح ٽنهي جملي مان اها حقيقت ڪڍائي ويندي ته سنڌوندي ۽ عربي سمنڊ به خاص نالا آهن.

عام سمجهاڻي:

مٿي ٻڌايل ٻن قسمن جي جملن ۾ فرق معلوم ڪرائڻ بعد وصفن جي وڌيڪ تشريح ڪبي ۽ مفهوم کي عام ڪبو مثال طور ڇوڪر، شهر ۽ دريا، جبل ۽ سمنڊ اهي سڀئي عام نالا آهن ۽ سڀئي اهڙين شين لاءِ استعمال ۾ اچن ٿا. ڪي نالا وري هڪڙي قسم جي شين مان ڪنهن خاص شيءِ لاءِ استعمال ۾ ايندا آهن. مثال طور اڪبر رڳو ان ڇوڪر کي چئبو، جنهن جو نالو اڪبر آهي ۽ ڪراچي هڪ خاص شهر جو نالو آهي ۽ ٻئي شهر کي ڪراچي چئي نه سگهبو. اهڙيءَ طرح سنڌوندي ۽ عربي سمنڊ به خاص نالا آهن ۽ ٻين ندين ۽ سمنڊن کي انهن نالن سان سڏي نٿو سگهجي.

ان کانپوءِ شاگردن کي ٻڌائجي ته، جيڪو نالو هڪ ئي قسم جي گهڻين شين سان لاڳو ٿئي ٿو اهو عام نالو آهي ۽ ان کي گرامر ۾ ”اسم عام“ چئجي ٿو. پر اهڙو نالو، جيڪو صرف هڪ ئي خاص قسم جي شيءِ سان لاڳو ٿئي ٿو. اهو خاص نالو آهي ۽ گرامر ۾ ان کي ”اسم خاص“ چئجي ٿو.

جائزو:

ان کان پوءِ پڙهائيءَ جو نتيجو حاصل ڪرڻ لاءِ مختلف مثالن کي يڪجاءِ ڪيو ويندو. اسم عام ۽ خاص جون مٿي ٻڌايل تعريفون بورڊ تي لکيون وينديون، پوءِ چند مثال لکي شاگردن کان پڇيو ويندو ته انهن ۾ اسم خاص ڪهڙا آهن ۽ اسم عام ڪهڙا آهن؟ شاگردن کي چيو ويندو ته هو اسم عام ۽ خاص جا وڌيڪ مثال ٻڌائين. ان کان پوءِ چند جملا بورڊ

تي لکيا ويندا ۽ شاگردن کان انهن مان اسم عام ۽ خاص چونڊايا ويندا. ان کان سواءِ درسي ڪتاب جي ڪنهن سبق مان شاگردن کي اهڙا مثال گڏ ڪرڻ لاءِ چيو ويندو.

گهر جو ڪم:

(۱) ڪتاب جي ڪن ٻه ٽن سبقن مان شاگردن کي اسم عام ۽ خاص چونڊي لکي اچڻ لاءِ چئجي.

(۲) اسم عام ۽ اسم خاص جا ويهه ويهه مثال لکي اچڻ لاءِ چئجي.

(۳) خال پري اچڻ لاءِ چئجي، جن مان اسم خاص ۽ اسم عام وارن لفظن جي نشاندهي ٿئي.

سنڌي انشا تي هڪ سبق

خط نويسي

خط نويسي، انشا پردازيءَ جو هڪ اهم نمونو آهي. ان ۾ انهن سڀني ڳالهين جو خيال رکڻو پوندو آهي، جيڪي انشاپردازيءَ ۾ ڏيان لهڻين. انشاپردازيءَ ۾ سهڻا ۽ سٺا خيال ۽ انهن جي ترتيب، لفظن جي چونڊ، زبان جي صحت ۽ سهڻائي اسلوب بيان جي جاذبيت وغيره انهن سڀني تي خاص توجه ڏيڻو پوندو آهي. اهڙي ترغيب ڏيڻ ۽ اصلاح ڪرڻ سان، شاگردن ۾ تخليقي قوت جي لياقت پيدا ٿئي ٿي. اهيئي ڳالهيون خط نويسيءَ ۾ به ڌيان ۾ رکڻيون آهن. پر ڪن ضروري ڳالهين تي خاص زور ڏيڻو آهي. مثلاً سٺي خط جي وصفن جي پابندي ۽ خراب خط جي عيبن کان پرهيز ڪرڻ، خط لکڻ جو درست طريقو، سرو، شروعات، پڄاڻي، مضمون ۽ طرز وغيره صحيح آهن يا نه؟ لکڻ جو هنڌ ۽ تاريخ درست جاءِ تي ڏنل آهن؟ موزون لفظن مان خطاب ڪيل آهي؟ ۽ اهي مناسب جاءِ تي

لکيل آهن يا نہ؟ شروعات ۽ پڇاڙي صحيح آهن يـا نہ؟ خط جو مضمون مطلب تہ پورو اثري ٿـو؟ ان کان سواءِ تهذيب ۽ آداب، خيالن جي ترتيب اسلوب ۽ جاذبيت وغيره کانسواءِ هجي ۽ عبارت تي بہ نظر رکڻ ضروري آهي.

سبقي خاڪو

کلاس ستون موضوع: سنڌي خط نويسي

عمر ١٢-١٣ سال

عنوان:

دوست ڏانهن خط لکو تہ "اسان جو اسڪول هر لحاظ کان سٺو آهي، توهان بہ ڪوشش ڪري ان اسڪول ۾ داخل ٿيو."

گهربل سامان: بورڊ، چاڪ، ڊسٽر، چارٽ، پوسٽ ڪارڊ ۽ لفافو.

مقصد:

١- دوست کي خط لکڻ، جنهن ۾ اسڪول جي خوبين جو ذڪر هجي ۽ اها صلاح ڏنل هجي تہ هو بہ ساڳي اسڪول ۾ داخلا وٺي.

٢- سٺي خط لکڻ جـون خوبيون پيدا ڪرڻ ۽ وڻندڙ پر لطف ٻوليءَ ۾ خيالن جي اظهار جي سگهيا ڏيڻ.

٣- تخليقي اظهار جي قوت پيدا ڪرڻ.

چڪاس:

هيٺ ڄاڻايل سوالن مـان خط نويسيءَ بابت شاگردن جي معلومات جي چڪاس ورتي ويندي.

١- توهان ڪڏهـن پنهنجي مائٽ يـا دوست کي خط لکيو آهي؟

٢- پنهنجي چاچي کي لکڻو هجي ته ان جي شروعات ڪيئن ڪندا؟

٣- خط جي آخر ۾ ڇا لکندا؟

٤- پنهنجي گهر جو پتو، خط ۾ ڪهڙي جاءِ تـي ۽ ڪهڙيءَ طرح لکندا؟

٥- خط ۾ اصلي مدعا ۽ مطلب لکڻ کان سواءِ ٻيو ڇا لکڻ ضروري آهي؟

خاص نڪتا سمجهائڻ:

مٿين سوالن جي جوابن کان پوءِ شاگردن کـي هڪ چارٽ ڏيکاريو وڃي، جنهن ۾ پوسٽ ڪارڊ ۽ لفافي جي تصوير هجي، جنهن جي ذريعي اها ڳالهه سمجهائي وڃي ته خط ۾ سرنامي لکڻ جو صحيح طريقو ڪهڙو آهي. ان کان پوءِ چارٽن ذريعي شاگردن کي ٻن قسمن جي خطن ڏانهن ڌيـان ڏياريو وڃي، جن ۾ هڪ خط درست انداز ۾ لکيل هوندو ۽ ٻيو هر لحاظ کان اڻنگو ۽ ردي پر موضوع ٻنهي جو ساڳيو هوندو.

خراب خط جو نمونو:

جولاءِ ٨-٨٠

خدمت ۾ جناب دوست صاحب

بعد سلامن جي لکجي ٿو تـه هت سڀ خير آهـي ۽ اوهان ڏانهن به خير هوندو. توهان جو خط مليو ۽ توهان جي پاس ٿي وڃڻ جي مون کي ڏاڍي خوشي ٿـي آهـي. منهنجي طرفان مبارڪ ڪبول ڪندا ۽ سڀني پاتين کي دعائون سلام چوندا.

توهان جو دوست غلام نبي.

ھوزون ۽ سٺي خط جو نمونو:

ڪمرو نمبر ٢٤- مسلم هاسٽل
حيدرآباد سنڌ
٢٥ جولاءِ ١٩٨٠

منهنجا پيارا دوست!

السلام عليڪم،

توهان جو نوازش نامو مليو، مون کي پڙهي سچ پچ ته ڏاڍي خوشي ٿي. ڏٺي سڳوري جا لکين شڪرانا، جو اوهان امتحان ۾ شاندار ڪاميابي حاصل ڪئي آهي، جنهن جا توهان بلڪل لائق هئا. توهان جهڙا محنتي هميشه سرخرو ٿين ٿا ۽ پنهنجو ۽ پنهنجي والدين، اسڪول جو نالو روشن ڪن ٿا. توهان جو پڙهائيءَ ۾ چڱو چاهه ڏسي پڪ اٿم ته زندگيءَ ۾ اڃا گهڻيون ڪاميابيون ڏسندا. منهنجي طرفان دلي مبارڪ قبول ڪندا. بابا ۽ ادا جن توهان جي خبر ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيا ۽ توهان کي گهڻا سلام ۽ پيار چيا اٿن.

هاڻي ته توهان کي نتيجي جي ڳڻتي به لٿي، حيدرآباد ڪڏهن ايندا؟ توهان جو وعدو هو. اهو واعدو هاڻ پورو ٿيڻ کپي، پنهنجي سڀني عزيزن ۽ بزرگن کي منهنجي پاران سلام ۽ مبارڪون ڏيندا.

اوهان جو مخلص دوست،
رحمان.

خط جون خوبيون ذهن نشين ڪرائڻ:

شاگردن کي چئجي ته آهي ئي خط پڙهي ٻڌائين ته ڪهڙو خط صاف ۽ سهڻو آهي ۽ ڇو؟ اهڙيءَ طرح سٺي خط جي خراب خط سان ڀيٽ ڪري، خوبيون بورڊ تي لکيون وڃن.

١- سرو درست آهي:- [خط جو هنڌ ۽ تاريخ جي لکڻ جي جاءِ ۽ طريقو صحيح آهي.]

٢- خطاب ۽ القاب مناسب:- [درجي جي حيثيت جي لحاظ کان مخاطب لاءِ لفظ موزون آهن.]

٣- شروعات درست آهي:- [انداز بيان جي لحاظ کان خط جي شروعات صحيح آهي.]

٤- مضمون درست آهي: [ٻولي جي قاعدن، لفظن جي چونڊ هجي، اسلوب ۽ دلچسپي ۽ مطلب جي وضاحت جي لحاظ کان مضمون بلڪل درست آهي.]

٥- پڇاڙي صحيح ڪيل آهي:- آخرين جملا خط جي پڇاڙي سهڻي نموني ڪن ٿا.

صورت خطي ۽ اکر سهڻا ۽ سنا آهن.

سبق جو اعلان:

مٿين بحث کان پوءِ شاگردن کي چئو ويندو ته هو سٺي خط جون خوبيون ڏيان ۾ رکي پنهنجي دوست کي هڪڙو خط لکن، جنهن ۾ پنهنجي اسڪول جون خوبيون ٻڌائي کيس صلاح ڏني وڃي ته هو به ساڳي اسڪول ۾ داخلا وٺي.

تدريسي قدم:

مضمون جا خاص نڪتا ظاهر ڪرڻ:- خط لکڻ جو طريقو زباني ڪيائڻ کان سواءِ، خط جي موضوع ۽ مطلب بابت شاگردن کان هيٺيان نڪتا سوالن ذريعي ڪيرايا وڃن.

اسڪول جون خوبيون

عمارت سٺي، ماحول يا پسگردائي سٺي، استاد آزمودگار، شفيق ۽ مهربان. ٻين تعليمي ادارن کي نزديڪ هئڻ جو فائدو. صحت جو خيال، نتيجا سٺا، مفيد غير نصابي شغل، صفائي عمدي. نظم ۽ ضبط سٺو. تعليمي سامان شاندار، هاسٽل ۾ قيام ۽ طعام جو سٺو انتظام وغيره.

تڪريري قدم:

ان کان پوءِ شاگردن کي چئجي ته هو پنهنجي خيالن کي اهڙيءَ ريت بيان ڪن، جو اُن کي سٺو ۽ دلچسپ خط چئي سگهجي.

اصلاح ۽ تبصرو:

شاگرد خط لکڻ ۾ مصروف هوندا. استاد ڪلاس ۾ چڪر ڏيندي، انهن جي غلطين ڏانهن توجه ڪندو. انفرادي غلطيون انفرادي طور درست ڪرايون وينديون، پر جيڪي مشترڪ غلطيون هونديون، تن جي اصلاح بورڊ تي ڪئي ويندي، جيئن سڀئي شاگرد سکي سگهن. آخر ۾ ٻن ٽن شاگردن کان لکيل خط پڙهائي، انهن تي مختصر تبصرو شاگردن جي مدد سان ڪيو ويندو ۽ غلطيون درست ڪيون وينديون. ڪلاس جي شاگردن جون ڪاپيون گڏ ڪري رکنديون وينديون ۽ فراغت جي وقت ۾ انهن ۾ ڪيل غلطين جي درستي ڪئي ويندي.

باب ٽيرهون

جائزو (چڪاس)

مفهوم: جائزو اهو عمل آهي، جنهن جي ذريعي هڪ استاد، ڪنهن شاگرد يا سموري ڪلاس جي ڪارڪردگيءَ جو جائزو وٺي ٿو. يعني ته هو اهڙي ڇانڊ ڇٽال ڪري ٿو ته مٿس وڌل ذميوارين ۾ هو ڪيستائين ڪامياب ويو آهي ۽ سندس پڙهائي يا تدريسي عمل ۾ ڪٿي ۽ ڪهڙيون خاميون رهجي ويون آهن ۽ ڪهڙين ڳالهين ڏانهن وڌيڪ توجه ڏيڻ جي ضرورت اٿس. ان ڪري ڪنهن به اداري جي ترقي چاهڻ لاءِ جائزو يا چڪاس هڪ اڻ ٽر عمل آهي.

مقصد:

صحيح تعليم ۽ تدريس لاءِ ضروري آهي ته استاد کي پنهنجي منزل جي ڄاڻ ۽ مقصد جو شعور هجي. هر منزل تي رسڻ لاءِ ڪيس وک وک تي اندازي لڳائڻ جي ضرورت محسوس ٿئي ٿي ته آيا سندس رخ ٺيڪ آهي يا نه؟ جنهن جي ڪري استاد کي جابجا جائزي کان ڪم وٺڻو پوندو آهي. جائزي جي مقصدن ۾ نه رڳو ٻارن جي تعليمي واڌاري کي جانچڻ هوندو آهي بلڪه درسگاهه جي مجموعي ڪاميابي به ان ذريعي چڪاسي ويندي آهي. جائزي مان شاگردن جي ذهني معيار جو به پتو لڳايو ويندو آهي ته وري سندن شوق ۽ دلچسپيءَ کي به معلوم ڪيو ويندو آهي. بهرحال مٿيون سڀئي ڳالهيون جائزي جي مقصدن ۾ شامل آهن، جن کي حاصل ڪرڻ لاءِ استاد مختلف وقفن ۾ آزمائشون يا ٽيسٽون وٺندو رهندو آهي ۽ وقت به وقت

ان لاءِ قدم کڻندو رهندو آهي. ازانسواءِ ساري اسڪول جو ”وسيع جائزو“ به ٿيندو آهي، جيڪو ساليانه امتحان جي صورت ۾ فقط هڪ ڀيرو ورتو ويندو آهي، جنهن مان هڪ طرف شاگردن جي قابليت جي خبر پوندي آهي ته ٻئي طرف وري تدريسي طريقن جي ڪاميابيءَ جو اندازو به ٿي ويندو آهي.

ٻوليءَ جي سکيا ۽ جائزو:

ٻوليءَ يا زبان جي سکيا ۾ ڇڪاس کي وڏي اهميت حاصل آهي، جيستائين ٻار جو ڪنهن هڪڙي تعليمي مرحلي تي بنياد پختو نه ٿئي، تيستائين ان کي ٻئي مرحلي تي آڻڻ، مناسب قدم سمجهو نه ويندو آهي. زبان جي سکيا هڪ لاڳيتو ۽ هڪٻئي سان جڙيل عمل آهي. مثال طور ڳالهائڻ، پڙهڻ، لکڻ ۽ سمجهڻ جا سڀئي مختلف عمل، هڪ ٻئي سان مليل آهن. تجربي مان اها ڳالهه ظاهر ٿئي ٿي ته جيستائين هڪڙي مرحلي ۾ ڪو عمل راس نه ٿي وڃي، تيستائين ٻئي جي ابتدا ڪرڻ نه گهرجي. مثلاً ٻار جيستائين رواجي طور ڳالهائڻ ٻولهائڻ جي قابل نٿو بنجي وڃي، تيستائين باقاعدي گفتگو جي سکيا ڏئي نٿي سگهجي. وري ڳالهائڻ جي مرحلي پوري ٿيڻ کان سواءِ، پڙهڻ جي منزل به شروع ٿي نٿي سگهي. اهڙيءَ طرح پهرين ڪلاس جو مرحلو جيستائين تڪميل تي نٿو پهچي، تيستائين ٻار کي ٻئي ڪلاس ۾ ترقي ڏئي نٿي سگهجي. مشاهدي ۽ آزمودي مان معلوم ٿيو آهي ته اگر ٻار جي مڪمل تدريس ٿيڻ کان سواءِ ئي ڪيس ترقي ڏئي، ٻئي ڪلاس ۾ پهچايو ويو آهي ته، ان صورت ۾ ٻار جو بنياد ڪچو رهجي وڃي ٿو ۽ اهڙا شاگرد ڪلاس ۾ اصولي طور ڪامياب ٿيل شاگردن سان مقابلي ۾ پڙهي نٿا سگهن ۽ اهي هميشه

لاءِ پٺتي رهجي وڃن ٿا. جيڪي شاگرد ڍلا هوندي به ڏکي ٽيلهي وڏن ڪلاسن تائين پهچايا وڃن ٿا، اڪثر انهن جو بنياد تعليم مڪمل ڪرڻ بعد به ڪچو رهجي وڃي ٿو ۽ اهي نه رڳو تحرير يا تقرير ۾ قابل بڻجي نٿا سگهن، بلڪ وڏي هوندي تائين به ادبي ذوق کان وانجهيل رهن ٿا. پيو ته اهڙا شاگرد بعض مهارت کان به اڻ چاڻيءَ جو شڪار رهجي وڃن ٿا!

اَن ڪري زبان جي سکيا ۾، هر ڪنهن مرحلي تي پختگيءَ جو اندازو لڳائڻ تمام ضروري آهي، ته آيا ٻار پنهنجي زير تدريس مرحلي ۾ ايترو پختو ٿي ويو آهي، جو ڪيس ترقي ڏئي سگهجي ۽ ان کان وڌيڪ مرحلي جي شروعات ڪري سگهجي. پرائمري تعليم کي پنجن درجن ۾ ۽ ان کان مٿي ثانوي تعليم کي به ساڳيءَ ريت پنجن درجن ۾ ورهايو ويو آهي. جن مان هر هڪ ۾ مادري زبان جي مقرر ٿيل مقصدن تحت تعليم ڏني وڃي ٿي. هر تعليمي سال جي آخر ۾ ساليانو امتحان ورتو ويندو آهي ۽ شاگردن جي ترقيءَ جو مجموعي نتيجو معلوم ڪيو ويندو آهي. ازانسواءِ تعليمي سال هوندي به وقفي وقفي دوران پڙهائيءَ جي مختلف جزن ۾ ڇڪاسون به جائزا ورتا ويندا آهن، جيئن شاگردن جي تعليمي واڌاري جي رفتار جي پروڙ پئجي سگهي

جائزي جا عام طريقا:

تدريسي سکيا ۾ جائزي يا ڇڪاس جا هيٺيان طريقا رائج آهن، جن جي ڪاميابيءَ جو دارو مدار صرف استاد جي ذاتي قابليت ۽ تجربي تي ٻڌل آهي.

مشاهداتي جائزو:

استاد جو معيار متعلق بارِيڪ بينيءَ سان مشاهدو ڪرڻ

سان ڪيس شاگرد جي سيني ڪمزورين جي ڄاڻ پنهنجي ويندي آهي، ان بعد هو جيڪا راءِ قائم ڪري ٿو سا عموماً صحيح هوندي آهي. مشاهدو هڪ عمدو طريقو آهي، پر ان لاءِ ضروري نه ٿو ته استاد لاڳيتو شاگرد جي هلت ۽ معيار تي اک رکي هڪ اڻ ٿڪ ۽ ماهر استاد مشاهداتي عمل ڪي اوستائين جاري رکي ٿو، جيستائين شاگرد جي سموري ڪارڪردگي ۽ گهٽ وڌاين جو پورو پورو اندازو لڳائي وٺي. بعضي ڪو سنو شاگرد به پڙهڻ لکڻ ۾ گهڻجي ويندو آهي يا ٿوري توجه ڏيڻ سان ڪو ڍلو شاگرد به هڪدم هوشيار شاگردن جي معيار تائين رسي ويندي آهي. اهڙيون ڪيتريون ئي حالتون ٿين ٿيون جيڪي استاد جي مشاهدي جون متقاضي ٿين ٿيون. ڪڏهن ڪڏهن استاد جي صرف ٿوري وقت لاءِ انفرادي توجه ڏيڻ، شاگرد جي سڌاري لاءِ بهتريءَ جو وڏو سبب بنجي پوندو آهي مطلب ته مشاهدي جي لاڳيتي عمل سان، استاد ڪلاس ۾ پنهنجي تعليمي سرگرمين کي مؤثر بنائي سگهي ٿو.

تقريري جائزو:

تحريري امتحان سان سان گڏو گڏ تقريري امتحان به ضروري آهي. ڳالهائڻ يا ٻڌڻ جي صلاحيت جو اندازو تحريري امتحان ۾ لڳائي نٿو سگهجي. ان لاءِ صرف زباني آزمائش ئي موزون طريقو آهي. ثانوي ڪلاسن ۾ حاضر دماغي، ترت ۽ صحيح جواب ڏيڻ جي لياقت، سمجهڻ جي صلاحيت، ٻولي ۽ گفتار جي سهڻائيءَ ۽ قوت بيان جانچڻ لاءِ زباني سوالن رستي آزمائش وٺڻ به بهترين طريقو آهي، پر اڄڪلهه جي تعليمي دور ۾ گهڻن ملڪن ۾ رڳو تحريري امتحان کي وڏي فوقيت حاصل آهي، استاد کي گهرجي ته هو زباني سوالن پڇڻ جو

موقعو به هٿان نه وڃائي، ليڪن باقاعدي چڪاس لاءِ ڪيس تحريري امتحان تي ڀاڙڻو آهي.

تحريري جائزو:

دنيا ۾، اڪثر ملڪن جي تعليمي ادارن ۾ تحريري آزمائش جو طريقو صدين کان وٺي رائج آهي ۽ ان کي سڀ کان مؤثر امتحان جو طريقه ڪار ڪيو وڃي ٿو. ڪيترا ٻار زباني امتحان ۾ ڪنهن ڊڄ يا ڊپ کان جواب ڏئي نٿا سگهن يا وڏن ڪلاسن جا شاگرد به سوال ڪرڻ سان سهڻو ۽ موزون بيان بروقت ڏئي نٿا سگهن. ڪيترا شاگرد احساس ڪمتريءَ باعث هٻڪندا ۽ اٽڪندا رهندا آهن ۽ صحيح جواب ڏئي نه سگهندا آهن. اهڙيءَ حالت ۾ تحريري امتحان واحد ڪامياب طريقو آهي، جو ته جيڪي شاگرد صحيح جواب نٿا ڏئي سگهن سي هن طريقي ۾ اطمينان ۽ سڪون سان پنهنجي خيالن جو اظهار ڪري سگهن ٿا. ازانسواءِ تحريري چڪاس کي ٻين به گهڻين ڳالهين ڪري پسند ڪيو وڃي ٿو، ان طريقي سان اسان ٻارن جي ذهني واڌاري جو رڪارڊ محفوظ رکي سگهون ٿا ۽ خود استاد به پنهنجي ڪارڪردگيءَ جو جائزو آسانيءَ سان لڳائي سگهي ٿو. انڪري ضروري ٿيندي ٿو ته شاگردن کان مقرر وقتن ۾ ليسن وٺبيون رهجن، نصاب جي تڪميل سان گڏو گڏ ٻارن جي ٻين صلاحيتن ۾ به واڌارو ايندو رهي.

جائزي جا قسم:

اسان وٽ رواجي طرح خارجي امتحانن جو سرشتو رائج آهي، جيڪي تشڪيل ڏنل بوردن طرفان ٿين ٿا. ليڪن آهي عملاً سطحي بنجي وڃن ٿا، جو ته شاگرد اڪثر رٽيل جواب لکي امتحان پاس ڪندا آهن. سڌريل ملڪن ۾ سطحي آزمائشن

مان مطمئن ڪونہ ٿيندا آهن، بلڪ هو جائزي مان اها ڳالهہ ڏسندا آهن تہ شاگرد جيڪو علم حاصل ڪيو آهي، سو بامعنيٰ آهي يا نہ؟ ۽ منجهس تدبر ۽ تفڪر جي عادت پيدا ٿي آهي يا نہ؟ جائزي جي امتحاني طريقي کان سواءِ بہ ٻيا بہ ڪيترا قسم رائج آهن. دراصل ترقي يافتہ ملڪن ۾ نت نيون آزمائشون ڪيون وڃن ٿيون، جن مان تبديلي جو صحيح اندازو لڳايو وڃي ٿو.

تشخيصي آزمائش:

شاگردن جي ذهني واڌاري ۽ طبعي لاڙن کي جاچڻ لاءِ استاد کي وقت بہ وقت جائزي جي ضرورت پوي ٿي، ڇو تہ ٻارن جي ذهانت جانچي، انهن کي مختلف گروهن ۾ ورهائي پڙهائيءَ جي ڪم کي آسان بنائي سگهجي ٿو. طبعي لاڙن جانچڻ سان وري اها خبر پوي ٿي تہ شاگرد جي رغبت ڪهڙي مضمون ڏانهن گهڻي آهي ۽ ڪهڙي ڪم ۾ هو وڌيڪ مفيد بڻجي سگهندو. اسان وٽ عموماً ائين ٿيندو آهي، جو والدين يا استاد ٻارن ۾ پيدا ٿيل تجسس يا جستجوءَ کي سمجهڻ ۾ ناڪام ٿيندا آهن ۽ ٻارن کي مناسب طور همٿائڻ بدران مٿن روڪ وجهندا آهن، جنهنجو نتيجو اهو نڪرندو آهي جو هنن جون تخليقي صلاحيتون صحيح طور اڀري نہ سگهنديون آهن، پيو تہ ڏهيو پر والدين ٻارن تي ماڳهين پنهنجي مرضي مڙهي ڪنهن خاص شعبي ۾ تعليم پرائڻ لاءِ زور ڀريندا آهن، جنهن جو نتيجو اهو نڪرندو آهي جو هو بيدليءَ سان تعليم وٺندا آهن ۽ پنهنجي هنر ۾ پختگي حاصل ڪرڻ کان ناڪام رهندا آهن.

ليڪن هين سڌريل ملڪن ۾ ائين ناهي. بلڪ اتي

شاگردن کي بالڪل آزاد ڇڏيو ويندو آهي ته هو پلي ته پنهنجي ذوق ۽ دلچسپيءَ آهر جيڪا مهارت وٺين سا حاصل ڪن. استاد ۽ والدين ان سلسلي ۾ فقط سندن رهبري ڪندا آهن. ائين ڪرڻ سان چيا ٿيندو آهي جو شاگرد ڪامل دل ۽ دماغ سان تعليم پرائي زندگيءَ ۾ ڪاميابي حاصل ڪري سگهندو آهي. دراصل نفسياتي طور ٻارن ۾ الڳ الڳ جلتون ۽ لاڙا ٿيندا آهن. ان ڪري مغربي ملڪن ۾ شاگردن کي اسڪولي تعليم دوران جانچيندا ۽ پرکيندا رهندا آهن ۽ سندن چاهت ۽ ذوق سڃاڻي کين صحيح واٽ تي دڳ لائيندا آهن.

موضوعي آزمائش:

استاد پيري پيري سان پنهنجي نصابي ڪم جي چڪاس وٺندو رهندو آهي. اهي جدا جدا وقفن تي هڪ قسم جون آزمائشون هونديون آهن، جن جي ذريعي هو ڪلاس ۾ ڪرايل ڪم جو تحريري امتحان وٺندو آهي، انهن کي معادي ٽيسٽون به چئبو آهي. ان منجهان استاد کي خبر پوندي ته تدريس شاگردن ۾ ڪيتريقدر اثرائتي ثابت ٿي سگهي آهي. زبان جي سکيا جو وڏو مقصد هوندو آهي ته شاگرد روانيءَ يا تسلسل سان پنهنجي خيالن توڙي جذبن جو اظهار ڪري سگهي. ان مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ شاگردن کان موضوعي طرز جون آزمائشون ورتيون وينديون آهن، جن کي مضمون نويسيءَ جي طرز جي آزمائش Essay Type Test چيو ويندو آهي. ان ۾ عام طور مشاهدي ۽ تجربي ۾ آيل ڪن شين لاءِ شاگردن جي ذهن کي ٽٽوليو ويندو آهي ۽ هو پنهنجي سموري معلومات جا خاص خاص نڪتا نوٽ ڪن ۾ لکندا رهندا آهن. جنهن کان پوءِ هو انهن کي سلسليوار بيان ڪندا يا لکندا آهن هن طريقي

۾ شاگرد ۽ استاد ٻنهي جو خاصو وقت لڳيو وڃي، پر استاد کي ڄاڻ پئجيو وڃي ته شاگرد ڪيستائين سوچي سگهي ٿو ۽ ان جو صحيح اظهار ڪرڻ اچيس ٿو يا نه؟ هن آزمائش جو موضوع سوچ ويچار ۽ احتياط سان ڏيڻ گهرجي، جيئن شاگرد ان کي هر حالت ۾ آسان پائين.

معروضي آزمائش:

هيءَ هڪ جائزي يا چڪاس جو نئون جديد طريقو آهي، جنهن تي اڄڪلهه گهڻو زور ڏنو وڃي پيو، ڇو ته ان ۾ شاگرد کي رٽي لکي اچڻ جي ڪابه ضرورت نٿي پوي. انهيءَ آزمائش ۾ ڏنل سوال جي سامهون مقرد جواب لکيا ويندا آهن، جن مان شاگرد هڪڙو جواب منتخب ڪندو آهي، جيڪو سندس سمجهه ۾ صحيح هوندو آهي. ڪن سوالن جو جواب صرف ”ها“ يا ”نه“ ۾ هوندو آهي ته ڪن ۾ وري مقرر لفظ چونڊي لکيو وڃي ٿو. بهرحال شاگردن جو جواب ان آزمائش ۾ بياني طرز ۾ ڪونه هوندو آهي، بلڪ انتخابي ٿيندو آهي. موضوعاتي آزمائش واريون سموريون خاميون هن مان ختم ٿي وڃن ٿيون. معروضي آزمائش ۾ جيتوڻيڪ شاگردن کي مارڪون ڏيڻ ۾ آساني ٿئي ٿي، پر سوالن ناهڻ ۾ وڏي محنت ڪان ڪم ونئو پوي ٿو، ان لاءِ استاد کی نفس مضمون تي ضابطو هجڻ ضروري آهي. معروضي آزمائش به چڪاس جو صرف هڪ نمونو آهي، پر سموري درس تدريس ۽ مختلف مضمونن جي جدا جدا پهلوئن کي آزمائڻ لاءِ رڳو هيءَ هڪڙي آزمائش ڪارگر ٿي نٿي سگهي.

اثرائتو جائزو يا چڪاس:

(۱) ڪوبه جائزو يا چڪاس رڳو ان صورت ۾ اثرائتو

ثابت ٿيندو، جڏهن جائزي جو عمل لاڳيتو رهي. (٢) ڪلاس درس تدريس جي پروگرام جو لازمي حصو هئڻ گهرجي. (٣) جائزو يا ڪلاس عملي اشتراڪ جي اصولن سان ٻڌل هجي. (٤) جائزي مان استاد جو ڪردار نمايان ٿئي ٿو. (٥) جائزي جو استعمال مقصد جي روشنيءَ ۾ هئڻ گهرجي. (٦) جائزي يا ڪلاس لاءِ وقت به وقت مختلف طريقا آزمائڻ ضروري آهن.

باب چوڏهون

سنڌي ذريعہ تعليم جي واڌاري ۾ چند رڪاوٽون ۽ انهن جو سدباب

جيتوڻيڪ سنڌي ذريعہ تعليم کي ابتدائي ۽ ثانوي اسڪولن ۾ ڪاميابيءَ سان آزمايو ويو آهي، تاهم ان جي واڌاري ۾ سردست اچا بہ ڪي رنڊڪون نظر اچن ٿيون، جن جو سدباب ڪري، مستقبل ۾ تعليمي ميدان ۾، سنڌي زبان جي ترقيءَ جي راهہ کي زياده هموار بڻائي سگهجي ٿو.

شاگردن جو وڏو تعداد پنهنجي مادري زبان ذريعي تعليم حاصل ڪري رهيو آهي ۽ ٻيا سڀ مضمون ان ذريعي پاڙهيا وڃن ٿا. ان ڪري سنڌي ٻولي خود بہ هڪ "مکيہ مضمون" جي حيثيت رکي ٿي. دراصل هر علم کي ڪاميابيءَ سان پاڙهڻ جو دارومدار صرف ان جي دسترس تي منحصر آهي. جيستائين "استاد" کي سنڌيءَ تي مڪمل دسترس حاصل نہ هوندي، تيستائين هو پنهنجو ڪو بہ "مضمون" شاگردن کي ذهن نشين ڪرائي نہ سگهندو، ساڳيءَ ريت جيڪڏهن شاگردن ۾ پوريءَ طرح سنڌي ٻوليءَ جي پڙهڻ لکڻ جيتري صلاحيت پيدا ٿي نہ سگهي تہ هو خيالن ۽ جذبن جو صحيح طور اظهار پنهنجي تحرير ۽ تقرير ۾ هرگز ڪري نہ سگهندا. سنڌيءَ ذريعي جيڪڏهن هر قسم جي تعليم کي جاري رکيو آهي تہ پوءِ ان جو صحيح استعمال بہ اچڻ کپي. دراصل ڪنهن بہ زبان جي سکيا جو ڪم ابتدائي تعليم کان شروع ڪيو آهي. ساڳيءَ

طرح اسان کي صحيح ۽ معياري سنڌيءَ جي شروعات ابتدائي منزل کان ڪرڻي پوندي. پرائمري درجن ۾ پڪو استعمال ۽ صحيح تلفظ سيکارڻ گهرجي، جيئن ٻوليءَ جي سلسلي ۾ ٻارن جي پيڙهه پختي ٿئي. ان بعد هاءِ اسڪول جي ليول تائين شاگردن کي مؤثر تحرير Effective Writing ۽ صحيح سنڌي Correct Sindhi اچڻ لازمي آهي. ان کان اڳتي ڪاليج ۾ شاگردن کي پنهنجي زبان ۾ اظهار ۽ خيال تي هر طرح مهارت حاصل هجڻ نهايت ضروري آهي، جيئن هو پنهنجي مطلب ۽ مفهوم کي تقرير خواهه تحرير پنهي ۾ نهايت شستہ انداز ۽ اديبانہ ڍنگ سان پيش ڪري سگهن.

١- معياري زبان جو فقدان:

هڪ عام خامي اسان جي درسگاهن ۾ اها نظر اچي ٿي، جو سنڌي ميڊيم ۾ تعليم پرائيندڙ شاگردن جي تحريري زبان گهڻو ڪري ڪچي ڦڪي هوندي آهي، پوءِ ڪٿي اها ڪنهن به مضمون لاءِ چونہ هجي. شاگرد مضمون مطابق اصلاحي ۽ مقصدي ٻولي باقاعدي لکي نہ سگهندا آهن. ثانوي اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ معياري سنڌيءَ جو فقدان عموماً نظر اچي ٿو. تجربي ۽ مشاهدي مان معلوم ٿيو آهي تہ هر ڪلاس ۾ صرف چند شاگرد ٿين ٿا، جي پنهنجي مدعا ۽ مقصد کي "صحيح سنڌيءَ" ۾ لکي ڏيا بيان ڪري سگهندا آهن، ورنہ بعض شاگردن جي نوٽبڪن تي نظر وجهڻ سان اهو افسوسناڪ امر آڏو اچي ٿو تہ هو معياري سنڌي Standard Language جي ڪاٻہ تميز ڪڍاڻ ٿا رکن. اڪثر شاگرد پنهنجي مضمون ۾ اهي ترڪيبون يا لفظ ڪم آڻين ٿا، جيڪي سندن ذاتي لهجي Personal Dialect سان ئي مخصوص هونديون آهن، ان ڪري سندن تحرير ڪچي ڦڪي ٿي پوي ٿي.

١- ”مون“ انهيءَ ڳالهه ۾ بلڪل دلچسپي رکندو هوس.
٢- هي ”سيڻون“ شاهه لطيف جي ڪلام مان ورتل آهن.
٣- اسان گهر کان ٻاهر وڃڻ ۾ ”ٻچونس“ ٿا.
٤- سرڪار ”ڏِلان“ معاف ڪيون.
٥- ”جيڪي“ اسان ڪئو رڌو آهي، انهيءَ جو ڏيکڻ هي چوڪر لاهيندو.

مٿيان جملا ”هڪ ڪري ٻولي“ يا معياري لهجي لاءِ زيبائتا ناهن، ڇاڪاڻ جو آهي جدا جدا نمين ۽ وڏن محاورن ڏانهن رخ رکندڙ آهن. علمي ۽ تعليمي زبان ۾ اسان جو رويو هڪ ساريکو هجي پلي ته مختلف پاسن جي قسمين قسمين اصطلاحن ۽ انوکن لفظن سان پنهنجي تحرير کي مالا مال ڪريون، تاهم ترڪيبي بناوت ۽ شڪل شباهت ۾ آها واحد معياري سنڌي ڏسڻ ۾ اچي. جو ته اهڙو طرز عمل اختيار ڪرڻ سان هڪ يڪسان صورت رکندڙ شاندار ٻولي اسرڻ ۾ هتي ملي سگهندي ۽ ان کي سمجهڻ ٿوڙي ان ۾ تعلم پرائڻ بلڪل آسان ٿيندو. استاد کي گهرجي ته شاگردن جي تحرير مان ڪچا ڦڪا لفظ ڪڍي ان جي جاءِ تي پڪا پختا ۽ معيار وارا لفظ وجهي.

٢- گهٽ اهميت ڏيڻ ۽ تدريس جو غير مؤثر طريقو:

ثانوي تعليمي مرحلي ۾ مادري زبان جي وڌندڙ استعمال باعث سنڌي سبجيڪٽ ٻين مضمونن جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ ڌيان لهڻي ٿو. ليڪن ڏسجي، ٿو ته ثانوي مدرسن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي اهميت جو اڃا پورو احساس نه جاڳيو آهي. اها ڳالهه عام طرح سان مشاهدي ۾ آيل آهي ته هاءِ اسڪولن جا اڪثر استاد سنڌي پاڙهڻ جي باب ۾ تساهل پسند ٿين ٿا. ڪن استادن جي روش اها هوندي آهي جو چوندا آهن ته ”مادري زبان“

آسان آهي ۽ ڇوڪرا پاڻهون پڙهي وڃي امتحان ۾ جواب لکندا."

اهڙيءَ حالت ۾ شاگرد به نهايت سولائيءَ سان سنڌيءَ کي نظرانداز ڪندا رهن ٿا ۽ گهٽي شوق ۽ محنت ڪان ڪم نٿا وٺن. سنڌي پاڙهڻ جو عام طريقو آهي ته استاد فقط ڪتاب مان شاگردن کان سبق پڙهيندو ۽ وڏ ۾ وڏ هن ٿن لفظن جي معني به ڪڻي ٻڌائيندو ۽ بيتن جي معني ۽ شعر جي سمجهاڻي به بلڪل رواجي طرح سان بيان ڪري ڇڏيندو. جيتوڻيڪ مادري زبان سيکارڻ لاءِ مؤثر طريقو اختيار ڪرڻ جي ضرورت آهي، جنهن ۾ شاگردن جون خاميون دور ڪرڻ لاءِ اصلاحي تدبيرون عمل ۾ آڻڻ گهرجن، اهڙيءَ طرح جو سندن زبان تي پهچ وڌي. هنن ۾ تحرير ۽ تقرير جو ملڪو پيدا ٿئي، ادب ۽ شعر لاءِ رغبت وڌي، جيئن هو خود به اضافي ڪتابن پڙهڻ ڏانهن رجوع ٿين. صحيح سنڌيءَ تي، ضابطو ٿئين ۽ مضمون نگاريءَ جو ڏانءُ اچي. ڪيئن ان کان زياده شاگردن ۾ ذوق شوق ۽ پنهنجي ٻوليءَ سان محبت جو جذبو به پيدا ٿيئي. جيستائين هڪ مڪمل علمي طريقڪار اختيار نه ڪبو تيستائين ڪابه سڦلتا نه ٿيندي ۽ شاگردن ۾ اهڙيون صلاحيتون پيدا ڪرڻ تقريباً ناممڪن ٿيندو.

٣- امدادي ڪتابن ۽ ٽيڪنيڪل سامان جي اڻ هوند:

امدادي ڪتاب، تعليمي سکيا ۾ اهم ڪردار ادا ڪن ٿا. تعليم ۽ تدريس ۾ تيزي ۽ سهنجائي آڻڻ لاءِ انهن جي اشد ضرورت پوي ٿي. اهي استادن توڙي شاگردن جا بهترين مددگار ۽ معاون ثابت ٿيا آهن. امدادي ڪتابن ۽ ٽيڪنيڪل

سامان جي اڻ هوند، سنڌي تعليم جي ترقيءَ ۾ هڪ وڏي رڪاوٽ پيدا ڪري ڇڏي آهي.

انگريزي، تـوڙي ٻين جديد تعليمي زبانـن ۾، پرائمري ڊاڪي جي شاگردن لاءِ ٻاراڻا ٻول، قاعدا، رنگين چارٽ، ورڪ بوڪ، مشقون؟ رهبر، وٽنڊڙ ۽ وندرائيندڙ تصويري آڪاٽيون، ازانسواءِ ڏاتن مان ٺهيل ٽيڪنيڪل سامان ميسر هوندو آهي (جن مان الف، بي جي واقفيت ملندي آهي) اهي سڀئي زبان جي سکيارڻ جا ڪارائتا اوزار آهن. هر سال نت نيون شيون ۽ ڪتاب ٻارن جـي اسڪولن ۾ پهچايا وڃن ٿا، جـن مان هڪ ته ٻارن کي وندر ملي ٿي، ٻيو ته دماغي واڌاري سـان گڏ ٻار زبان، تي به جلدي ضابطو ڪري وٺن ٿا.

ان کان زياده ڪاليج ۽ ثانوي اسڪولن جا استاد سنڌي پاڙهڻ مهل مشڪلاتن سان دوچار ٿين ٿا. اها ڪهڙي نه عجيب ڳالهه چئبي، جو اڄ کان اٽڪل چاليهه سال اڳ ۾ سنڌيءَ جي هڪ مشهور پروفيسر ۽ ماهرلسان "ڀيرومل آڏواڻي" سنڌي پاڙهڻ ۾ پيش ايندڙ جـن مشڪلاتن جو ذڪر ڪـيو هو، سي، اڄ تائين جيئن جو تيئن قائم آهن! هن پنهنجي ليک ۾ لکيو هو، ته تعليمي تقاضائن ۽ درسي استعمال لاءِ هڪ ڪارآمد سنڌي لغت[1] ميسر ڪرڻ تمام ضروري آهي، ان کان سواءِ شاگردن جـو لفظي سرمايـو وڌائڻ لاءِ هم معنيٰ لفظن جـو ڪتاب Thesaurus، اصطلاحـن ۽ اشتقاقن جا جديد انداز ۾ لکيـل ڪتاب ۽ سنڌي مضمون نگاري ۽ ڪمپوزيشن جهڙن ڪتابن جي ڪميابي سنڌي تعليم کي مشڪل ۽ غيردلچسـپ بنائي ڇڏيو آهي. هن وقت سنڌي ادب اڳي کان ڪافي ترقي ڪري چڪو آهي، ان ۾ قسمين قسمين نوان نوان لفظ، نيون ترڪيبون لفظي پيڪر، علامتون ۽ جڙاوتون پيدا ٿيون آهن. اهو سلسلو

ڏينهون ڏينهن، اڳا وڌندڙ آهي، جيڪڏهن اسين چاهيون ٿا ته هر ميدان ۾ سنڌي تعليم ڪارگر ۽ اثرائتي ٿئي ته هڪ قديم ۽ جديد لفظن جي مستعمل لغت ڪانسواءِ پيا امدادي ڪتاب به ميسر ڪرڻا پوندا تعليمي بورڊن ۽ ادارن کي ان سلسلي ۾ قدم وڌائڻ کپي، جيئن ٻوليءَ جي سکيا آسان بڻجي سگهي ۽ استاد توڙي شاگرد ان مان پاڻمرادو استفادو حاصل ڪري سگهن.

پورو ٿيو

انمول تجويز

يادگار پبلشرز جا
ڪامياب رهبر اوهانجي يقيني ڪاميابي
جي ضمانت آهن جيڪي تعليم جي ماهرين ۽
تجربيڪار استادن جي محنت جو قيمتي سرمايو آهن
اسانجي اداري اوهانجي آسانيءَ لاءِ سڀني مضمونن
يعني سنڌي، رياضي، سماجي اڀياس، سائنس، عربي
دينيات ۽ انگريزي جا رهبر شايع ڪيا آهن
جيڪي
سنڌ جي سڀني ڪتاب فروشن وٽ دستياب آهن
رهبر خريد ڪرڻ وقت
اوهان هن ڳالهه جي پڪ ضرور ڪندا ته هي
سنڌ جي مشهور ۽ معروف اداري جا
شايع ڪيل آهن
جيڪي يقيني اوهانجي ڪاميابي
جي ضمانت آهن

يادگار پبلشرز

يادگار لين حيدرآباد

دفعو	تعداد	قيمت
پهريون	هڪ هزار	12.00

پڙهندڙ نَسُل . پ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪ ”لُڙهندڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڇُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، ڀاڙي، ڪاڙُو، ڀاڄوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنى e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻِڻ جي آسَ رکون ٿا.

پَڙهندڙ نَسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہ ڪُوڙو آهي.

جهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پَڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، بَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. بين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصيِ ۽ ٽالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَٻِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَ پاران ڪتابن ڪي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَ سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڏِ کان وَڏِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳِئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ جڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛

ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛

گيتَ بہِ جڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،

جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،

جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ-

اِن حسابَ سان اٽڃاٽائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَڙهن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَڙهَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بڻائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پَڙهندڙ نَسُل جا پَڙهَ سيني کي **چوڻ، چالاڪ ۽ ڪينئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)